

UOT 81`25

TƏRCÜMƏ PROSESİ VƏ BEYNİN FƏALİYYƏTİ

ADİLOV NATİQ HEYBƏT oğlu

Bakı Mühəndislik Universiteti, fil.f.d.

nadilov@beu.edu.az

Açar sözlər: beyin, Vernike sahəsi, Brok sahəsi, tərcümə, neyron

Dil, dilöyrənmə, danışmaq prosesinin gecikməsi kimi məsələ və problemlər tarixin bütün vaxtlarında istər dilçilik, istərsə də bioloji nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilmiş, bununla bağlı elmi araşdırmalar aparılmışdır. Təbii ki, bu məsələ spesifik vəziyyətlər və amillər nəzərə alınmaqla araşdırılır və nəticələr qarşılıqlı müqayisə müstəvisində diqqət mərkəzində saxlanılır. Uşaqlar anadan olduqdan sonra ətraf mühitlə münasibət səviyyəsində eşitməyə, vaxt keçdikcə müəyyən səslər çıxarmağa və rəhbərsiz sözlər qurmağa başlayırlar. Nitq uşaqların 6-8 aylıq olduqları vaxtda rəhbərsiz səslərin çıxarılması ilə başlayır. 10-12 aylıq olarkən uşaqlar müəyyən sözlər söyləməyə başlayırlar və artıq 2 yaşları olduqda onlar müəyyən səviyyədə danışirlər [1, s.2]. Bunu xüsusi qeyd edək ki, ilk vaxtlarda uşaqlar dili heç bir analitik düşünmə olmadan qavrayırlar və qrammatik qaydalar öyrənmirlər. “Müasir dilçiliyin atası” hesab olunan Avram Noam Çomski qeyd edir ki, qrammatika qaydaları anadangəlmə qabiliyyətdir və insan beyni sisteminin tərkib hissəsidir [2, 4]. Bunun sadə dildə izahını vermək üçün qeyd edək ki, uşaqlar danışmağa başladığı qrammatika qaydalarını öyrənməsələr də, cümlə qurmaq bacarığı nümayiş etdirirlər.

Sonrakı mərhələdə uşaqların ikinci dil öyrənməsi məsələsi durur. Düzdür, bu sadəcə uşaqlar üçün səciyyəvi məsələ olmayıb, bütün insanlar üçün həyatlarının müxtəlif dövrlərində aktual olan məsələdir. “Uşaqlar ikinci dili neçə yaşda öyrənməyə başlamalıdır?” sualına isə verilən cavablar fərqlidir. Bəzi mütəxəssislər 3 yaşını məqbul hesab etsə də, 5 yaşdan sonra dil öyrənməyin məqsədəuyğunluğunu qeyd edənlər də çoxdur. Tomas Skovel adlı linqvist qeyd edir ki, yetkinlik yaşından əvvəl ikinci dili öyrənənlər sərbəst danışdıqları halda, yetkinlik yaşından sonra ikinci dil öyrənənlər aşkar hiss olunan aksentə malik olurlar. İddia olunur ki, 12 yaşdan sonra ikinci dil öyrəndikdə ana dilin fonoloji xüsusiyyətlərinə sadıq qalınır [3, s.17]. Bütün bu fəqli yanaşma və nəzəriyyələrin fəvqündə demək lazımdır

Şəkil 1. *Beynin sol yarımkürəsi ənsə payı, alın payı və təpə payı kimi beynin dil idarəetmə mərkəzini əmələ gətirən hissələrdən ibarətdir.*

ki, ikinci və daha artıq dillərin öyrənilməsi həyat boyu davam edən prosesdir.

Təbii ki, ana dilin və sonrakı mərhələlərdə əlavə dillərin öyrənilməsi beynin anatomik və fizioloji quruluşu ilə də birbaşa əlaqəlidir. Bildiyimiz kimi, beynin sağ və sol olmaqla, iki yarımkürəsi mövcuddur ki, bunlar da müxtəlif funksiyalara malikdir. Bu mövzu ilə bağlı Robert

Ornsteyn, Cef Anderson, Anna Abraham, Mark Biman, Adam Bristol, Kalina Kristof, Andreas Fink, Ceremy Qrey, Adam Qrin, Reks Cang, Con Kounios, Hikaru Takeuçi, Darya Zabelina kimi alim və nevroloqların xidməti böyükdür. Robert Ornsteyn araşdırmaları nəticəsində belə qənaətə gəlib ki, sol beyin yarımkürəsi riyaziyyat, məntiq, ağıl, qrammatika, təhlil və yazı, sağ tərəf isə rəng qavrayışı, musiqi, təxəyyül, xəyal etmə, planlaşdırma, ritimisi və yaradıcılıq kimi funksiyalara ayrılır [4].

Bu paylarda Vernike və Brok sahələri mövcuddur və onların sayəsində oxumaq, danışmaq və xarici dil öyrənmək və dilin qavranılması mümkün hala gəlir [5]. Brok sahəsi uzun müddət hakim olan düşüncənin əksinə sadəcə dilin formalaşmasında yox, eləcə də qulaq asılan məlumatların başa düşülməsi funksiyası da daşıyır. Brok sahəsində problemi olan insanlar sadəcə rabitəsiz və qrammatika qaydalarına əməl etməyib, danışmaqda yanaşı, eyni zamanda qulaq asdıqları məlumatları qavramaq iqtidarında olurlar [12, s.469]. Qabıqaltı düynələr, ötürücü yollar, beyin kökünün (uzunsov beynin) nüvəsi və tənəffüs, səs və artikulyasiya əzələlərinə gedən sinirlər ilə birlikdə mərkəzi nitq aparatı komponentlərindən olan baş beyin qabığında yerləşən Brok mərkəzi insanın özünün nitqinin yaranmasında iştirak edir. Vernike sahəsi isə nitq-əşitmə sahəsi olub, səs qıcıqlandırıcılarını qəbul etməkdə iştirak edir. Bununla belə, dilin qavranılması sadəcə beynin sol yarımkürəsinin “xidmətləri” hesabına reallaşmır. Belə ki, Belçikann Gent Universitetinin Təcrübi psixologiya departamentinin mütəxəssisi Dr. Lise Van der Hagen apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə ümumiləşdirmə aparıb ki, dil öyənildikdə hər iki yarımkürə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və sağ yarımkürə kifayət qədər mühüm rol oynayır [5].

İki dili mükəmməl bilmək sayəsində şifahi tərcümə prosesini həyata keçirmək mümkün olur. Yəni tərcümə sırf yuxarıda qeyd edilən ana dili və ikinci dil öyrənmək və lazımı səviyyədə buna nail olmaqla mümkün olur. Məlum olduğu kimi, tərcümə linqvistik proses olub, məxəz dildəki mətnin (nitqin) hədəf dildə yenidən formalaşdırılmasıdır. Burada söhbət dil qaydalarına tam riayət etməklə ekvivalent mətnin və mənanın təmin edilməsindən gedir. Tərcümənin yazılı forması ilə müqayisədə şifahi tərcümə daha fərqli xüsusiyyət və qaydaları ilə fərqlənir. Belə ki, şifahi tərcümə də ardıcıl və sinxron olmaqla iki yerə ayrılır. Sinxron məna etibarilə iki və daha çox prosesin zaman etibarilə üst-üstə düşməsi, eyni vaxtda baş verməsi mənasına gəlir [6]. Sinxron tərcümə şifahi tərcümənin ən mürəkkəb növüdür, çünki natiq danışdığı müddətdə dilmanc (şifahi tərcüməçi –N.A) da onunla eyni anda tərcümə edir. Bu proses əsnasında dilmancın qulaq asması, mənanı dərk etməsi, fikri cəmləməsi və mənanı tam saxlamaqla ekvivalent mənanı verməsi fikirləşildiyindən daha çətin prosesdir.

Ardıcıl və sinxron tərcümə proseslərində işin uğurlu alınması üçün qısamüddətli yaddaş çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yaddaş, heç şübhəsiz ki, tərcüməçinin ən sadıq “yol yoldaşdır” və ardıcıl tərcümədə tərcüməçi qeyd götürmə imkanından istifadə etməklə bu işi qismən daha asan görə bilər. Sinxron tərcümədə isə proseslər eyni vaxtda olduğu üçün bir az daha mürəkkəb vəziyyət yaranır. Yaddaş ilə bağlı aparılan elmi araşdırmalar kifayət qədərdir və belə araşdırmaçılardan bir Atkinson Şifrin 1968-ci ildə yaddaşı 3 növ olaraq təsnifatlandırır: həssas yaddaş, qısa müddətli yaddaş və uzunmüddətli yaddaş. Burada qəbul edilən informasiya 15-30 saniyə vaxt zərfində yadda qalır [7]. Bu, məlumatın beyində çox yüklənməməsi baxımından vacibdir, eyni zamanda dilmanc tərcümə etdiyi müddətdə çox sayda məlumat qəbul edildiyi üçün beyində yorğunluq əmələ gəlir.

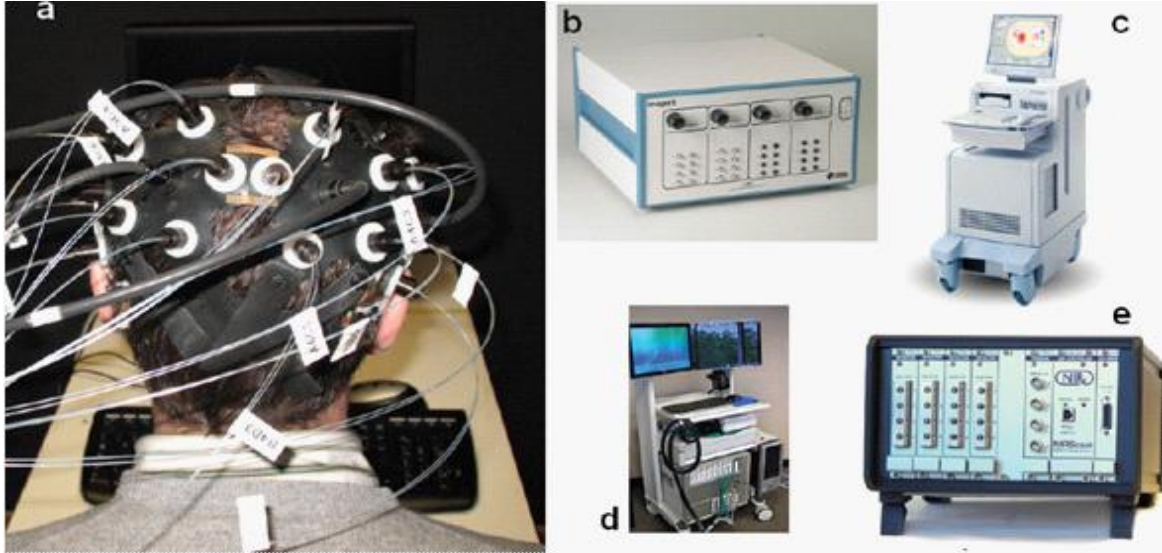
Sinxron tərcümə müddətində beynin fəaliyyəti bir sıra tədqiqatlar üçün mövzu olaraq seçilib və bu məsələ haqqında müəyyən anlayışlar ictimaiyyətə təqdim edilib. Bunların biri 2000-ci ildə Rin və onun həmkarları tərəfindən sinxron tərcümə müddətində beyində baş verən dəyişikliklər və fəaliyyət prosesinin müşahidə edilməsi ilə həyata keçirilib. Belə ki, alimlər dilmancın məxəz dildən hədəf dilə (D1-D2), hədəf dildən məxəz dilə (D2-D1) və hər iki dildə tərcümə etmələri prosesləri zamanı onların beyinlərini müvafiq skanner vasitəsi ilə müşahidə ediblər. Maraqlıdır ki, birinci halda, yəni dilmancın ana dilindən xarici dilə tərcümə etdikdə əsasən beynin sol hissəsində, daha dəqiq desək, sol frontal sahədə (Brodmann sahəsində) neyronların aktivliyi nəzərə çarpıb. Hədəf dildən məxəz dilə tərcümə edildikdə yuxarıda qeyd edilən sahə ilə yanaşı, sol frontal zonanın

aşağı hissəsində neyronlar aktivləşib. Hər iki dilə tərcümə prosesi həyata keçirildikdə beynin digər sahələri də aktiv olur və sağ tərəf də işə cəlb olunur [8, s.1].

Araşdırmalarda eyni zamanda, o da müşahidə olunub ki, nitqin təkrar edilməsi müddətində və tərcümə prosesi zamanı Brok sahəsi eyni dərəcədə aktiv olur. Maraqlıdır ki, tərcümə prosesində beynin ən aktiv hissəsi kaudat nüvəsidir. Beynin bu hissəsi öyrənmə və qərarvermə qabiliyyətləri ilə əlaqəlidir. Əvvəlki müddətdə əldə edilən biliklərin istifadə edilməsi də məhz bu sahə ilə bağlıdır. Alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, tərcümə sadəcə beynin dil ilə bağlı sahə və mərkəzlərinin istifadə edilməsi ilə həyata keçirilmir. Belə ki, əlavə məlumatların daxil olması və prosesin mürəkkəbliyinə görə beynin sahə və mərkəzləri arasında kordinasiya sürətlənir və buna görə də kaudat nüvəsi daha çox aktiv vəziyyətə gəlir [9].

Qeyd edilən məlumatların fonunda belə ümumiləşdirmək olar ki, beyin sinxron tərcümə zamanı neyronların həddən artıq aktiv olması və eləcə də beynin həm sağ, həm də sol yarımkürələrində fərqli sahələrin fəallaşması və daxili kordinasiyanın yaranması nəticəsində həddən artıq yorulur. Sinxron tərcümənin ən mürəkkəb proses olması da məhz bu amil ilə bağlıdır. Bu səbəbdən bütün beynəlxalq qurumlarda, o cümlədən BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və s. sinxron tərcümə prosesində dilmanlar hər 20-30 dəqiqədən bir əvəz olunurlar. Hətta daha mürəkkəb çıxışlar və müzakirələr olarsa, 15 dəqiqədən sonra sinxron tərcüməçi digər həmkarı ilə əvəz olunur.

Bu işin çətinliyi və beyin yorğunluğunun ən bariz nümunəsi 2009-cu ildə Livianın mərhum diktatoru Muammər Qəddafinin BMT Baş Assambleyasında çıxış etməsi zamanı Tripolidən gətirdiyi tərcüməçisinin 95 dəqiqə davam edən çıxışının 75-ci dəqiqəsində özündən getməsi göstərilə bilər. Ərəb dili BMT-nin 6 rəsmi dilindən biridir və BMT Tərcümə xidməti 25 ərəb dili tərcüməçisi ilə çıxışların tərcüməsini həyata keçirsə də, Qəddafi “xüsusi ərəb dili ləhcəsində danışacağını” qeyd edərək öz tərcüməçisini gətirib. Çıxışın 75-ci dəqiqəsində tərcüməçi “artıq tərcümə edə bilmirəm” deyərək özündən gedib. BMT ərəb dili tərcüməçilərindən biri həyatında ilk dəfə belə hadisəyə şahid olduğunu qeyd edib [10].

Şəkil 2.

Bu mövzu ilə bağlı məlumatlar silsiləsindən qeyd edilməlidir ki, Çinin Makau universitetinin Tibb fakültəsinin alimi Zen Yuan tərcümə prosesində dilmanların beynində baş verən proseslər ilə bağlı tədqiqat aparmış və “Yazılı və şifahi tərcümə müddətində funksional infraqırmızı spektroskopiya istifadə etməklə beyin fəaliyyətinin müşahidə edilməsi” adlı məqalə qələmə almış və burada müəyyən məsələlərə toxunmuşdur. Məlumat üçün vurğulamaq lazımdır ki, funksional infraqırmızı spektroskopiya 1970-ci illərdən başlayaraq qeyri-invaziv metod kimi dinamik proseslərə beynin reaksiyasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu araşdırma müddətində də

mütəxəssislər ana dilindən xarici dilə, xarici dildən ana dilinə və hər iki dilə tərcümələrin edilməsi proseslərində müşahidələr aparıblar. Məlumatların əldə edilməsi üçün fiber optik kablərdən istifadə edilib. Nəticələrin təhlili zamanı ağah olub ki, tərcümə müddətində Brok mərkəzi də daxil olmaqla beynin sol frontal korteksində mütəmadi artan aktivlik nəzərə çarpıb. Brok mərkəzinin tərcümə ilə sıx əlaqəli mərkəz olması xüsusi olaraq vurğulanıb [11, s. 7-8].

Yazılan bu qısa məlumatlar bir daha onu göstərir ki, beyin tərcümə əsnasında daha artıq fəaliyyət göstərir, fərqli sahələrdə aktivlik müşahidə olunur və bu baxımdan beyində yorğunluq əmələ gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Morgan G., Woll B., Eds. Direction in Sign Language Acquisition (Benjamins, Amsterdam, 2002). Barron's IELTS by Dr. Lin Lougheed. 1996. p. 344.
2. N. Chomsky, On Nature and Language (Cambridge Univ. Press, Cambridge, UK, 2002).
3. Thomas Scovel, A Time to Speak: A Psycholinguistic Inquiry into the Critical Period for Human Language, (Rowley, MA: Newbury House, 1988), p.185.
4. az.wikipedia.org/wiki/Beyin_yarımkürələrinin_funksiyaları#cite_note-3
5. <https://education.seattlepi.com/left-right-hemisphere-brain-learning-foreign-language-1343.html>
6. <https://education.seattlepi.com/left-right-hemisphere-brain-learning-foreign-language-13>
7. www.azleks.az/dictionaries/4/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti
8. <https://smartidiom.pt/en/9-exercises-to-improve-short-term-memory-while-interpreting/>
9. Carina Klein, Silvana Iris Metz, Stefan Elmer, Lutz Jäncke. The interpreter's brain during rest — Hyperconnectivity in the frontal lobe. Plos one journal. 23.08.2018.
10. www.turkishtranslation.center/post/how-does-simultaneous-interpreting-affect-the-brain
11. www.dailymail.co.uk/news/article-1216068/Gaddafis-translator-collapsed-exhaustion-UN-rant.html
12. <http://www.smgebooks.com/neuroimaging/chapters/NI-16-01.pdf>
12. Caplan D (May 2006). "Why is Broca's area involved in syntax?" Cortex; A Journal devoted to the study of the Nervous System and Behaviour

РЕЗЮМЕ

ПРОЦЕСС ПЕРЕВОДА И МОЗГОВАЯ АКТИВНОСТЬ

Адильов Н.Х.

Ключевые слова: мозг, область Верница, область Броуса, перевод, нейроны.

Письменный и устный перевод – очень сложный процесс. В статье этот вопрос был проанализирован с разных точек зрения. Одной из тем, связанных с переводом, является деятельность мозга и его анатомия. В этой области было проведено много исследований и получены интересные результаты. Статья проливает свет на некоторые факты о деятельности мозга в процессе творческой деятельности.

SUMMARY

TRANSLATION PROCESS AND BRAIN ACTIVITY

Adilov N.H.

Key words: brain, Wernice's area, Broca area, interpretation, neurons.

Translation and interpretation are very complex processes, and this issue has been analyzed from different perspectives. One of the topics related to translation is brain activity and its anatomy. A lot of researches have been made in this area and there are some interesting results. This article throws light to some facts about the brain activities in the process of interpretation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2019
	Son variant	27.03.2019

PACS 81-25

THE WAYS OF SPOKEN DISCOURSE IN SOCIETY**ISKANDAROVA KONUL YASHAR***Sumgayit State University, senior lecturer*konul.kenan1981@mail.ru

Key words: *spoken language, discursive interactions, spontaneous speech, speech communities*

Discourse is broadly taken to mean the use of language beyond that of a single sentence. Therefore, it encompasses conversation, the different genres of extended discourse as well as monologues in which young children engage. Researchers became interested in discourse when they became dissatisfied with the sentence or utterance as the unit of analysis in their investigations of language and when they discovered some systematic discourse patterns, processing mechanisms. We live in a world where people talk to machines as often as they talk to other humans. There is a technological challenge of how to design telecommunication systems, computer systems, and other artifacts in a fashion that satisfies the constraints of discourse. For example, Apple talking Siri is originally designed as an animated conversational agent that would help users interact with the mobile. Electronic technologies are revolutionizing day-to-day communication by providing new, virtual environments for interaction and learning. All discourse, spoken or written, occurs in social contexts. As the world changes, and societies and languages within the world also change, contexts for language in social use change, but unevenly and in different ways. Speaking is a bridge to just about any other field. Speaking as other activities connects us to friends and family. While we speak we use gestures, mimics, excitement, feelings etc. Face to face conversations are visible to each other; unlike telephone users they can make use of each other's head nods, eye gaze, gestures as they interpret each other. Visible behaviors such as gaze, gesture, and facial expressions contribute to the communication of interpersonal information. Arthur G. theorized: "Facial expressions are also highly informative about the effective state of conversational participants and their current interpersonal attitudes." [1, p.267] Speaking has power. What we see, read, listen affect us. We whisper news into friends' ears; we call each other on the phone. We carry words in our heads. We remember when someone's thoughts challenge our own, especially when an opinion or idea makes us uncomfortable and we remember when someone has expressed so well. No living language is simply one set of words which can be used the same way in all situations. There is an infinite variety of different ways to arrange the elements of language. As individual members of societies, most of us recognize and know, generally how to behave in the social contexts in which we find ourselves. It means that we can express the same thing in different ways, depending where we are, who we are talking to and how we feel.

We can't talk to teacher in the same manner we talk to our friend. We can't talk to a seller the same way we talk to a judge. The degree of formality of the situation in which we are attending, one of the main factor that determines which words and expressions are appropriate in given case. Informal language is allowed in our everyday life, such as, while playing sports, while studying with comrades, at the party, with close family members, while travelling etc. Informal English gives us a chance to deliver our thoughts easily with simple words, idioms, phrases and so on which are away of difficult constructions. Another set of discourses that often contain subtexts, hidden agendas includes the discourse type such as gossip. Gluckman wrote about gossip: "The more exclusive the group, the greater will be the amount of gossip in it." [2, p.307] One variety of spoken discourse that is easy to collect in public places in much of the world is controlling talk directed by older siblings to younger. In the final decade of the 20th century, the quality of classroom discourse

has become a prominent focus in discussions of school reform. Curriculum standards now place less emphasis on facts or procedures to be learned by heart and more emphasis on strategies for learning and doing. Teachers and researchers alike believe that teacher's questions can have a powerful impact on student's learning and have therefore been the subject of many studies. All teachers, whatever their formal curriculum subject, must now consider themselves also as mentors of Discourse socialization. It is difficult to overestimate the role of communication in our contemporary life. We express ourselves as individuals through communication. The communication process must be emotionally comfortable, and personally enriching. Good speakers are able to 'keep their listeners in mind'. Keeping the listener in mind doesn't guarantee coherence, because discourse will always depend on how far it can be related to contextualized realities. Speakers might adjust word choice, pronunciation or other articulatory features, syntactic structure, sentence level topic selection, of higher level discourse planning. The storytelling of the children focused on entertainment and social relationships among the interlocutors at the expense of formal narrative structure and coherence. Discourse planning is a situated language practice in which language forms are arranged for discursive purposes. Ochs theorized that: "It is through discursive practices that members of speech communities learn to use particular language forms to index their emotions and attitudes in different situations as well as to signal the sources and levels of certainty of the information they possess." [3, p.407]

Effective users of language understand that language is a social meaning system governed by the practices of the broader culture and by the social conventions of the more immediate social situations in which it is used. In other words, they know how language works in these cultural and social contexts. Social life can be divided into four broad domains of language use: family, community, work, education. Obviously language differs across these domains; for example, children use a form of language in the school playground which is unacceptable in the classroom if they bring their playground talk into lessons. Similarly, in official situations it would be inappropriate and meaningless to use most of the interactions which occur in the home. The main issue is to understand how language and language practices differ from one domain to another. In some domains, spoken language will be more dominant. For example, in the family the main means of communication is spoken language, while in the school context written language, listening and comprehension play an equally important role. Each encounter we have with another person can be seen as a language event. It is important when teaching spoken discourse to the students to understand the nature of spoken language and how it differs from written language. Students should be provided with the opportunity to develop both spoken and written language because there is clearly an interrelationship between spoken and written language in a literary society.

The world is ever changing and complex. In recent years, psychologists, linguists, and philosophers have proposed various theories to explain how people use and understand discourse. Research is the only way to know reality of new ways of spoken discourse. If one doesn't signify the changing modern life situations, one can't make positive change and improvement in speech too. Steven R. F. said: "Language defines our lives. It heralds our existence, it formulates our thoughts, it enables all we are and have. [4] The relations between discourse and society presupposes that discourse should be located in society, as a form of social practice or as an interaction of social group members. The social nature of these relations is traditionally accounted for in terms of speakers and recipients as social actors playing specific social roles in social contexts. The speaker has more resources to convey meaning, and adjust the speech or delivery. Brown and Yule expressed that "in a spoken interaction the speaker has the advantage of being able to monitor his listener's minute by minute reaction to what he says. Therefore, both interlocutors can easily negotiate meaning or give feedback. The listener or receiver, who has a very active role in this communicative process, has more opportunities to comprehend what he or she is being said. [5, s.202] The first step in analyzing some of the most peculiar features in a spoken text is to record an example of natural and spontaneous speech. We try to richly organize written language, but spoken language is less densely packed information, but contains more interactive markers. Speech is a product of people that is developed in social interaction and is forged by speaking. Language

and life are inseparable concepts. Language is a human activity and must be studied as a process in its development. Any new usage in language has its origin in the speaking and thinking individual. In formal interaction- formal classroom interaction, courtroom interaction, and news interviews turn taking is strongly constrained within quite sharply defined procedures. In a variety of less formal forms of institutional interaction commonly occurring in medical, psychiatric, social service, business and related environments- patterns of interaction exhibit considerably less uniformity. Discourse analysis is paramount in the negotiation and construction of meaning of the social world. Discursive psychologists believe that truth is a discursive construction and that the world can be represented in an unlimited number of ways. It can be argued that people's discourse and positioning in social interactions reflect, to a large extent, the available interpretative repertoires or discursive practices embedded in their given context can be understood by aggregating their belief systems, values and socio-cultural experiences over a period of time. Speakers in discourse position themselves by drawing on their experiences of culture, religion, beliefs and values to construct their versions of social reality. The production and the meaning of a language in social interactions are shaped by the socio-cultural experiences of speakers in their given contexts. It is instructive that any analysis of spoken language produced in discursive interactions should take into consideration the broader view of texts in terms of meaning making and how texts may be attributable to other meanings held in the society or context within which discourse occurs. Discourse analysts contend that beliefs, attitudes, attributions and perceptions of people are not stable and enduring across contexts of discourse and interpersonal interaction. Discourses of research participants and how they position a given psychological phenomenon may speak volumes of their socio-cultural background. The beliefs and attitude of people about a psychological phenomenon may not be enduring but may be a function of their background information such as values, culture or religion. The production of language and meaning making significantly depend on the context of language use and repertoires available to people involved in social discourse. Social discourse is therefore sequentially situated; the primary environment within which talk or social interaction occurs comes first and shapes what is said. It can accordingly be argued that the truth about a given phenomenon is not given by individual participants in a social discourse but through the lenses of their given society or context. This is because participants in a social interaction are both producers and products of culture within their social environment. It should be noted that when people state a belief or express an opinion, they are taking part in a purposeful conversation in which they all have a stake. Willing pointed out that to make sense of what people say, we need to take into account the social context within which they speak. [6, p.345] In many language courses, instructors and learners take a lot of time analyzing examples of adapted written language rather than observing and studying samples of real spoken language. In fact, since language learners start acquiring a second language, they are exposed to a wide variety of written texts such as modified paragraphs, short stories, letters, excerpts from well-known newspapers or magazines, or essays. The use of spoken texts such as oral narratives is more significant and appealing for students in order to comprehend how the spoken mode functions in real contexts. Discourse analysis focus on the study of the functions of the language and on how they are used in order to establish oral communication rather than analyzing the grammatical structures of the language. Spoken texts have a wide number of significant features that are not usually found in examples of written text. These features may be influenced by some variables like the speakers educational background, age, occupation, literacy in learners target language, or even personality traits. The speaker has more resources to convey meaning, such as body language, facial expressions, gestural systems, and also intonation stress, interruption etc. Both interlocutors can easily negotiate meaning or give feedback. The listener or receiver, who has a very active role in this communicative process, has more opportunities to comprehend what he or she is being said. If language learners at a lower level are not exposed to authentic language, it may be quite difficult to understand such a disorganized flow of ideas as soon as they deal with longer pieces of discourse in real contexts.

REFERENCES

1. Arthur C. Graesser, Morton Ann G., Susan R. Goldman. Handbook of Discourse Process. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003, 550 p.
2. Gluckman, M. Gossip and scandal. Current Anthropology, 1963. 4(3).
3. Ochs E. Linguistic resources for socializing humanity. In J.J.Gumperz and S.C.Levinson, Rethinking linguistic relativity Cambridge, England: Cambridge University Press. 1996, pp. 407-437.
4. Fischer. S. R. A history of language. London: Reaction. 1999.
5. Brown, Gillian, and Yale, G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
6. Willing, C. Introducing qualitative research in psychology. Berkshire: McGraw-Hill, 2008.

XÜLASƏ

CƏMİYYƏTDƏ DANIŞIQ DİSKURSUNUN VASİTƏLƏRİ

İsgəndərova K.Y.

Açar sözlər: *danışiq dili, diskursiv əlaqələr, spontan nitq, dil icmaları*

Dilin dinamik modeli kommunikasiyaya, hisslərini ifadə etməyə çalışan, təcrübə və ideyaları ilə bir-birinə təsir göstərən insanların birgə fikir mübadiləsinə əsaslanmalıdır. Ünsiyyət mədəni kontekst çərçivəsində kommunikativ situasiyalarda baş verir. Kommunikasiyada önəmli rol ünsiyyət vasitələrinə deyil, insanlara aiddir.

Mətn kommunikasiyanın mənalı təməli hesab edildiyi halda, istənilən vəziyyətdə dilin ayrılmaz bir hissəsidir. Diskurs öz növbəsində, ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi üçün mənalı nitq əsasını təşkil edir. Diskursu reallaşdırmaq üçün iştirakçılar mətnlərə istinad edir. Eynilə mətnlərin məzmunu diskurs dəyişkənliyinin ehtimalına gətirib çıxarır. Diskurs hər zaman bir tərəfdən sosiokultural məsələlərdən, digər tərəfdən isə iqtisadi maraqlardan asılı olur, elə məhz onlar diskursun istehsalı və paylanması prosesinə nəzarət edir.

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ОБЩЕСТВЕ

Искендерова К.Я.

Ключевые слова: *разговорная речь, дискурсивные взаимодействия, спонтанная речь, речевые сообщества*

Динамическая модель языка должна основываться на коммуникации, то есть совместной деятельности людей, которые пытаются выразить свои чувства, обменяться идеями и опытом или повлиять друг на друга. Общение происходит в коммуникативных ситуациях, которые должны рассматриваться в культурном контексте. Центральная роль в коммуникации принадлежит людям, а не средствам общения.

Текст обеспечивает содержательно-языковую основу коммуникации, так как он во всех его проявлениях неотрывен от языка. Дискурс же, в свою очередь, обеспечивает содержательно-речевую основу взаимодействия участников коммуникации. Реализация дискурса заставляет участников обращаться к текстам. Точно так же появление текстов приводит к вероятности вариативности дискурса. Дискурс всегда зависим, с одной стороны, от социокультурных влияний и с другой, от экономических интересов, поскольку именно они управляют его производством и распространением.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 801.81

“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ ŞÜHUDİ KEÇMİŞ ZAMANIN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İMAMƏLİYEVƏ GÜNAY SƏRDAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti,
gunay.imamaliyeva@gmail.com

Açar sözlər: “Oğuznamə”lər, yazılı abidə, zaman kateqoriyası, keçmiş zaman, şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilçiliyində keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilərin yanaşması müxtəlifdir.

Y.M.Seyidov [12, 331], M.H.Hüseynzadə [5, 170] şühudi keçmiş zamanın üslubi və mənə xüsusiyyətlərinə ümumiyyətlə toxunmayıblar.

“Feilin keçmiş zaman formaları qrammatik mənalar ifadə etməklə bərabər, həm də müxtəlif üslubi funksiyalar da daşıyır. Bu da, bir tərəfdən, bu zaman formalarının funksional üslubun özünəməxsus səciyyəsi, digər tərəfdən, keçmiş zaman formalarının öz aralarında və başqa zaman formaları ilə sinonim münasibətlərinə girmə məqamları və nəhayət, emosional – ekspressiv çalarlar ifadə etmə xüsusiyyəti ilə əlaqədar özünü göstərir” [3, s.93].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikasına həsr olunmuş əsərlərdə feilin keçmiş zaman formalarının qrammatik mənaları ilə üslubi mənə çalarlıqları arasındakı fərqlər izah edilmir. Bu da təbiiidir. Çünki hər bir zaman formasının ayrı-ayrılıqda üslubi mənə çalarları haqqında məlumat vermək dərsləyin vəzifəsi deyil. Bu məsələ dilçilik üslubiyyətinin tədqiqat obyektidir.

Zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında türk dillərində feilin şühudi keçmiş zamanının 5 mənə xüsusiyyətinin olduğunu söyləyən dilçilər daha çoxdur. Belə ki, akademik A.A.Axundov [1, s.51], Z.İ.Budaqova [9, s.323], T.Ə.Əfəndiyeva [3, s.94] Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zamanın 5 mənə xüsusiyyətinin, Q.Ş.Kazımov [7, s.228] 4 mənə xüsusiyyətinin olduğunu göstərir. Y.H.Kərimov Azərbaycan və qazax dillərində qəti keçmiş zamanın ifadə etdiyi 5 mənə xüsusiyyətini göstərmişdir [58, s.11-12].

G.F.Əliyeva türk dillərində feilin şühudi keçmiş zamanının 6 semantik-üslubi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [4, s.166].

İ.D.Vəliyev Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsr yazılı abidələrində, N.X.Salehova tatar dilində, R.B.Əskər Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *-di* şəkilçili keçmiş zaman formasının 4 semantik xüsusiyyəti haqqında danışmışlar [4, s.264].

Azərbaycan dilçiliyində feilin keçmiş zaman formalarını tədqiq etmiş professor T.Ə.Əfəndiyeva da şühudi keçmiş zamanın semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şərh etmişdir [3, 94]. Müəllif yazır: “Şühudi keçmiş zaman forması keçmişdə baş verən və vahid zaman daxilində fasiləsiz ardıcılıqla bir-birini izləyən, həm də danışanın bilavasitə şahidi olduğu hadisə və hərəkəti qəti şəkildə bildirdiyi üçün müxtəlif üslubi məqsədlərlə əlaqədar yazıçının təhkiyə dilində geniş şəkildə istifadəyə cəlb olunur: bədii əsərin müəllifi bu forma vasitəsilə qələmə aldığı hadisələrin və təbiət mənzərələrinin, personajların zahiri görünüşü və daxili aləminin təsvirinə, hiss-həyəcanı və duyğularının mənalı surətdə ifadəsinə nail ola bilir” [3, 94].

Feilin zaman kateqoriyası bir sıra spesifik mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Tədqiq etdiyimiz “Oğuznamə”lərdə də feilin şühudi keçmiş zamanının mənə xüsusiyyətləri işlənmişdir. Tədqiq olunan mənbələrə əsaslanaraq şühudi keçmiş zamanın 6 mənə xüsusiyyəti olduğunu qeyd edə bilərik:

1) *Qətilik xüsusiyyəti*. Şühudi keçmiş zaman forması hal və hərəkətin keçmişdə qəti icra olunub bitdiyini göstərir. Təsadüfi deyil ki, əksər türk dillərində bu zaman forması qəti keçmiş zaman adlandırılır. Məsələn:

Budur qanun ki, sevdilər sevəni

Könüldən savdılar gözdən savanı [10, s.71]

Xorata xordu, xorata ilə kişi kafir olur [10, s.91].

Göründüyü kimi, buradakı “*xordu*”, “*savdılar*”, “*sevdilər*” feilləri qəti surətdə icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir.

Bu mənə xüsusiyyəti “Oğuznamə” ilə yanaşı, “Kitabi-Dədə-Qorqud” abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi. [8, 48];

Boz oğlan babasının evinə gəldi. [8, s.54];

Beyrək şülən yeməginin üzərinə gəldi. [8, s.72];

Oğlancıqları qarşı gəldi, oxşamadı. [8, s.128, 136].

Buradakı “*yetdi*”, “*gəldi*”, “*oxşamadı*” feilləri qəti surətdə icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir. Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində işlənən qətilik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Üç gün və üç gecə o anasının [döşünü] əmmədi [2, s.51];

Ögürçik alp Bayındır bəyinin buyruğuna baxmadı [2, s.99];

Ayaza öz ağasının malından heç bir çəpiş də çatmadı [2, s.103].

Nümunələrdən göründüyü kimi, buradakı “*əmmədi*”, “*baxmadı*”, “*çatmadı*” feilləri keçmişdə qəti surətdə icra olunmuş hərəkətləri bildirir.

Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərindəki kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də şühudi keçmiş zamanın qətilik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Üç gün və üç gecə bu uşaq anasının südünü əmmədi [11, s.10];

Bac-xərac və şixnə təyin etdilər [11, s.19].

Göründüyü kimi, buradakı “*əmmədi*”, “*təyin etdilər*” feillərinin köməyi ilə icra olunmuş hərəkətlərdə qətilik mənə çaları özünü göstərir.

2) *Şahidlik xüsusiyyəti*. Adından da göründüyü kimi, danışan, hal və ya hərəkətin icrasında ya bilavasitə iştirak etmiş, ya da bilavasitə gözü ilə görmüş, səsini qulağı ilə eşitmişdir. A.A.Axundov yazır: “Şühudi keçmiş hal və ya hərəkətin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyini göstərir. Danışan elə hərəkətlər haqqında məlumat verir ki, həmin hərəkətləri o ya bilavasitə gözü ilə görmüş, səsini qulağı ilə eşitmiş, ya da ki həmin hərəkətlərin icra olunmasında bilavasitə iştirak etmişdir” [1, s.52].

“Oğuznamə” yazılı abidəsində də şahidlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Məsələn:

Aqçacığın var ikən “dobra yunaq” dedilər,

Aqçacığın yedilər, “poydi z boğom!” dedilər [10, s.25];

Gördün kim, bucuq mövt, bəla gəlür; sən bir mövt olup, qarşu var [10, s.146].

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu cümlələrdə “*gördün*”, “*dedilər*”, “*yedilər*” feillərinin hamısı danışanın gözü ilə gördüyü, icrasında bilavasitə iştirak etdiyi hərəkətləri ifadə edir.

“Şühudi keçmişin məhz bu mənəsi ilə əlaqədar olaraq onu bəzən yaxın keçmiş adlandırırlar. Şühudi keçmişin məzmunundakı bu mənə xüsusiyyətində yaxın keçmiş zaman mənəsi doğrudan da çox güclüdür” [1, s.52].

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə-Qorqud” yazılı abidəsində işlənən şahidlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Qılucumdanmı gördi, süfrəmdənmı gördi? [8, s.24];

Böylə digəc Dirsə xan xatunına cavab vermədi; [8, s.31];

Altı yüz kafir dəxi mənim üzərimə gəldi [8, s.43].

Göründüyü kimi, buradakı “gördü”, “vermədi”, “gəldi” feillərinin vasitəsi ilə danışanın gözü ilə gördüyü, icrasında bilavasitə iştirak etdiyi hərəkətləri ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsindəki kimi, Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində də şühudi keçmiş zamanın şahidlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bu səbəbdən də biz bir neçə dəfə onlara qarşı yuruşlar etdik. [2, s.46];

Gəmidən çıxan bütün adamlar xəstələndilər. [2, s.49]

Nümunələrdən də göründüyü kimi, buradakı “etdik”, “xəstələndilər” feillərinin köməyi ilə icra olunmuş hərəkətlərdə danışan ya bilavasitə, ya da bilvasitə iştirak etmişdir.

Şahidlik mənə çalarına aid nümunələr F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Oğuzun qılıncından keçməyib sağ qalanların hamısı ona boyun əydilər [11, s.12];

Onlara endirilən zərbələr heç bir xətər toxundurmadı. [11, s.27].

Yuxarıdakı cümlələrdə “boyun əydilər”, “xətər toxundurmadı” feilləri danışanın gözü ilə gördüyü, icrasında bilavasitə iştirak etdiyi hərəkətlər şahidlik mənə xüsusiyyətinə aiddir.

3) *Birdəfəlik xüsusiyyəti.* Şühudi keçmiş zaman hal və ya hərəkətin birdəfəliyini, yalnız bir dəfə icra olunduğunu və ya olunmadığını göstərir. A.A.Axundov yazır: “Şühudi keçmiş hərəkətin icrasının birdəfəliyini, dəfələrlə deyil, yalnız bir dəfə icra olunduğunu, yaxud əksinə, icra olunmadığını göstərir. Məsələn:

Günəş doğdu, səhər güldü, sinəm boşaldı;

İlham aldım ana yurdun söz qüdrətindən.

Şair könlüm rübabını eşq ilə çaldı,

Biz əbədi qardaş olduq. İlk bahar və mən.”

(S.Vurğun “İlk bahar və mən”) [1, s.53].

A.A.Axundov, ola bilsin ki, bu nümunəyə fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır. Fikrimizcə, bu nümunə təkrarlıq mənə çalarına aiddir. Çünki “günəşin doğması”, “səhərin gülməsi”, “sinənin dolması, boşalması”, “şairin ana yurddan ilham alması” feilləri hər gün təkrarlanan, baş verən hərəkətlərdir. Yalnız son misradakı – “Biz əbədi qardaş olduq. İlk bahar və mən” – burada birdəfəlik mənə çaları özünü göstərir.

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”dəki aşağıdakı nümunələri birdəfəlik mənə çalarına aid etmək olar:

Tavşanın qaçışına baqдум da, ətindən igrəndim [10, s.124].

Buradakı “baqдум”, “igrəndim” feilləri hərəkətin bir dəfə icra olunduğunu ifadə edir. Məsələn: Dovşanın qaçışına bir dəfə baxmaqla ətindən iyranib.

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”dəki kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də şühudi keçmiş zamanın birdəfəlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata deyərlər, bir ər qopdı [8, s.19]; *Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamışdı, geyməz idi, saqlardı* [8, s.62].

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu cümlələrdə hərəkətin bir dəfə icra olunması cümlənin ümumi məzmununda özünü göstərir. Məsələn: *Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata deyilən bir ər dünyaya gəldi. Bu bir dəfə baş vermiş hadisədir.* Yaxud 2-ci cümləyə nəzər yetirək: *Beyrək yalnız bir dəfə köynəyini Yalıncağa bağışlamışdı* və s.

Maraqlıdır ki, Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində birdəfəlik mənə xüsusiyyətinə rast gəlmədik. Ə.Bahadır xandan fərqli olaraq, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində isə bu mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrlə qarşılaşırıq. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Atası Oğuzu Əmisi Küz xanın qızına nişanladı [11, s.11];

Hindistan xalqı və ayanları çox sərt və kobud cavab verdilər [11, s.13].

Birinci cümlədə (*Atası Oğuzu Əmisi Küz xanın qızına nişanladı*) hadisə bir dəfə baş vermişdir.

4) *Ardıcılıq xüsusiyyəti*. Bu mənə çaları bir-birini ardıcıl olaraq izləyən hal və ya hərəkətləri ifadə edir, yəni müəyyən bir hərəkət icra olunur. Sonra onun nəticəsi olan digər hal və ya hərəkətlər də icra edilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Çeynədiğünə güvənmə, yütüdüünə güvən; yutduğuna güvənmə, ... güvən [10, s.83];

Çün oldu adın Rəşid, bir söylə, bir eşit [10, s.87].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, burada şühudi keçmişlə ifadə olunmuş hərəkətlər ardıcıl surətdə bir-birini izləyir. Bu hərəkətlər bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və onlar ardıcılıq mənə xüsusiyyəti ətrafında birləşmişlər.

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsinə işlənmiş ardıcılıq mənə xüsusiyyətlərinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Dəli Domrul babasından yüz bulmayıb sürdi, anasına gəldi. [8, s.99];

Bir tərəfinə dəxi kəndü girdi, qılıc dartıb yuridi. [8, s.115];

Qazanın ayağına düşdilər, suçların diləddilər, əlin öpdilər [8, s.169].

Göründüyü kimi, burada keçmiş zamanla ifadə olunmuş hərəkətlər ardıcıl surətdə bir-birini izləyir. Bu mənə xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsi ilə yanaşı, Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində də geniş şəkildə işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Çuçi xan qələbə çaldı və qıpçaqlardan əlinə keçənlərin [hanusını] qırıb-çatdı, onlardan xilas olanlar iştirakların yanına gətdilər. [2, s.58];

Oğuz xan adları çəkilən vilayətlərə hakimlər-darğalar təyin edib, Səmərqəndə gətdi [2, s.59].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, buradakı “qələbə çaldı”, “qırıb-çatdı”, “gətdilər”, “təyin edib”, “gətdi” feillərinin köməyi ilə keçmiş zamanla ifadə olunmuş hərəkətlər ardıcıl surətdə bir-birini izləyir.

Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərindəki kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də şühudi keçmiş zamanın ardıcılıq mənə çalarına aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Həmin qəbilələr Talas və Almalığa qayıtdılar və həmin yurtları qorumaq üçün orada məskunlaşdılar [11, s.16];

Onlara uyğun əlafa və ulafa ayırdı, elçiləri isə Firəng tərəfə göndərdi [11, s.27].

Buradakı “qayıtdılar, məskunlaşdılar”, “ayırdı, göndərdi” feillərinin köməyi ilə keçmiş zamanla ifadə olunmuş hərəkətlər ardıcıl surətdə bir-birini izləyir.

Bu mənada A.A.Axundov yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət yalnız şühudi keçmişə aid deyil. O, özünü feilin başqa zamanlarında da göstərir. Lakin daha çox nəzərə çarpan bir xüsusiyyət kimi o özünü daha çox şühudi keçmiş zamanda göstərir. Məhz buna görədir ki, müxtəlif türk dillərinə həsr edilmiş əsərlərdə bu xüsusiyyət, bir qayda olaraq, şühudi keçmişə şamil edilir” [7, s.55].

5) *Dinamiklik xüsusiyyəti*. Bu mənə çaları şühudi keçmiş zamanda olan hərəkətin dinamikliyini bildirir. Dinamiklik xüsusiyyəti haqqında B.Ə.Xəlilov yazır: “Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin icrasının dinamikliyini bildirir. Məsələn: tanıdım, bildim və s. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, bütün feillər dinamik məzmunadadır” [6, s.222].

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”dəki atalar sözü və ifadələrdə də dinamiklik xüsusiyyəti özünü göstərir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Oğlan evləncək “Bəg oldum” sanır [129, s.24];

Çün oldu adın Rəşid, bir söylə, bir eşit [129, 87];

Gögdən dörd kitab endi, beşinci kötək [129, s.157].

Buradakı “oldum”, “oldı”, “endi” feillərində dinamiklik (hərəkətlik) mənə çaları özünü göstərir. Bu mənə xüsusiyyəti “Oğuznamə” ilə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də geniş şəkildə işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Oğlan anasının söziün **sımadı** [8, s.34];

Qazan halalını **tanımadı** [8, s.91].

Əcəl **aldı**, yer **gizlədi**; Fani dünya kimə **qaldı**? [128, s.94].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, buradakı “sımadı”, “tanımadı”, “aldı”, “gizlədi”, “qaldı” feillərində dinamiklik (hərəkilik) mənə xüsusiyyəti özünü göstərir.

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində işlənən dinamiklik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

[İnsanlar] dağ kolluqları [arasında] və meşədə **yaşayırdılar**. [2, s.48].

Oğuz xanın qoşununun əlinə çoxlu qənimət **düşdü**; [onun] daşınması üçün yük heyvanları **çatmırdı** [2, s.55].

Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərindəki kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də şühudi keçmiş zamanın dinamiklik mənə çalarına aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Yafət (Yafəs) türklərin təbirinə Olcay xan ləqəbini **aldı** [11, s.10];

Qız onun şərtini qəbul etmədikdə Oğuz ona **yaxın durmadı** [11, s.11].

Göründüyü kimi, buradakı “aldı”, “yaxın durmadı”, “vermədi”, “isti idi”, “mümkün deyildi” feillərinin köməyi ilə keçmiş zamanda baş vermiş hərəkətlərdə dinamiklik (hərəkilik) mənə xüsusiyyəti özünü göstərir.

A.A.Axundov yazır: “Bu, şühudi keçmişin mənasında çox mühüm bir xüsusiyyət kimi qeyd edilməlidir. Çünki hərəkətdən daha çox hal bildirən statik (qeyri-hərəkəti) feillər belə, şühudi keçmiş zamanda işlənərkən hərəkətin dinamikasını göstərir. Bunu “yatmaq”, “oturmaq” feillərində də görmək asandır [1, s.55].

6) *Atalar sözləri ilə ifadəsi*. Şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətlərindən biri də ümumi zaman anlayışının ifadə edə bilməsidir. Ümumi zaman mənası özünü daha çox atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə göstərir. Şühudi keçmiş zaman forması folklorda, xüsusilə də, atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir.

Tədqiq etdiyimiz S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” təxminən iki min atalar sözləri və ifadələrdən ibarət olan yazılı abidədir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ölüm olmasa, kişi bildügin **edərdi** [10, s.60];

Dünyada ölüm olmasa, adam adam ətin **yerdi** [10, s.101].

A.A.Axundov [1, s.51], Z.İ.Budaqova [9, s.323], B.Ə.Xəlilov [6, s.221], G.F.Əliyeva [4, s.169] şühudi keçmiş zamanın bu mənə xüsusiyyətinə toxunmayıblar. Ola bilsin ki, tədqiq etdikləri əsərlərdə şühudi keçmiş zaman ümumi zaman mənasında işlənmişdir.

Elmi yeniliyi: “Oğuznamə”lərdə şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri tədqiqat obyektini kimi seçilmiş, bununla bağlı aparılan araşdırmalara elmin son yenilikləri baxımından qiymət verilmiş, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərini, xüsusən “Oğuznamə”lərin dil xüsusiyyətlərini öyrəndəndə nəzəri mənbə kimi istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. ADU nəşri. Bakı: 1961, 137 s.
2. Ə.Bahadır xan. Şəcəri-Tərakimə. Bakı: Poliqrafiya birliyi, 2002, 131 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Feilin keçmiş zaman formaları. Bakı: Nurlan, 2005, 130 s.
4. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2010, 262 s.
5. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
6. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 354 s.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
8. Kitabı – Dədə Qorqud. (Tərtib edən: Samət Əlizadə.) Bakı: Öndər, 2004, 375 s.

9. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
10. Oğuznamə. (Tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.) Bakı: Şərql-Qərb, 2006, 213 s.
11. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi, 1982, 71 s.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2000, 396 s.

РЕЗЮМЕ
СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА
ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В “ОГУЗНАМЕ”
Имамалиева Г.С.

Ключевые слова: “Oğuznamə”, письменный памятник, категория времени, прошедшее время, прошедшее несовершенное время, смысловые особенности глаголов несовершенного вида прошедшего времени.

Прошедшее несовершенное время выражает действие, которое произошло в прошедшем времени со свидетельством.

Прошедшее несовершенное время обладает богатым смысловым разнообразием. В статье даны основные смысловые особенности прошедшего совершенного времени в сравнении со смысловыми особенностями, используемыми в памятнике письменности “Oğuznamə”. В языке “Oğuznamə” широко используются такие смысловые особенности прошедшего несовершенного времени, как динамичность, последовательность и свидетельство.

SUMMARY
MEANING FEATURES OF THE SIMPLE PAST TENSE FORM IN “OGHUZNAME”’S
İmamaliyeva G.S.

Key words: “Oghuzname”, written monument, category of time, past tense, semantic features of simple past tense

The past imperfect time expresses the action that has taken place in the past time with dating.

The past imperfect time has a rich semantic diversity. The article presents the main semantic features of the past perfect time in comparison with the semantic features used in the monument of writing “Oghuzname”. In the language of "Oghuzname" such semantic features of the past imperfect time as dynamism, consistency and evidence are widely used.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.12.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 81-25

NİTQDƏ MANİPULYATİV AKTLARIN VARIASIYALARI

HƏBİBOVA KÖNÜL ƏZİZƏĞA qızı

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, b.e.i.

konul_habibova@mail.ru

Açar sözlər: manipulyasiya, variativlik, invariativlik, nitq aktı, ünsiyyət.

Məlumdur ki, bir çox humanitar elmlər kimi dilçilik elminin də müasir inkişaf mərhələsi insan faktorunun ətraf aləmlə münasibətinə köklənməkdədir. Bu baxımdan ön planda müəyyən solumun nümayəndəsi kimi insanların nitqi mübadilə – ünsiyyət problemi dayanır. Bununla əlaqədar bu gün bir çox tədqiqatçıların diqqəti, insanlar arasında ünsiyyətin əsasını təşkil edən dilin hansı mövqedə dayanması və bu prosesdə necə fəaliyyət göstərməsidir? kimi sualları cavablandırmağa yönəlib.

Dilin ünsiyyət zamanı necə işləməsi və ya fəaliyyəti haqqında suallar nitqi təsirin araşdırılması ilə, nitqi təsirin tədqiqi danışan, dinləyən və onların əlaqədə olduğu müəyyən kommunikativ şəraitin xarakteri ilə sıx bağlıdır. Son illər şəxslərarası nitqi təsir kimi dildə manipulyasiya məsələsi daha çox diqqəti çəkir. Bu səbəbdən tədqiqata cəlb edilən mövzu müasir dilçilik üçün xüsusi aktualıq kəsb edir.

Məqələdə aparılan elmi araşdırma zamanı biz təsviri və yeri gəldikcə, tipoloji-müqayisəli metodlara müraciət edəcəyik. Məqələdə qarşıya qoyulan əsas məqsəd nitqdə manipulyativ aktların variasiyalarını müəyyən etmək, onların fərqli cəhətlərini və işlənmə məqamlarını fərqləndirməkdir. Bu məqsədlə məqələdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan, rus və ingilis dilinin materialları əsasında nitqdə istifadə edilən manipulyativ aktlarda taktika və strategiyalar nəzərdən keçirilir.

Dildə manipulyasiyanın bəzi aspektləri insanların idarə edilməsində istifadə olunan üsullardan biri kimi elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, manipulyativ təsir fərdlərarası ünsiyyət və kütləvi kommunikasiya (S.Q.Kara-Murza [1], Q.Q.Poçeptsov [2], Q.Şiller [3]) çərçivəsində geniş müzakirə obyektinə çevrilib.

Mədəni əlaqələrin dinamik inkişafı və mübadiləsi nitqi manipulyasiyalarda invariativ və variativ komponentlərin tədqiqata cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, psixolinqvistikanın qarşısında danışanın (manipulyatorun) dinləyənə təsir etmək məqsədi ilə istifadə etdiyi dil vasitələrinin tədqiqi məsələsi dayanır. Eyni zamanda nitqi manipulyasiyada variativ və invariativ komponentlər lazımi səviyyədə qiymətləndirilməyib. Biz bu məqsədlə artıq həyata keçmiş və gələcəkdə baş verə biləcək eyni tipli hadisələr üçün nümunə olan nağıllar əsasında manipulyasiyanın nitqi ifadəsini tədqiqata cəlb etməyi lazım bildik.

Bu baxımdan qarşımızda aşağıdakı məsələlər dayanır:

- dil, nitq, kommunikasiya və şüur səviyyəsində nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyasının spesifik cəhətlərini təhlil etmək;
- nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyası zamanı dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək;
- nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyalarının fonetik, leksik və morfoloji cəhətdən xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- dil vahidlərinin manipulyativ variativliyini müəyyən etmək.

İnvariativlik dedikdə, biz bu və ya digər bir sistemin və ya sistem üçün əhəmiyyətli olan əlaqələrin müəyyən dəyişiklikləri zamanı dəyişməz, sabit qalan xüsusiyyətini nəzərdə tuturuq. Variativlik dedikdə isə, bu və ya digər strukturların dəyişkənliyi, qeyri-sabitliyi nəzərdə tutulur.

Manipulyativ linqvistik vasitələr arasında səs təkrarları, qafiyələr və s. invariant xüsusiyyəti ilə, səsli təkrarların fəaliyyəti isə variativliyi ilə seçilir. Manipulyasiya məqsədi ilə fonetik səviyyədə parlaq, əlvan səsli obraz adresata təsir etməklə manipulyativ aktın həyata keçirilməsinə xidmət etmiş olur. Tədqiqat zamanı kifayət qədər material nəzərdən keçirərək araşdırmamıza baxmayaraq, manipulyasiyanın fonetik səviyyədə bu kimi təzahürünə çox az təsadüf etdik:

«Ах ты, толстопятый медведь, и ты косою заяц. Как была я вдовой, бывало, ни один из вас не проходил мимо моей норы, а как вышла замуж, то каждый день **ш**ляетесь: **ишь** какие дороги проторили! Смотрите как бы вас Котай Иванович по **ше** не проводил.»

Вот, идучи дорогой медведь и сказал зайцу: «Что, брат, у нее за муж такой — Котай Иванович? Ужли боль**ше** меня?»

А заяц: «Уж ли пр**ытче** меня? Пойдем-ка завтра, посмотр**им** на него» («Кот и лиса»).

“Pişik və tülkü” nağılından verilən bu parçada tünd hərflərlə verilmiş [ш] və [р] səsləri nağıl qəhrəmanlarının nitqini daha effektiv səsəlməsini təmin edir. Manipulyatorun – tülkünün nitqində işlədilən bu səslər manipulyasiya subyektləri olan ayı və dovşanın da nitqində eyni tezlikdə özünə yer alır.

“The brazen bogues” (Bürünc ayaqqabılar) adlı şotland xalq nağılında da alliterasiyanın aşağıdakı nümunəsinə rast gəlirik:

“Is that the very biggest you can make yourself?” said Macdonald, not to be taken be off his guard.

“Yes,” said the giant, “it is, and bigger than you what you’ve been accustomed to.”

At this Gille Macdonald burst out laughing.

“You’ll excuse me,” said he, “**but you’ll be like a baby beside him, if that’s all you can do.**”

At this the giant, in a great state of trepidation, again strode to the fireplace, and kicked the blazing logs about from one side of the hearth to the other in a most vicious manner, just to hide the fright he was now in.

“I think you had **better be off at once,**” said he. “I wish I had never seen your ugly face”.

Nağılın baş qəhrəmanı olan Jillin nitqindəki “You’ll excuse me,” said he, “**but you’ll be like a baby beside him, if that’s all you can do.**” cümləsi [b] səsinin təkrarı ilə formalaşan alliterasiya ilə müşayiət olunur. Rus nağılından misal gətirdiyimiz nitq parçasında olduğu kimi, burada da oxşar alliterasiya nəhəngin replikasında (manipulyasiya obyektinin nitqində) əks olunur: “I think you had **better be off at once,**”

Təbii ki, fonetik səviyyədə manipulyasiyanın ətraflı tədqiqi daha geniş bir tədqiqatın mözusuudur. Burada isə biz sadəcə manipulyativ təsirin strukturu baxımından bu hadisənin fonetik səviyyədə az da olsa, işıqlandırılmasını lazım bildik.

Morfoloji səviyyədə isə morfoloji formaların sinonimliyi və feil formalarının işlənməsi invariativ xüsusiyyətə malikdir. Morfoloji formaların sinonimliyinin bu və ya digər bir ifadənin manipulyativ xarakter kəsb etməsi məqsədi ilə işlədilməsi sübut edir ki, bu fikrin nitdə daha sadə şəkildə əks etdirilməsinə xidmət edir və bu da təsadüfi deyil. Sadə danışiq manipulyatoru onun təsirinə məruz qalan subyektlə «yaxınlaşdırmış» olur. Məsələn:

– Душенка, Тринушка! — говорил он, — **ты** такая хорошенькая, чистенькая, добренькая... Пожалуйста, оставь **мою** Чернушку! Вот посмотри, **что я тебе подарю, если ты будешь** добра!

Алеша вынул из кармана имперуал, составляющий все его имение, который берег он пуце глаза своего, потому что это был подарок его бабушки... Таким образом Чернушка спасена была от жестокой и неминуемой смерти (Черная курица)

вə ya

– Qibleyi-ələm **nə etmək** istəyirsən, bir balaca düşün, gələcəyi fikirləş. **Bütün** dünya binnət olandan bəri **heç bir** padşah **öz** qızının boynunu vurdurmamışdır. Şah, **mən** qoca vəzirin sözüne bu dəfə də qulaq as. Qızın günahından keç. Padşah oğlanlarına ki getmir, bir rəiyyəyə ver, qoy başından rədd olub getsin. Elə bil **heç** qızın yox imiş.

Padşah əlini alnına verib dərin sükuta getdi. Vəzirin sözləri onun ağına batdı. Başını yuxarı qaldırıb əmrini geri götürdü (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”).

Manipulyativ təsirə malik morfoloji sinonimlər qismində, əsasən, dildə işlək olan feillər və əvəzlilər çıxış edir. Azərbaycan dilində bu qismə *olmaq, etmək, istəmək* kimi feillər, *heç* hissəciyi ilə formalaşan əvəzlilər və bütün şəxs əvəzlilərini aid etmək olar.

İngilis dilinə gəldikdə isə, bu qismə köməkçi söz funksiyası yerinə yetirən *could, would, have* feilləri və *to be, to do* kimi müxtəlif semantik mənalar yaratmaq qabiliyyətinə malik olan köməkçi feilləri aid etmək olar. Nümunə olaraq “The tale of the shifty Lad, the widow’s son” (“Dul qadının oğlu hiyləgər Lad haqqında nağıl”) nağılından bir parçaya nəzər yetirək:

The shifty Lad took the cord off his neck, and he said to the Black Rogue, “Thou thyself hast not ever tried anything that is so funny as hanging. If thou wouldst try once, thou wouldst have no more fear for hanging. I was shaking my legs for delight, and thou wouldst shake thy legs for delight too if thou wert aloft.”

Said the Black Rogue, “I’ll try it too, so that I may know what it is like.”

Qurbanından fərqli olaraq, hiyləgər (the Shifty Lad) bu formalardan istifadə edir: *thou (you), thy (your), thyself (yourself), hast (has), wouldst (would), wert (were)*. Halbuki bu formalar müasir ingilis dili üçün artıq köhnəlmiş hesab olunur. Bununla belə, nağıldakı manipulyasiya obyektini — Black Rogue (Qara Oğru) öz nitqində adi formalar olan *would, were* şəkillərindən istifadə edir. Bu hal bizə onu deməyə əsas verir ki, manipulyasiya subyektini olan baş qəhrəman bilərəkdən arxaik formalara (*thou (you), thy (your), thyself (yourself), hast (has), wouldst (would), wert (were)*) müraciət edir. Bununla o, öz nitqində bu arxaik formaları intensiv olaraq təkrarlamaqla qarşı tərəfdə belə bir illüziya formalaşdırır ki, o nəinki nitqində, eyni zamanda həyatda da qədim adət-ənənəyə sadıq bir insandır (*a good old friend of mine, a good old fairy tale* və s.).

Morfoloji vahidlərin sinonimliyi rus nağıllarında da geniş müşahidə edilir. Rus dilində bu, əsasən, isimlərin sonuna müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə təmin edilir. Məhz şəkilçilərin hesabına qazanılmış semantik çalarlar qarşı tərəfin manipulyativ təsirə məruz qalmasını şərtləndirir. Nağıl qəhrəmanlarının tədqiqatə cəlb edilmiş manipulyativ nitq aktları zamanı manipulyasiya subyektini həmsöhbətini psixoloji olaraq müəyyən istiqamətə yönəltməyə çalışır: dil vahidləri vasitəsilə istənilən məlumata gizli implisit çalar da əlavə edilir. Adresat eşitdiklərindən “sərbəst olaraq” müəyyən qərarlar qəbul edir. Onun verdiyi hər bir qərar isə əslində manipulyasiya subyektinin əsas istəyi və nail olduğu manipulyativ nəticədir. Bir fakt daha maraqlıdır ki, manipulyasiya subyektini qarşı tərəfə müraciət edərkən, ona əmr verdiyi kimi, xəfif şəkildə, üstüörtülü müraciət də edə bilər, amma nəticə eynidir. Yəni hər iki halda biz, uğurla həyata keçirilmiş manipulyativ təsirdən bəhs edə bilərik.

Dilin leksik səviyyəsində manipulyativ vahidlər nəzərdən keçirdiyimiz hər üç dildə invariantdır: müsbət çalarlı sözlər pozitiv, mənfi çalarlı sözlər isə neqativ təsir formalaşdırır. Adresantı razı salmaq və onu idarə altına almaq üçün istifadə olunan müsbət çalarlı leksikaya aşağıdakıları aid edə bilərik:

rus dilində: *диво, чудо, водица, молодец, прекрасная (царевна), диковинный, петушок, головушка, душечка, рыбка;*

ingilis dilində: *fine, a little closer, kind (sir), my (lord, good mother), great, sweet;*

Azərbaycan dilində: *alahəzrət, gözüm nuru, canım, oğlum, şahənşah, igid, gözəllər-gözəli* və s.

Feil formaları arasında morfoloji sinonimlik baxımından daha çox keçmiş zaman formalı feillər üstünlük təşkil edir: *слыхивал, слыхал, слышал, видывал, видел, сказывать, рассказывать; görünməyib, olmayıb, demişlər* və s. Bu formalar diqqətin yönəldilməsi lazım olan hərəkətin daimiliyini, tamlığını, yaşanmış təcrübəyə əsaslandığını bildirməklə ona təhrik etməni daha da gücləndirir:

— *Qibleyi-ələm nə etmək istəyirsən, bir balaca düşün, gələcəyi fikirləş. Bütün dünya binnət olandan bəri heç bir padşah öz qızının boynunu vurdurmamışdır. Şah, mən qoca vəzirin sözünə bu*

dəfə də qulaq as. Qızın günahından keç. Padşah oğlanlarına ki getmir, bir rəiyyətə ver, qoy başından rədd olub getsin. Elə bil heç qızın yox imiş.

Padşah əlini alınına verib dərin sükuta getdi. Vəzirin sözləri onun ağına batdı. Başını yuxarı qaldırıb əmrini geri götürdü (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”);

*Мы от него не **видали** ни худого, ни хорошего; одно дурно — больно хвастлив уродился. Уж не раз от него **слыхивали**, что в таком-то королевстве, за тридевять земель, выстроен большой мраморный дворец... («Волшебный конь»).*

Ümumiyyətlə, danışan nitqində milli-mənəvi dəyərlərin dildə ifadəsini nə dərəcədə mühafizə etmiş olursa, onun nitqinin manipulyativliyi də bir o qədər güclü olur. Çünki milli-mənəvi, tarixi dəyərlərin, adət-ənənənin mühafizəsi həmişə müsbət təsir bağışlayır. Təsədüfi deyil ki, tarix boyu bir çox ağıllı, tədbirli sərkərdələr, hökmdarlar idarə etmək istədikləri xalqları öz əsarəti altında saxlamaq üçün ilk əvvəl onun adət-ənənəsini, folklorunu və dilini mənimsəməyi üstün tutmuşlar.

Dildə feil formalarının işlənmə məqamlarının linqvistik analizi göstərir ki, variativ/invariantiv inandırma vasitələrindən istifadə zamanı manipulyativ aktın iştirakçılarının — personajların nitqində adi danışmaq üçün xarakterik olan felin xəbər forması dominantlıq təşkil edir.

Manipulyativ təsirə məruz qalan obyektin manipulyasiyanın subyekti ilə müqayisədə felin əmr formasından daha çox istifadə etməsi də invariantlıqdır. Məlumdur ki, manipulyativ təsirin əsas xüsusiyyətlərindən biri hər hansı bir qərarın müstəqil verilə bilməsi illüziyasının yaradılmasıdır. Amma verilən qərar əslində adresatın deyil, manipulyatorun xeyrinə olur. Nağıl personajlarının timsalında tədqiq etdiyimiz manipulyasiya aktları zamanı manipulyator psixoloji olaraq həmsöhbətini artıq müəyyən edilmiş istiqamətə kökləyir: dil vasitələri hesabına ifadələrdə implisit məna, gizli məqsəd güdülür və əlbəttə ki, baş verilməsi arzulanan hərəkətə həvəs oyadılır. Adresat eşitdiyini qəbul edərək, “müstəqil olaraq” ona ötürülən informasiyanı təhlil edir və müəyyən qərar verir. Mararqlıdır ki, manipulyasiyanın obyektini manipulyatorun ondan gözlədiyi, “tələb etdiyi” hərəkəti, elə tələb olunan şəkildə də həyata keçirir. Bu zaman manipulyasiyaya məruz qalan, hətta, ondan kömək istəyir, və ya öz köməyini ona təklif edir, ona məqsədinə nail olmaq üçün yol göstərir və s. Məsələn:

Бежала лиса, на ворон зазевалась и попала в колодец. Воды в колодеце было немного: утонуть нельзя, да и выскочить тоже. Сидит лиса горюет. Идет козел, умная голова;.. заглянул в колодец, увидел там лису и спрашивает:

– Что ты там, лисонька поделяваешь?

– Отдыхаю, голубчик, — отвечает лиса. — Там наверху жарко, так я сюда забралась.

Уж как здесь прохладно да хорошо! Водицы холоденькой — сколь хочешь.

А козлу давно пить хочется.

– Хорошо ли вода-то? — спрашивает козел.

– Отличная! — отвечает лиса. — Чистая, холодная! Пригай сюда, коли хочешь; здесь обоим нам место будет.

Прыгнул сдуру козел, чуть лисы не задавил, а она ему:

– Эх, бородастый дурень! И прыгнуть-то не умел — всю обрызгал.

Вскочила лиса козлу на спину. Со спины на рога, да и вон из колодца («Лиса и козел»); -

– Ey böyük şah, bir dərin fikir elə. Qəzəblənəndə hökm vermək heç bir hökmdara layiq deyil! (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”) və s.

Sözlər nitqdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün atılan addımlardır. Danışan məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi sözləri xüsusi ustalıqla seçmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə ki, bəzən deyilmiş sözlər özündə çox gizli mənalar da daşıya bilər. Çünki onlar şüurda nəzərdə tutulanan çox cüzi bir hissəsini nümayiş etdirməyə qadirdir. Bu məqamla bağlı olaraq, A.A.Leontyev A.A.Potebnyanın çox haqlı olaraq qeyd etdiyi bel bir fikir səsləndirir ki, sözlər ayaq izlərinə bənzəyir. İzlər vasitəsilə onu təqib etmək olar, amma bu heç də o demək deyildir ki, izdə ayağın özü də mövcuddur. Sözlərdə də məna deyil, onun izi vardır [4, s.29].

«Sözlər təfəkkür aləti kimi xidmət edərkən konkret, zəngin, bu və ya digər dərəcədə qəti və dəqiq şəxsiyyətlərə münasibəti reallaşdırmaq, həyata keçirmək imkanı yaradır. Sözlün sehri, böyük təsir gücü sənətin, nəinki sənətin, bütün mənəviyyat sahələrinin, eləcə də dinin, ideologiyanın əlində başlıca silah olmuşdur» [5, s.46-9]. Məhz bu baxımdan B.F. Porşnev sözün təlqinedici xüsusiyyətindən danışarkən, bilavasitə şüura deyil, hisslərə yönələn inandırıcı təsiri nəzərdə tuturdu [6, s.417].

Manipulyasiya obyektinin əmr formasından intensiv şəkildə istifadə etməsi manipulyasiya subyektinin ustalığından xəbər verir: onun obyektə təsiri o qədər effektivdir ki, obyekt həm də əks tərəfin xeyrinə verdiyi qərarında qətilik nümayiş etdirir:

«Как ты смеешь, мужик, спорить со мною,

Со мною, дворянкой столбовою? —

Ступай к морю, говорят тебе честью

Не пойдешь, поведут поневоле».

Старичок отправился к морю. («Сказка о рыбаке и рыбке»).

“Manipulyasiyada feil formalarından istifadə zamanı bu çərçivədən kənara sapmalar” [7] feilin lazımı formasına müraciət olunduqda variativliklə nəticələnir.

– *Не хочу я невольниц: пусть придет твоя дочь сюда по любви к тебе, своей волею и хотением; а коли дочери твои не поедут по своей воле и хотению, то сам приезжай, и велю я казнить тебя смертью лютою...* («Аленький цветочек»);

“Oh, but,” quoth Jack, “here’s the king’s son a-coming with a thousand men in amour to kill you and destroy all that you have!” (“Jack the giant killer”).

Beləliklə, leksik səviyyədə manipulyasiya vasitələrindən danışarkən, qeyd etməliyik ki, “müsbət emosiyalarla yüklənmiş söz” [8, s.25] cümləyə müsbət çalar, mənfi məna kəsb edən sözlər isə ifadə olunan fikrə neqativlik gətirir. Leksik səviyyədə variativlik dedikdə isə, ikili inkarlıq və ya ikili təsdiq formasının işlədilməsini də vurğulamaq olar.

Dilin sintaktik səviyyəsi göstərir ki, ifadələrin invariant şəkildə istifadəsi nağıllarda danışanın nitqində parlaq şəkildə üslubi və manipulyativ üsul, vasitə kimi çıxış edir. Nitqin manipulyativ funksiyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və «nəsə demək nə isə etmək deməkdir» prinsipinə əsaslanır. Söz və fəaliyyətin sintezi bəşəriyyət yaranan gündən insanlar arasında formalaşan ünsiyyət prosesinin özəyini təşkil edir: ritual ünsiyyət və ya müxtəlif ayinlərin keçirilməsi, duaların oxunması, hipnoz və s. zamanı bu sintezi daha aydın müşahidə etmək olar. Manipulyasiya təhrikedici qüvvə kimi geniş çeşidli və ya məhdullaşdırılmış formada «istənilən akt və hadisələrin» məna və informasiya tutumunun dəyişdirilərək istənilən şəkildə təqdim edilməsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər [6, s.416].

Ən effektiv informasiya vasitələri həmişə kontrapunkta əsaslanır. Kontrapunkt dedikdə, biz səsin, məzmunun və estetikanın harmoniyasını nəzərdə tuturuq. Sadaladığımız hər üç amil bədii təxəyyül və düşüncəni eyni zamanda ram edir. Yəni obrazlı ifadə etsək, semantika inandırır, estetika isə məftun edir (ruhu qidalandırır).

– *Что ты, разве ослеп! То у меня сын пашет.*

– *Продай мне его!*

– *Нет, не продам: нам только и радости со старухой, только утехи, что Мальчик с пальчик.*

– *Продай, дедушка!*

– *Ну, давай тысячу рублей* («Мальчик с пальчик»).

Bu nitq parçalarını təhlil edərkən, manipulyativ ifadələrin invariant xüsusiyyətləri barədə aşağıdakı nəticələrə gəldik:

Bu ifadələrdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə ənənəvi 4 növündən: nəqli, əmr, sual və nida cümlələrindən istifadə olunur.

Bu cümlə növləri arasında manipulyasiya məqsədi ilə daha çox əmr cümlələrindən istifadə olunur.

Manipulyasiyanın obyektini onun subyektinə ilə müqayisədə orta hesabla təxminən iki dəfə çox sual cümlələrinə müraciət edir.

Manipulyasiyanın subyektini isə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən əksər hallarda təyinatı üzrə istifadə etmir: daha dəqiq desək, kombinə edilmiş intonasiya əsasında qurulmuş cümlələrə: əmr-nida, əmr-sual, sual-nida cümlələrinə müraciət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм, 2004, 864 с.
 2. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. М., Киев: Рефл-бук Ваклер, 1999, 348 с
 3. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. М.: Мысль, 1980, 326 с.
 4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М.: УССР, КомКнига, 2006, 248 с.
 5. Vəliyev K.N. Nitq mədəniyyətinin prinsipləri haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri, ADU, 1985, s. 46-49.
 6. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. М.: Мысль, 1974, 634 с.
 7. Веретенкина Л.Ю. Лингвистическое выражение межличностных манипуляций (к постановке проблемы) // Предложение и слово: докл. и сообщ. Международной научной конференции, посвященной памяти проф. В.С.Юрченко, Саратов, 1999, 320 с.
 8. Купина Н.А. Агитационный дискурс: В поисках жанров влияния // Культурно-речевая ситуация в современной России: вопросы образовательных технологий: тез. докл. и сообщ. всероссийск. науч.-метод. конф., Екатеринбург, 19 – 21 марта, 2000, с. 24-34
- Вədii ədəbiyyat:**
9. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. I cild / red. İ.Abbaslı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
 10. Сказки русских писателей. М.: Детская литература, 1982, 688 с.
 11. The rainbow fairy book. Books of wonder. New-York, William Morrow and Company, 1993.

РЕЗЮМЕ

ВАРИАТИВНОСТЬ МАНИПУЛЯЦИОННЫХ АКТОВ В РЕЧИ

Габирова К. А.

Ключевые слова: манипуляция, вариативность, инвариативность, речевой акт, общение.

В статье рассматриваются и анализируются манипулятивные действия и их вариации, наблюдаемые во время речевого акта. Определяются характеристики языковых единиц и указываются во время речевой манипуляции, определяется их вариативность. Анализ текстов из сказок также предполагает, что в живой речи для манипулирования более часто используются повествовательные предложения.

SUMMARY

VARIABILITY OF MANIPULATION ACTS IN SPEECH

HABIBOVA K.A.

Key words: manipulation, variability, invariance, speech act, communication.

The article discusses and analyzes the manipulative actions and their variations observed during the verbal act. Characteristics of language units are determined and indicated during speech manipulation and their variability is determined. The analysis of texts from fairy tales also assumes that, in lively speech, narrative sentences are more often used for manipulation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.02.2019
	Son variant	27.03.2019

UOT 82.01; 82.09

BÜTÖV AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ BİRLİYİ MODELİ

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: müstəqillik, bədii-ədəbi düşüncə, Azərbaycanın bütövlüyü, dünya azərbaycanlıları, milli-əxlaqi dəyərlər, etnososial, etnoloji, ümummilli lider

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqilliyi dövründə bölünmüş vətən mövzusunda münasibətdə ədəbi-bədii təfəkkürdə də, siyasi müstəvidə də dəyişikliklər baş verdi. Dünyada xristian-islam qarşıdurması gücləndi. Bir vaxtlar proletar beynəlmiləçiliyinin hakim olduğu Azərbaycanda indi həmin “beynəlmiləçilik” islam birliyi və milli birliklə, dünya azərbaycanlılarının birliyi ilə, o cümlədən cənubda yaşayan “qardaşlar ilə birləşmək istəyi ilə” əvəz olundu.

Azərbaycan milli hərəkatı iki Azərbaycan arasında münasibəti önə çəkdi. Hakimiyyətə can atan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) öz proqramında hər iki Azərbaycan ilə mədəni əlaqələrin inkişafı yolundakı bütün siyasi maneələrin götürülməsini istəyirdi: “SSRİ ilə İran arasındakı sərhədlərin mövcudluğunu tanımaqla AXC sərhədin hər iki tayında yaşayan azərbaycanlıların etnik birliyinin bərpa olunmasını dəstəkləyir. Azərbaycan xalqı tam bir vahid kimi tanınmalıdır. İkiyə bölünmüş xalqımızın iqtisadi, mədəni, sosial əlaqələri bərpa olunmalıdır. Birbaşa canlı əlaqələrin yaradılması (qohumlara, yaxınlara baş çəkmək) yolundakı bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır” [1, s.7-10]. AXC birləşmə üçün ünsiyyətin, əməkdaşlığın gücləndirilməsini, sərhəd zonalarının ləğv edilməsini önə çəkdi.

İran tərəfi bütün günahları ABŞ-da görürdü və iddia edirdi ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsi kimi ideyaları ABŞ tələfinə aiddir.

AXC-Müsavat hakimiyyətinin sərəştəsiz xarici siyasəti qonşu dövlətlərin əksəriyyətilə, o cümlədən İranla münasibəti gərginləşdirmişdi: “Hələ hakimiyyətə gəlməzdən qabaq Elçibəy iki Azərbaycan haqqındakı aşağıdakı ruhda fikirlər söyləyirdi: “Azərbaycanın şimalında müstəqil bir dövlətin baş qaldırması, cənubda azadlığın yetişməsinə asanlaşdıracaq” və İran paytaxtı Elçibəyin prezidentliyini az sevilən kinlə qarşıladı. Bunun əksinə olaraq Elçibəyin əks güclü rəqibi olan Heydər Əliyev İran İslam Respublikası ilə dil tapa biləcək bir şəxsiyyət kimi mövqə qazanmaqda idi” [7, s.302]. Bu fikirdə, şübhəsiz ki, Ulu öndərin Elçibəydən daha təcrübəli və dünya şöhrətli siyasətçi olmasına işarə edilir.

Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə ikinci dəfə gəldikdən sonra Cənubi Azərbaycana, bölünmüş vətən ideyasına artıq SSRİ-İran deyil, Azərbaycan-İran münasibətləri kontekstində yanaşırdı. O, bəyan etdi ki, “tarixən qonşu olmuş və eyni kökdən olan insanlar, nəhayət, uzun ayrılıqdan sonra görüşmək imkanı qazandılar. Dili, dini, tarixi, mədəniyyəti eyni olan xalqlarımız yaxından əlaqələr qurmaq üçün bir-birinə tərəf sürətli addımlar atdılar. Həsərət və nisgilə son qoyuldu” [5, s.47]. Ulu öndər haqlı olaraq hər iki Azərbaycan arasında geniş əlaqələrin yaranmasının azərbaycanlıların milli-mənəvi birliyi üçün şərait yaratdığını göstərirdi.

Ulu öndər deyirdi: “Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında mədəni, ədəbi əlaqələr genişləndi. Məlum olduğu kimi, İran əhalisinin, demək olar ki, yarısını etnik azərbaycanlılar təşkil edirlər və dünya azərbaycanlılarının təqribən dördü İranda yaşayır. Təkcə bu fakt regionda və dünyada bizim dövlətlərin qarşılıqlı maraqlarını təmin etməyə yönəldilən birgə siyasi xəttin aparılmasını

zəruri edir” [5, s.48]. Ulu öndər İran və Azərbaycan Respublikası arasında birgə siyasi xəttin aparılmasının əsas məqsədinin Cənubi Azərbaycanla bağlı olduğunu xüsusi qeyd edirdi.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin əsasında Cənubi Azərbaycana qayğı durur. Ulu öndər Heydər Əliyev bu məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı: “İran və Azərbaycan arasında olan əlaqələrin tarixi böyükdür. Bu, çoxəsrlik tarixdir. Xalqlarımız əsrlər boyu yan-yanı bir yerdə yaşamış, bir kökdən olaraq, eyni ənənələrə malik olaraq bir-birinə həmişə dayaq durmuşlar. Azərbaycan xalqı milli azadlığını əldə edəndən sonra, ölkəmiz dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra İran ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr dövlət səviyyəsinə qalxdı və qarşılıqlı surətdə faydalı dövlətlərarası əlaqələrə çevrilibdir” [5, s.48].

Müstəqilliyin ilk illərində AXC liderlərinin “Vahid Azərbaycan” ideyasını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırması, İranda isə “Böyük İslam inqilabı”nı dünyaya, o cümlədən Şimali Azərbaycana yaymaq istəyən bəzi hakimiyyət dairələrinin bəyanatları iki ölkə arasında gərginlik yaratmışdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvanda olduğu dövrdə Naxçıvan İranın Şərqi Azərbaycan hissəsi (əslində, Cənubi Azərbaycanın bir hissəsi) ilə sıx dostluq, qardaşlıq əlaqəsi yaratmışdı.

Azərbaycan-İran əlaqələri aşağıdakıları əhatə edirdi:

1. Regional və beynəlxalq məsələlər;
2. Tarix və mədəniyyət məsələləri;
3. İkitərəfli siyasi və iqtisadi münasibətlər;
4. Bir-birlərinin daxili işlərinə qarışmamaq kimi siyasi məsələlər.

Ulu öndər Heydər Əliyev İranla dostluq münasibətlərinin qurulmasının bir səbəbi kimi orada qardaş azərbaycanlıların yaşamasını göstərirdi: “Azərbaycan üçün başqa bir dövlət yoxdur ki, ölkəmizdə yaşayan azərbaycanlıların, müsəlmanların orada, İranda qədər qohumları olsun. Elə İranın özündə, xüsusən onun şimal hissəsində elə ailə tapmazsan ki, onun Azərbaycanda qohumu, qardaşı olmasın. Biz 70 ildə bundan məhrum idik. İnsanlar göstərməyə qorxurdular ki, bir yerdə bilsinlər ki, onun İranda qohumu var. Bu insanlara azadlıq verilməli idi. Bu azadlıq veriləndir” [5, s.96]. Ulu Öndər hər iki Azərbaycanın milli-mənəvi birlik yaratmaq azadlığına və hüququna işarə edirdi.

H.Əliyev hər iki Azərbaycanın birliyindən danışarkən deyirdi: “Bizim xalqlarımızı birləşdirən, doğma edən böyük tariximiz vardır. Bunları heç vaxt unutmamaq lazım deyildir” [5, s.97]. Burada vahid bir xalqın parçalanma tarixindən bəhs edilir.

Ulu öndər Heydər Əliyev göstərir ki, “Azərbaycan 70 il məcburən Sovet sistemi şəraitində yaşamasına baxmayaraq, öz milli ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir... Dost və qardaş ölkə olan İranda 70 il ayrı düşməyimizə baxmayaraq, xırda bir imkan yaranan kimi, sərhədlər açılan kimi insanlar bir-birinə qovuşdu. Arazın o tayından, bu tayından insanlar bir-birini görmək üçün özlərini qışın soyuğunda belə, suya atdılar... Biz indi müstəqil dövlətlik, müstəqil xalqıq, sərbəstlik, lakin çətinliklərimiz də çoxdur... Görülən tədbirlər nəticəsində bu çətinliklərin çoxu artıq arxada qalmışdır” [5, s.99-100]. Ulu öndər “İranda 70 il ayrı düşmək” deyərək Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tuturdu.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan və İranın ortaq ədəbi-bədii və mədəni irsindən danışanda Cənubi Azərbaycanda Təbrizdə yaşayıb-yaratmış məşhur şairimiz Şəhriyar haqqında dəyərli sözlər demiş və bildirmişdir ki, Cənubdakı ədəbi irs bütöv Azərbaycanın ümumi mənəvi sərvətidir: “Şəhriyar bizim müasir şairimizdir, bizim üçün çox əzizdir. Bilmirəm, bəlkə, bizim Azərbaycanda Şəhriyarı sizdən çox sevirlər. Bunu da bilməlisiniz. Şəhriyarın məzarını, orada sizin yaratdığınız o abidəni çox böyük sevinc hissi ilə, böyük minnətdarlıq hissi ilə ziyarət etdim. Bilirsiniz ki, Azərbaycandan Təbrizə gedən adamlar hamısı birinci növbədə Şəhriyarın məzarını ziyarətə gedirlər. Şəhriyarın yubileyi haqqında mən böyük bir fərman verdim. Mən hər şeyi açıq danışırım, hətta mənə dedilər ki, İranda kimsə inciyir – bu, İran şairidir. Bu həm İran şairidir, həm Azərbaycan şairidir. Bunu bir-birindən ayırmaq olmaz. Biz demirik ki, Şəhriyar İran şairi deyil, İran

şairidir. Amma biz deyirik o, eyni zamanda Azərbaycan şairidir. Bu, bizim doğma şairimizdir və Azərbaycan haqqında onun yazdığı əsərlər insanlara nə qədər mənəvi qida veribdir, nə qədər böyük ruh veribdir. Ancaq bizdə yubiley təkcə zirvə görüşündən ibarət deyildir. Yubiley belədir ki, bizdə konfrans keçirilir, kitablar nəşr olunur, başqa tədbirlər keçirilir, axırda zirvə tədbiri olur. O müddətdən ki, mən fərman vermişəm, Azərbaycanda Şəhriyar haqqında, yəni onun xatirəsi, onun yubileyi ilə bağlı çox işlər görüldü. Əmin ola bilərsiniz ki, biz o zirvə tədbirini də keçirəcəyik. O vaxt sizin keçirdiyiniz yubileyə bizdən ancaq Mədəniyyət naziri getdi. Bəlkə siz başqasını dəvət etməmişiniz. Amma mənə dəvət etsəydiniz, mən də gələrdim. Amma mən sizi, hamınızı dəvət edirəm. O cümlədən cənab Xatəmini də dəvət edirəm” [4, s.67-68]. Şəhriyarı böyük Azərbaycan şairi hesab edən Ulu öndər Heydər Əliyev Şərqi Azərbaycanı, xüsusən Təbrizi yüksək qiymətləndirərək onu bütöv Azərbaycanın müqəddəs şəhəri hesab edirdi: “Şərqi Azərbaycan, Təbriz İranda ayrılmaz bir hissəsidir. Ancaq Azərbaycan ilə İranda sərhadinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bir də ki, Təbriz həm İranda üçün, həm də Azərbaycan, yəni, bizim Azərbaycan üçün əziz, qiymətli və müqəddəs bir şəhərdir.

Şübhəsiz ki, biz ölkəmizdə Azərbaycan-İranda əlaqələrinin günbəgün genişlənməsini və inkişaf etməsini istəyirik. Bu, təbii. Çünki biz qonşuyuq, bir dinə, məsləkə mənsubuq. İndi İranda azərbaycanlılar çoxdur. İranda azərbaycanlılar İranda vətəndaşdırlar, ancaq ölkəmizdə azərbaycanlılar müstəqil Azərbaycan vətəndaşdırlar” [5, s.242]. Ulu öndər İranda vətəndaşları olan cənubi azərbaycanlılarla şimali azərbaycanlıların eyni bir xalqın nümayəndələri olduğunu bildirirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyası ətrafında təkcə Şimali və Cənubi azərbaycanlıları deyil, bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirməyin vacibliyini göstərirdi. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı çıxışında Ulu öndər H.Əliyev özünün bu yeni modeli-dünya azərbaycanlılarının bütövlüyü modelinin əhəmiyyətini belə görürdü; “...bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların birliyi, həmrəyliyi indi həm bizim üçün, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [3, s.176].

Ulu öndər Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarını birləşdirən amilləri də müəyyənləşdirmişdi: azərbaycançılıq ideyası, Azərbaycan dili, milli mədəniyyətimiz, tarixi köklərimiz, milli-mənəvi dəyərlər, ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımız, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələr.

Ulu öndər Heydər Əliyev bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyasının mahiyyətini belə şərh edirdi: “Bizim hamımızı birləşdirən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılıq Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [3, s.182 və 185]. Ulu öndər dünya azərbaycanlılarının birliyi modelinin əsasında azərbaycançılıq ideyasının durduğunu xüsusi vurğulayırdı.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr” əsərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq siyasətini ədəbi düşüncədən dövlət ideologiyası səviyyəsinə yüksəltdiyini göstərir.

İ.Həbibbəyli XIX əsrdə azərbaycançılığın milli məfkurəyə çevrilməsini maarifçilik və milli-mənəvi özünüdərk prosesləri ilə əlaqələndirərək yazır: “Azərbaycançılıq ideyasının yaranmasında xalqın özünün milli varlığını və ölkəsinin coğrafi ərazisini müəyyən etməsi zərurəti mühüm rol oynamışdır. Bu proses aşağıdakı bir neçə mərhələ üzrə formalaşmışdır: dövrü mətbuatda azərbaycançılıq ideyasının meydana çıxması; ədəbiyyatda azərbaycançı düşüncənin inkişaf etdirilib dərinləşdirilməsi; böyük siyasətdə azərbaycançılığın milli dövlətin ideologiyası səviyyəsinə çatdırılması” [6, s.24-25].

Akademik İsa Həbibbəyli “dünya azərbaycanlıları” anlayışının Azərbaycanın dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmasını Ulu öndər Heydər Əliyevin mühüm xidmətlərindən biri hesab edir. Dahi rəhbərin dünya azərbaycanlılarının birliyinin və həmrəyliyinin formalaşmasında əvəzsiz xidməti olmuşdur: “Heydər Əliyevin müdrik siyasəti azərbaycançılıq ölkə sərhədlərindən dünya birliyi səviyyəsinə çatdırmışdır. Azərbaycançılıq dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıları birliyinin və həmrəyliyinin ideologiyasıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkə miqyasında və dünya azərbaycanlıları müstəvisində azərbaycançılığın ən uca zirvələrini fəth etmişdir. Sözün obrazlı mənasında Heydər Əliyev dünyada azərbaycançılığın rəmzinə çevrilmişdir” [6, s.40-41]. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki, Ulu öndər azərbaycançılıq dünyada azərbaycanlılarının birlik modelinin ideologiyasına çevirmiş, özü isə ümummillilik liderlik zirvəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin yeni tarixi epoxada apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ədəbi-mədəni əlaqələr daha da genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 29 oktyabr 1997-ci il tarixli Sərəncamı əsasında qüdrətli sənətkarın yubileyi ilə bağlı Bakıda, Tehranda və Təbrizdə keçirilmiş genişmiqyaslı tədbirlərlə qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr yeni və daha yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə azərbaycançılıq məfkurəsini bütün dolğunluğu ilə əks etdirir. Azərbaycançılıq Heydər Əliyevin apardığı milli siyasətin lokomotividir. Ədəbiyyat siyasəti görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə apardığı geniş siyasi-ideoloji və təşkilati işin özülünü təşkil edir” [6, s.64]. İsa Həbibbəyli Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyatda bədiiliklə tarixiliyin vəhdətinə xüsusi önəm verdiyini və müasir ədəbiyyatın yaranmasında bu böyük şəxsiyyətin əvəzsiz rolunu göstərir.

Akademik Nizami Cəfərov Ulu öndər H.Əliyevin təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının milli lideri vəzifəsini yerinə yetirən və buna görə bir milli lider kimi də təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının vəhdət halında siyasi, iqtisadi mədəni-mənəvi, ədəbi-bədii problemlərilə maraqlandığını və onları həll etməyə çalışdığını göstərir. H.Əliyevin “dünyagörüşü, fəailiyyət-mübarizə üslubunun mənsub olduğu xalqın, cəmiyyətin dünyagörüşü, fəailiyyət-mübarizə üslubu səviyyəsinə qalxdığını” [2, s.160], “xalq tarixi marağının bütün mükəmməlliyi ilə milli liderdə – H.Əliyevdə təzahür etdiyini” qeyd edən N.Cəfərov onun milli liderliyə yüksəlməsini üç mərhələyə ayırır:

- I. 60-cı illərin sonlarından 70-ci illərin sonlarına qədər;
- II. 70- ci illərin sonlarından 90-cı illərin əvvəllərinə qədər;
- III. 90-cı illərin əvvəllərindən sonra [2, s.161].

Bu mərhələlərə uyğun olaraq, fikrimizcə, H.Əliyev I və II mərhələdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın, 90-cı illərin əvvəllərində isə dünya azərbaycanlılarının milli lideri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Ulu öndər H.Əliyev özünün milli birlik modelini daim diqqətdə saxlayırdı: “Bizim vətənimiz Azərbaycandır, o, bizim doğma torpağımızdır. Bu Vətən çoxəsrlik tarixə malikdir, bu Vətən çoxəsrlik zəngin mədəniyyətə malikdir, bu Vətəndə çox zəngin ənənələri, adətləri, öz xarakteri olan xalq yaşayır... Vətənimizi intellektual baxımdan daha zəngin etmək üçün və Vətənimizin daha çox tanınması üçün, Vətənimizin dünyada hər yerdə məşhur olması üçün insanlar Vətənin hüdudlarından uzaqlara getməli və istədikləri yerdə yaşamalı, istədikləri yerdə işləməlidirlər, ancaq Vətənlə əlaqələri kəsməməli, Vətəni unutmamalıdır” [3, s.177]. H.Əliyevin müdrik nitqində dünya azərbaycanlılarının vahid vətən, milli-mənəvi vəhdət ideyası öz təcəssümünü tapmışdır.

Akademik N.Cəfərov azərbaycanlıların beynəlxalq birliyinin, milli tarixi ideallarının təntənəsinin, onların yenidən birləşməsinin və bütün dünyada sosial-mədəni nüfuz qazanmasının əsas şərtinin bir-birilə vəhdət təşkil edən milli Azərbaycan dövləti və dünya azərbaycanlılarının

milli lideri H.Əliyev olduğunu xüsusi nəzərə çarpdıraraq yazır: "...Azərbaycanlıların siyasi-ideoloji birliyini aşağıdakı amillər son illərdə xüsusi təkidlə tələb edir:

1. Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafeyi;
2. Azərbaycan xalqının, azərbaycanlıların mənafeyi;
3. Dünyanın mənafeyi.

Azərbaycan xalqının birliyi onun milli tarixi ideallarının həyata keçirilməsinin əsas şərtidir ki, biz bu birliyə nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlər daxilində ardıcıl çalışmalı, ideoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə mübarizə aparmalı məqsədəuyğun hesab edirik:

- hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikası, müstəqil Azərbaycan dövləti səviyyəsində;
- ikincisi, azərbaycanlıların müxtəlif dövlətlərin (Azərbaycan, İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya) ərazilərinə bölünmüş tarixi vətənləri səviyyəsində;
- nəhayət, üçüncüsü, ümumdünya səviyyəsində.

Və heç şübhəsiz, həmin səviyyələrin etnocoğrafi iyerarxiyası mövcuddur ki, onu azərbaycanlıların yer üzündəki məskunlaşma tarixi müəyyənləşdirmişdir. ...Azərbaycan xalqı, azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamalarından asılı olmayaraq, bütöv, kifayət qədər mükəmməl (və geniş inkişaf potensialı olan!) bir xalqdır, onun müxtəlif siyasi-ideoloji şəraitlərdə yaşaması genetik birliyini, eyni etnokulturoloji sistemə mənsubluğunu inkar etmir" [2, s.172-173].

Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətinin bütün dövrlərində azərbaycanlılara, o cümlədən cənubi azərbaycanlılara, onların ədəbi-bədii irsinə qayğı ilə yanaşmış, parçalanmış vətən və milli-mənəvi vəhdət ideyasını, XX əsrin sonlarında isə dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyasını irəli sürmüş və gerçəkləşdirmişdir. Heydər Əliyevin müasir böyük Azərbaycan ideyası özündə təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanı deyil, həm də bütün dünya azərbaycanlılarının ideya birliyini təcəssüm etdirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Proqramı. Bakı, 1988.
2. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri. Bakı: Az.Atm, 2001.
3. Dünya azərbaycanlılarını I qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dürçəliş-XXI əsr. 2003-cü il, dekabr, № 70, s.175-189.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı: Azər nəşr, 1998, 500 s.
5. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə. IV cild. İran İslam Respublikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 480 s.
6. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 272 s.
7. Svyatovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: XUN, 2000, 372 s.

РЕЗЮМЕ

МОДЕЛЬ ЕДИНСТВА ЦЕЛОСТНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МИРА

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: *независимость, художественно-литературное мышление, целостный Азербайджан, азербайджанцы мира, национально-нравственные ценности, этносоциальный, этнологический, общенациональный лидер*

В работе исследуется деятельность общенационального лидера Гейдара Алиева как борца за целостность Азербайджана и единство азербайджанцев мира. Подробно рассматривается отражение этих вопросов в художественно-литературном мышлении и политике.

Раскрывается роль Гейдара Алиева в развитии культурных отношений между современным независимым демократическим Азербайджаном и Исламской Республикой Иран, говорится о превращении литературно-художественных ценностей и идей азербайджанства в общемировой феномен.

SUMMARY
THE MODEL OF THE HOLISTIC UNITY OF AZERBAIJAN AND
THE WORLD AZERBAIJANIS

Huseynova A.H.

Key words: *independence, literary-artistic thinking, integrity of Azerbaijan, world Azerbaijanis, national-moral values, ethnosocial, ethnological, national leader.*

In the article, Heydar Aliyev's struggle for Whole Azerbaijan in literary-artistic thinking and politics and unity of World Azerbaijanis is investigated. The author illuminated H.Aliyev's role in strengthening cultural relations and literary-artistic values between modern, independent, democratic Azerbaijan and Islamic Republic of Iran, as well as in transformation of the idea of Great Azerbaijan into the global phenomenon.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.10.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 82-91

TÜRK XALQLARINDA ATÇILIQ VƏ AT KULTU

BAYRAMOV ASDAN ƏHMƏDXAN oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, professor
femida278@mail.ru**Açar sözləri: qıpçaq, oğuz, tuğ, at, yorğa, yarış, ox.*

Qədim Türklər dünya mədəniyyətinə bir çox töhfələr vermişlər. Bunlardan biri də atçılıq mədəniyyətidir. Hun türklərindən bu yana atçılıq bütün türk ellərində öz varlığını qorumuşdur. Böyük savaqlarda və fəthlikdə də atlar əvəzsiz rol oynamışdır. “Qədim türk yazılı abidələri” və “Divani lüğət-it türk”də atın türk insanının həyatında önəmli rol oynadığı qeyd edilir [2, s.15]. Mənbələrdə atın Orta Asiya və İran yaxınlığında e.ə.8000-4000-cü illər arasında əhliləşdirilməsi qeyd olunur. Tarixşünaslıqda Atropaten, Midiya və Albaniyada atçılığın inkişafına aid məlumatlar da çoxdur [1, s.274]. Türklərin sosial və mədəni həyatlarında böyük əhəmiyyətini qeyd etdiyimiz atdan sonra qoyun gəlirdi. Atın ilk dəfə türklər tərəfindən əhliləşdirildiyi və dünyanın ataminmə sənətini onlardan öyrəndiyi qəbul edilməkdədir [2, s.229]. Tarixi e.ə. 2500-ci illərdə başlayan Afanasyevo -Andronovo mədəniyyətində qoyun sümüklərinin at ilə bir arada tapılması atın önəmli bir heyvan olmasını təsdiq edir [10, s.347].

992-ci ildə Oğuzların məskunlaşdıqları Ceyhun sahillərini ziyarət edən İbn Fadlan, aralarında hətta 10000 ata sahib olan varlı türklərdən bəhs edir. Digər ərəb müəllifləri isə IX-X əsrdə Azərbaycanda sürətlə qaçan atların olduğunu qeyd edirlər [2, s.17]. Atın əhliləşdirilməsi, ataminmə mədəniyyətinə yol açmış, yay, mizraq və qılıncla silahlanmış süvari böyük imperiyanın simvoluna çevrilmişdir. Bayraqlı süvari o dövrün ən çox önə çıxan qəhrəman obrazıdır. Ataminmə mədəniyyəti süvarinin rahatlığı üçün yəhər və üzəngini icad etmişdir [12, s.8].

Türk toplumları tarixin hər bir çağında, xüsusilə, böyük qurultay və şənliklərdə, eləcə də adqoydulara bir ənənə olaraq at yarışları və ox atışları keçirərdilər. At yarışları ilə ox atışlarında dövlətin gücü ölçülürdü [5, s.786]. At və silah dövlətin həm iqtisadi, həm də əsgəri gücünün ifadəçisi olmuşdur. İslamdan əvvəlki adət-ənənələrdə at türkün ikinci nigahı sayılmışdır: savaşa gedən igidlər atının quyruğunu kəsərək tuğ (bayraq) düzəldər, nizəsinin ucundan asar və şəhidliyə hazır olaraq döyüşə gedərdilər. Quyruğu kəsilmiş at dul sayılardı [2, s.21]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da biz bunu görürük. “Beyrəyin öldürüldüyü boy”da ölümcül yaralanan Beyrək yoldaşlarına deyir:

*Yigitlərim, yerinizdən uru durun,**Ağ-boz atımın quyruğunu kəsin [9, s.125].*

Qırğızların “Manas” dastanında atın etibarlı bir heyvan olması, çətin anda qəhrəmanlarını qoruması, tapşırılan işin sərbəst olaraq yerinə çatdırılması və s. müsbət keyfiyyətləri göstərilir. Məsələn, qırğızlar döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olan Almabetin cəsədini onun etibarlı atı Saralanın üstünə yükləyib Talasa-Bahadır Manasın hüzuruna göndəririlər. Göndəririlər ki, orada ədəb-ərkanla qəhrəman dəfn edilsin. Nağılçı atın qoçaqlığını, duyğusal və anlamlı olmasını belə təsvir edir:

“... Saralanın şələ quyruğu vardı. Heyvanların ən ağıllısı idi. Danışmağa dili yox idi. Kədərli gözləri Manasa dik-dik baxdı. Sonra Tayburul ilə (Manasın atı) bir-birini iyələdilər. Sarala heyvan olsa da, bir udum su içmədən, otlamadan, dincəlmədən, düşmənin gözünə görünmədən, neçə dağdan, təpədən aşaraq Almabetin meyitini Talasa gətirmişdir” [11, s.95-102].

Göründüyü kimi, atın duyğusal və etibarlı bir heyvandır, əzab-əziyyətlə tənha dağlar, dərələr aşaraq, belləri yağır olsa da, sahibinin meyidini lazım olan yerə çatdırır. K.Vəliyev dediyi kimi: “İgidin ağırlı-acılı günündə at ağlam-ağlam ağlar, göynəm-göynəm göynər. Sevinc çağında oynam-

oynam oynar, kişnəm-kişnəm kişnər” [14, s.18]. Doğrudan da, at qarlı-covğunlu tufandan, seldən-sudan qorxmayaraq sahibini hər vaxt xilas edir. Təhlükəni də ilk dəfə o duyur.

Geniş çöl, günəşli və dondurucu iqlim, bol su və ot olan ərazilərdə sığır və qoyun sürüləri, at ilxıları saxlayıb bəsləmək türkün həyatının əsas ünsürləri sayılmışdır. Həyatın inkişafı, dövlətin gələcəyini qoruyub saxlamaq üçün də atın əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Ona görə də türklərin mənəvi, iqtisadi və hərbi həyatlarının atla bağlı olması təbiidir. Türklərin inancına görə, onlar göydən yerə atla gəlmişlər. Əski inanca görə, Ay, Göy üçün nədirsə, at da türk üçün odur. Türk atlı suvariləri düşmən suvarilərinin irəlidə görmədiklərini arxada görürdülər. Sürətlə qaçan atın üstündə oxu hədəfə vurur, süngüsü ilə düşmən atlısını yıxardı.

Mənbələrdə göstərilir ki, Midiyada atlı qoşun birləşmələrinin yaranması məsələləri F.Engelsin də diqqətini cəlb etmişdir. O yazırdı: “Midiyalılar da farslar kimi atlılar xalqı idi. Onlar cəng arabası və hətta onun daha gənc ordu növü olan süvari qoşuna nisbətən keçmiş üstünlüyünü saxlamışdırlarsa da, atlı döyüşçülərin sayca xeyli qüvvəyə malik olması süvari qoşuna keçmiş orduların heç birində olmayan əhəmiyyət qazanmışdır [1, s.273]. Tagi Bəhrami də (İran tarixçisi) yazır ki, Midiya süvarisinin qalib gəlməsini onların çoxlu atları olmaları ilə izah etmək olar [1, s.274].

Həm Alban, həm də ərəb tarixşünaslığında göstərilir ki, Azərbaycan ərazisində ata və atçılığa böyük maraq olmuşdur. Alban carı Cavanşirin (664-cü il) Xəzərlərin apardığı 7 min baş atı sülh yolu ilə geri alması da mənbələrdə qeyd olunur [1, s. 274].

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında atın bir adı da “yund” olaraq verilir. Yund bütün at növlərini ümumi halda ifadə etmişdir. Qədim türklər həm də on iki heyvanlı təqvimdə illərdən birini “yund ili” (at ili) adlandırmışlar. Oğuzların da bir boyuna alayuntlu deyilmişdir [5, s. 311].

At və türklər başlanğıcdan bir-birini tamamlayan iki varlıqdır. Yeyəcəyi, geyəcəyi və bütün varlığı atla bağlı olan türklər at belində keçən bir həyat, baş döndərən bir sürət, yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa sürüb getmək onların adi həyat tərzi idi [5, s.4]. İslamdan öncə də türklərin müqəddəs saydıqları heyvanların sırasında başda at gəlirdi.

Mənbələrdə göstərilir ki, 1843-cü ildə Azərbaycanın altı qəzasında 8207 baş at olmuşdur. 1858-ci ildə onların sayı 114086-ya çatmışdır. XIX əsrin ortalarında Qarabağda Mehdiqulu xanın və Cəfərqulu xanın onlarla at zavodu olmuşdur. Qafqazda ən məşhur olan Qarabağ atlarının şöhrəti Avropaya yayılmışdır. Xan, Meymun, Səlbinaz, Toxmaq, Əlyetməz Bayram adlı atlar sərgilərdə qızıl və gümüş medallarla təltif olunmuşlar [1, s.278]. Bununla belə, Qazağın Dilboz, Hacadil, Şirvan və Quba yorğaları da məşhurdur. Azərbaycan atları ərmağan kimi görkəmli adamlara hədiyyə verilmişdir [1, s.261].

Qədim türklərin atları ilə dəfn olunması, ağ-boz atlardan qurban kəsib, and içərək birgə mübarizə aparmaqları da “Manas”da geniş təsvir edilir:

– Təpədə böyük bir xəndək qazıb öldürülən igidləri atları və silah-sursatları ilə birlikdə torpağa gömdülər. Qazax, qırqız, noqay, qırçaq türk, arqun, mancu və kalmık başçıları topladılar. Cakibin (qırğız qəhrəmanı) qəmər bozlarından (atlarından) ağ boz qısrığı gətirib qurban kəsdilər, sonra “yaşayası olsaq, bir təpədə yaşayaq, öləsi olsaq, bir çıxura gömülək” deyərək and içdilər [11, s.45].

Türklərin iqtisadi və mədəni varlıqlarını, həyatlarının davamını saxlayan atı ilahi bir gücün özlərinə ərmağanı olaraq qəbul edirdilər. Onlar yer, su, göy, ağac və dağlara kəsilən qurbanları da atlardan seçirdilər. Göytürklərin, eləcə də müasir yakutların yuğ törənləri at kultu çevrəsində gerçəkləşdirilmişdir.

Türk mifologiyasında əfsanəvi atlar haqqında çox yazılır: onlar həm suda üzür, həm də göydə uçurlar. Ən qiymətli cins atlar dəniz aygırı ilə cütləşmiş qısrqlardan doğulan atlar sayılırlar. Türk xalqlarının folklorunda ağ rəngli at uğurlu sayılır. Uzun quyruqlu atlar isə qiymətli hesab olunurlar. Təsadüfi deməyiblər ki, “atı quyruqlu olanın sözü buyruqlu olar” [15, s.19-20].

Türklərdə bir ənənə olaraq atlarına forma və rənglərinə görə fərqləndirici adların verilməsi də əski ənənələrlə bağlı olmuşdur. Məsələn: ağ dərisi üzərində qara və ya göy xal olan ata **Qır at**, tutqun narıncı rəngli olan ata **Al at**, qırmızıya yaxın, kəstanə rəngində olan ata **Doru at**, sarı rəngdə

olan **Yağız** at, sarı və qırmızımtraq rəngli ata **Kula** at demişlər. Bununla belə, onların da rəng çalarlıqları vardır. Dəmiri qır, Göy qır, Qızılı qır, Sütü qır, Açıq doru, Narıncı doru, Xurmayı doru, Göy al, Altun al və s. [2, s.25,26].

Göytürk abidələrində Ağ yağız, Beyaz cur, İşbara doru, Öğsüz, Kedimlig doru, Başqu boz, Alp salçı; “Manas”da, Ak budun, Ak kula, Ac budun at adlarına rast gəlinir [2, s.29]. Anadolu aşığı Tortumlu Aşiq Mustafanın yaradıcılığında bunun gözəl örnəyini görə bilirik:

*Duman qır, Çilli qır dayanır yola,
Süd qır ruzgar kimi qaçar dördnala.
Pullu (qırmızı) qır oynaqdır sərt basar nala,
Meydanında duman olur, toz olur [2, s.42].*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da Qazan xanın “Qonur”, Bəkilin “Yelisi qara Qazlıq atı”, Qara Günənin “Göy bədəvi”, Dondarın “Təpə qaşqa”, Beyrəyin “Dəniz kulunu”, Bayandır xanın “Keçibaşlı Keçər ayğır”, “Toğlubaşlı Doru ayğır” adlı atları xatırlanır. Bununla belə, fərdi keyfiyyətə malik müxtəlif at növlərinin də adı dastanın boylarında xatırlanır. Məsələn: Ağ-boz, Şahbaz, Ərəbi, Türkman, Yelisi qara, Qazlıq, Bədöv, Qaraqoç və s. [9, s.68]

İslam dininin yayıldığı zamanlarda, müxtəlif rəvayət və hədislərdə də adları müqəddəs sayılan atların adları-zoonimlər vardır. Bəzi rəvayətlərə görə, Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) 23 atı olmuş, hər birinə ayrı ad vermişdir. Ən məşhur olanı Büraq adlı atdır. Peyğəmbərin kürəkəni Əlinin atının adı isə Döldül. Kərbəlada şəhid olan Hüseynin atının adının Zül-Cenah olması Füzulinin “Həqiqətüs süəda” əsərində qeyd edilir.

Osmanlıların dönəmində də bu ənənə davam etmişdir. Məsələn, IV Muradın Badi səba, Saçlı doru, Arslan dorusu, Çilli doru, Ağa Alacası, Mərcan, Təyyar, Bağa Alacası, Şam Alacası, Dağlar dəlisi, Qapı ağası, Qayış oğlu, adlı atları olmuşdur. Bununla belə, fəteh Sultan Məhməd paşanın Doru atı, II Osmanın Sisli qır atı, Battal Qazinin Aşkar adlı atları haqqında da rəvayətlər vardır [2, s.30]. Hətta Lələ Şahin paşa bir çox səfərlərdə ona zəfər və uğur qazandıran əfsanəvi atının onunla birgə dəfn edilməsini vəsiyyət etmişdir. Bu ata insan qədər dəyər verilməsinə əyani bir örnəkdir.

Tarixdə türkmən atları kimi tanınan Axaltəkə atları da çox məşhurdur. Müasir dövrdə də Türkmənistanda at yetişdirmək ənənəsi qalmaqdadır. Türkmən atlarının da etnoqrafiyaya söykənən maraqlı adları vardır. Məsələn: Çalpaqlı, Kəmərli, Dünyagözəli, Səlbi, Aynur, Ayca mal, Dənizxan, Sunmaz, Qaratay, Dünya, Qüdrət, Qarayalı, Gölçinar, Batar, Qaraltı, Kıpçak, Gülparça, Akıllı, Qaragöz, Laçın, Kerkez, Döldül [7, s.32,111].

Azərbaycanlı, eləcə də digər türk xalqları dairəsində at ən qiymətli, ən dəyərli hədiyyə sayılmışdır. “Yanı qulunlu bir at verdi”, “Yəhərli-yüyenli bir at bağışladı” və s. ifadələr ona görə yaranmışdır. Bu günümüzdə də Azərbaycanda Qarabağ atları yetişdirmək ənənəsi davam etdirilir.

Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğarının “Divan”ında, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuznamə”də atla bağlı yüzlərlə atalar sözləri vardır. Bu atalar sözləri sınaqlardan çıxmış atçılıqla bağlı ifadələrdir. Bunların bir qisminə nəzər yetirmək kifayətdir:

- *Quş qanadı ilə, igid atı ilə tanınar; Kişi sözləşə -sözləşə, ilxı iyləşə-iyləşə yaxınlaşar; At türkün qanadıdır; At almamış axur düzəlt* [3, s.68-81] və s.

- *Ərin ağırın, yüngülün at bilir; At yeməyən acı otlar bitməsə yeg; Atın sevən bir ovuc əskik verər* [9, s.4-5] və s.

- *Ayğır alma, eyi dostuna düşmən olarsan; At evdən olcaq oğdül (tərifli) olmaz; At minənindir, qılınq qurşananın; At bulunar, əyər bulunmaz; At yerinə eşşək bağlama; Atı arpasıyla dalaşdırma; Yüyrək at qamçı yeməz; Ulu gözü ilə qız al, ərgən gözü ilə at* və s. [12, s.1-11].

Tarixi abidələrdə olduğu kimi, müasir türk xalqlarının folklorunda da atla bağlı olan atalar sözləri çoxdur. Məsələn:

-*At minənindir, qılınc bağlayanın; Özgə atına minən tez düşər; At minəndə vərəm olmaz; Atının tərkinə almayı, itinin tərkinə alma; Atı sahibinə tumar sevdilər; Atı atasıynan, qatırı anasıynan tanıyarlar* [4, s.30-131] və s.

- *Min atı qovanda da bir at yəhərlənir, bir atı qovanda da; Atdan düşsən də, yəhərdən düşmə; Dayçanı təriflə, ancaq ata min; At alırsan aulla məsləhətləş, arvad alırsan qohumlarla* [4, s.16-10] və s.

- *Atın adı-sanı igidin əlindədir; Pis at yiyəsini qocaldar, pis arvad ərini; Ağillı atını təriflər, yarımçıq arvadını, axmaq da özünü; Atı bir aya sınaqlar, insanı bir ilə* [4, s.13-15] və s.

- *Atını vermək istəməyən yəhərə, tərhanını vermək istəməyən yerə baxar; At yorulanda fikrini de, igid qocalanda; Qaçğan atın təri qurumaz, ərköyünün gözyaşı; Döyüş atı döyüşdə gərəkdir, qaçğan hər gün* [4, s.21-23] və s.

- *Atdan qorxan yerə baxar, quşdan qorxan göyə; Qabil oğul ata mindirər, naqabil atdan endirər* [4, s.47.50] və s.

- *Atın var, qanadın var; Atın ayağına nal vururlar, eşşək ayağını qaldırır; Amanat, bir yaman at; Yaxşı ata bir qamçı, yaman ata min qamçı; Tox at yorulmaz; At qocalar, meydan qocalmaz; Atan varkən ad qazan, atın varkən yol* və s. [4, s.63-71].

- *At alsan yaxından al, arvad alsan uzaqdan; At almamış axır hazırla; At igidə qanaddır; Atı olmayanın ayağı yoxdur; At zəif olsa da, yağır olmasın* [8, s.97-10] və s.

- *At dışından bilinər, igid içindən; Atı Allaha tapşır, amma cilovunu özün tut; At dartmasa, araba getməz; Atın var, qanadın var* [4, s.61-70] və s.

Göründüyü kimi, ümumtürk bədii təfəkkürümüzün məhsulu olan bu atalar sözlərinin bir çoxu semantik-məzmun baxımından eynilik təşkil edir. Eyni zamanda, aparılan müqayisələr onların bir birinə yaxın olan məna çalarlıqlarını üzə çıxarır.

“Manas”da olduğu kimi, “Kitab-Dədə Qorqud”da da ağ-boz atlar xatırlanır. Düşmənlə döyüşəndə atlar da qəhrəmana kömək edir, onları tapdalayıb əzir. Ona görə də Beyrək atını özünə qardaş, dost sayır:

*At demərəm sana, qardaş derəm,
Qardaşımdan yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş derəm,
Yoldaşımdan yeg* [9, s.60].

“Koroğlu” dastanında da, Qırat, Dürat, Alapaça və s. atların qəhrəmanlarına çətin anda kömək etdikləri göstərilir. Atın qədir-qiyəti, daha doğrusu, qiymətsiz bir canlı olması Koroğlunun Keçəl Həməzəyə dediyi qoşmada aydın hiss olunur:

*Səksən min ilxiya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min Kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da vermə!
Say götür hamısın, səksən min yüzə
Səksən min gəlinə, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da vermə!*

Azərbaycan folklorunda atın oğul və həyat yoldaşı qədər qiymətli bir canlı olması barədə də gözəl bir bayatı-deyim var:

*Tüfəngini yaman at,
Yaman doldur, yaman at.
İgidi mağmun edər,
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.*

Bu deyimin əks forması da folklorumuzda qalmaqdadır:

*Tüfəngini yaman at,
Yaman doldur, yaman at.*

İgidi qoçaq eylər,

Yaxşı oğul, yaxşı arvad, yaxşı at.

Atın yaşına görə, bəslənməsinə, minik və ya qoşqu üçün öyrədilməsinə aid də folklorumuzda bir-birindən maraqlı deyimlər var. Məsələn: *Atı birində bəslə, ikisində gözlə, üçündə min, dördündə oldu at, olmadı sat* və ya *Birində daydı, ikisində zaydı, üçündə itirər, dördüncüdə yetirər* və s.

Bütün bunlar at bəsləmə və atın miniyə öyrədilməsinin əsrlər boyu sınaqdan çıxmış şərtləridir. Atı bəsləməklə yanaşı, həm də duyğusal olduğu üçün onu sevmək də vacibdir.

Folklorumuzda atla bağlı olaraq mifik təfəkkürümüzdə söykənən inanc və sınaqlar da vardır. Məsələn: *Yuxuda at görünür muradına çatar; İl at üstə təhvil olanda bolluq olar; At olan evə cinşeytan girməz; At satanda yüyən və noxtanı verməzlər; Əkilmiş zəmilərin kənarına at kəlləsi asarlar ki, nazar-bazardan uzaq olsun; Darvazadan at nalı asarlar ki, nəzər dəyməsin, bolluq olsun; At evə doğru bağlansa, evə bərəkət gətirər* və s.

Cənubi Qafqazda, azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı gildən hazırlanmış at fiqurlarının tapılması, Qobustan qayalarındakı at rəsmləri, qəbirüstü abidələrdə yəhərli-yüyənli, bərli-bəzəkli və sinəbəndli at heykəllərinin olması, xalça və kilimlərdə, əl əməyi, göz nuru olan digər toxuma və döymələrdə atın motivləşməsi, ata olan böyük ehtiram, atın müqəddəs bir varlıq kimi zoomorfik səviyyədə kultlaşmasına misal ola bilər. Bu günümüzdə də türklər yaşayan ərazilərdə, həm də Azərbaycanda çirit, çövkən və digər meydan oyunlarının, məqsədli at yarışmalarının keçirilməsi tarixi ənənəyə söykənir. Bununla belə, davul-zurna ilə çalınan “Cıdırçəngi”, “Atdandurma”, “Paşaköçdü” oyun havaları da atçılıq mədəniyyəti ilə bağlılığı olan qədim oyun havalarındandır. Lakin əski ənənəsi və etnoqrafiyamıza söykənən “Atdandurma” oyun havasının “Vagzal” adlandırılması təhrifdən başqa bir şey deyildir. Azərbaycan Respublikasında, eləcə də türklər yaşayan digər ərazilərdə at və atçılıqla bağlı olan zootoponimlər də qalmaqdadır. Məsələn: *Atağılı, Atbulaq, Atlıxan, Tuğ, Qaltaxçı, İlxiçi, İlxiyabı, İlxiçilər* və s. Bununla yanaşı, Qərbi Azərbaycanda *Atdaş, Atdaşı, Atkür, Atlıca, Atlıcalı, Atlıdərə* oykonimləri də olmuşdur. Lakin zaman-zaman ermənilər həmin yaşayış məntəqələrinin adlarını uydurma adlarla əvəz etmişlər.

Göründüyü kimi, at türkün tarixi qəhərəmanlığı, iqtisadi, mədəni və hərbi həyatında mühüm rol oynayan obrazlardan biri olduğu üçün o, mifik təfəkkürümüzdə əhəmiyyətli yer tutur. Ona görə də zaman-zaman türkün estetik düşüncəsinin daha əvvəlki qatlarına mənsub olaraq, türk xalqlarının tarixi həqiqətlərə söykənən cəngavərlik həyatı və yaşam tərzi ilə sıx bağlı olan alt kultunun yaranmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 542 s.
2. Çinar A.A. Türklərdə at və atçılıq. Ankara: Fevral matbaası, 1993, 174 s.
3. Ağaverdi X. M. Kaşğarının “Türk dillərinin divanı” kitabında ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 181 s.
4. Atalar sözü, ağlın gözü (Tərtib və tərcüməsi A.Vəfalı). Bakı: Azər nəşr, 1976, 212 s.
5. Ogəl B. Türk kultürünün gelişmə çağları, İstanbul, 1988, 790 s.
6. Ogəl B. Türk mifologiyası. I cild, Bakı: MBM, 2006, 626 s.
7. Berdimühəmmədov Q. Axalteke atları. Aşqabad, 2008, 310 s.
8. Öztopçu K. Uyğur ata sözləri və deyimləri. İstanbul: Doğu Türküstan vakfi yayınları, 2000, 337 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988, 256 s.
10. Qəfəsoğlu İ. Türk milli kultürü (türkçədən uyğunlaşdıran və gən sözün müəllifi R.Əskər). Bakı, 2017, 417 s.
11. Manas dastanı (Tərcümə edən Adil Cəmil). Bakı: Nurlan, 2000, 290 s.
12. Nazarbəyev N. Qazaxıstan bütün türk xalqlarının ata yurdudur. “Türküstan” qəzeti, Bakı, 2018, № 89(551), s.8.
13. Oğuznamə. Bakı: Yazıcı. 1987, 219 s.

14. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 279 s.
15. Vəliyev K. Elimizdən, obamızdan. Bakı: Gənclik. 1988, 206 s.

РЕЗЮМЕ
КОНЕВОДСТВО И КУЛЬТ КОНЯ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
Байрамов А.А.

Ключевые слова: кипчак, огуз, флаг, конь, иноходец, соревнование, стрела

В статье говорится о важной роли коня в жизни тюркских народов, о любви к этому животному, о развитии коневодства и др. Традиции о присвоении коню имени сходны с традициями, описанными в древних тюркских памятниках, письменностях, «Дивани» М.Кашгари, киргизском эпосе «Манас» и огузском «Китаби-Деде Коргут». В азербайджанском фольклоре культ коня представлен пословицами, поговорками, поверьями и т.д.

SUMMARY
EQUESTRIANISM AND HORSE CULT IN TURKISH NATION
Bayramov A.A.

Key words: qipchak, oghuz, flag, horse, trotter, contest, arrow

The article considers the main role of horse in Turkish nations, love to this animal, development of horse-riding and so on. However the tradition of naming horse in an ancient Turkish monument is compared in M.Kashgaris “Divani lugat-it-Turk”, Kyrgyz epic “Manas”, Oghuz epos “Kitabi–Dede Korkud”. In Azeri folklore there are proverbs about horse and horse cult.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	07.02.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 82-31

**İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ROMANLARINDA PSIXOLOGİZM XARAKTER
YARADICILIĞININ DAŞIYICISI KİMİ**

ZEYNALLI GÜNEL FAZİL qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
gunel185@gmail.com

Açar sözlər: roman, qəhrəman, yazıçı, xarakter, psixologizm

Hər bir fərdin başqa insanlara oxşar ümumi cəhətləri olduğu kimi, digərlərindən fərqlənən, yalnız onun özünəməxsusluğundan formalaşan fərdi xarakteri də vardır. Fərdin xarakter tipinin psixoloji komponentlərinin açıqlanması əslində yazıçıdan intellektual və özünəməxsus üslubda dərin-dərin və mükəmməl yaradıcılıq bacarığı tələb edir və psixoloji baxımdan təhlilin, analizin özü intellektual analizin, davranışların, münasibətlərin, düşüncələrin özü kimi müəyyənləşir. Əsərin ruhunu, canını hərəkətə gətirən qəhrəmanların, obrazlar aləminin daxili-psixoloji vəziyyəti, onların yaşantılarıdır ki, bu da öz növbəsində bədii-estetik prinsip kimi özünə yer alan psixologizmin üzərinə düşür. Görkəmli yazığımız İlyas Əfəndiyev romanlarında fərdin, xüsusilə də əsas qəhrəmanın psixologiyası, daxili aləminin ən dərin qatlarının işıqlandırılması, hiss və həyəcanının rəngarəng çalarlarla təsviri canlı və təbii şəkildə öz əksini tapmışdır. Ədibin romanlarında insan təbiətinin və xarakterinin psixoloji qatlarının və çalarlarının təsviri və açıqlanması üçün fərdin dünyaya və burada baş verən hadisələrə, proseslərə, acı və yaxud şirin həqiqətlərə, əsrarəngiz gözəlliklərə və yaxud eybəcərliklərə, insanların səmimiyyətlərinə və ya bədbinliyinə, onların müxtəlif xarakterli faciə və sevinclərinə olan davranışları, bu proseslərdəki psixoloji durumu tam süzgəcdən keçirib fərdin xarakterində yetkinləşmiş ali forması, bütövlükdə fərdin xarakter tipinin psixoloji dərinlikləri bu görkəmli yazığın sifəti özünəməxsus üslub tərzində açıqlanmışdır. İlyas Əfəndiyev qəhrəmanları özünün fərdi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənirlər. Ustad ədibin romanları hər bir insanı ifrat dərəcədə düşündürür, insanı ətrafda baş verən hadisələri, ona qarşı olan münasibətləri, gözləri önündəki cərəyan edən prosesləri özünün tam süzgəcindən keçirməyə səsləyir, onun qəhrəmanları haqq-ədalət uğrunda mübarizənin önündə getməklə bərabər, öz səmimiyyətlərini, həqiqi xarakterlərini qoruyub-saxlamağı bacarırlar. “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanlarında ustad sənətkar sözün dürr saflığına, az və lakonik olmaqla, şirinliyinə, bütövlüyünə, varlığına, möhtəşəmliyinə xüsusi önəm verməklə, öz qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji dərinliklərinə vara bilmiş və onların fərdi xarakter tipini çılpaqlığı ilə açıqlamışdır. Bu romanlarda hər bir obrazın daxili hiss və həyəcanları, onların ətraf hadisələrə münasibətləri, özlərinin cəmiyyətdəki sərgilədikləri davranışları, obrazların həyata və insanlara baxışı, psixoloji dərinliklərdən ustalıqla üzə çıxarılmışdır. İlyas Əfəndiyev Nuriyyə, Səlimə, Sarıköynək kimi obrazları şəxsiyyətin həyata fərdi düşüncə bucağından yanaşması, kütlə axını, kütlə psixologiyasına qarşı yeni əxlaqi dəyərləri ortaya qoymaqla digərlərindən fərqlənirlər. “Körpüsəlanlar” romanında Adilin xudpəsəndliyi, xarakterindəki sıxıntılar, dayazlıqlar Səriyyənin gözündən yayınmır və bu mürəkkəb situasiyadan o, Adillə birgə işləyən briqada yoldaşlarının saf əməllərini qiymətləndirə bilir, ərindən uzaqlaşaraq bu kollektivə bağlanır və özü üçün daha saf və mənəviyyətli bir həyat yolunu, sağlam tərzli cəmiyyətdə, insanlar arasında olmağı, halal əməyi dəyərləndirməyi üstün tutur. “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında əsərin qəhrəmanları addımbaşı haqsızlıqlarla qarşılaşsalar da sınırlar, əyilmirlər, mübarizədən çəkinmirlər və ruhdan düşmərlər və nəticədə, onların bir-birilərinə inamı, sədaqəti, bağlılığı daha da artır, təmiz sevgiləri onların üzleşdikləri çətin həyat sınaqlarında hər

ikisinin mənəvi, həm də sarsılmaz dayağı olur. Həyat uğrunda mübarizə aparmaqda Sarıköynəklə Valehə Muradzadə kimi vicdanlı, dürüst biri yardımçı olur. Muradzadənin dilindən Valehə onun haqqında deyilmiş bu ifadələr bir şəxsiyyət kimi onun xarakterinin, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinliklərini açır və qabardır: “Qəribədir, elə bil ki, bu oğlan həyatın pislilikləri ilə əlbəyaxa olmaq üçün doğulmuşdur. Onun cəsurluğuna, təhqirə dözə bilməyən xarakterinə heyfim gəlirdi. Axı bizim vəzifəmiz yalnız qol çəkib maaş aldığımız işi yerinə yetirməkdən ibarət olsaydı, həyatımız çox cansıxıcı olardı. Həyatın mənası məhz dəyərli insanlarla münasibətdədir. Mən dəyərli insanlığı, birinci növbədə, ləyaqətli cəsərdə, ləyaqətli igidlikdə görürdüm” [2, s.162]. Burada, qəhrəmanın fərdi xarakter tipinin əsas psixoloji çalarları: mübarizlik, cəsərlilik, igidlik, səmimi olmaq, həyatda dürüslüyü və sədaqətliliyi ilə hörmət qazanmaq, ədalətli olmaq, şəxsiyyətə və cəmiyyətə münasibətdə bütöv qalmaq, öz amalları – sağlam düşüncəli amalları uğrunda çarpışmaq, bu yoldakı çətinliklərdən qorxmamaq və s. ustalıqla qələmə alınmış və qəhrəmanın fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikləri maksimum açıqlanmışdır. Qeyd edək ki, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikdə açıqlanması məsələləri İ.Əfəndiyevin romanlarında ayrı-ayrı qəhrəmanların obrazında böyük ustalıqla baxılmışdır. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanının əsas qəhrəmanı Səlimənin fərdi xarakterinin açılmasında böyük ədib incə çalarlardan və psixoloji yanaşmalardan yüksək səviyyədə istifadəyə nail olmuşdur.

Səlimə Qartallı dərə kimi mürəkkəb və çətin bir yerə düşməsinə baxmayaraq, geri çəkilmək barədə belə düşünmür, yenilik tərəfdarı kimi ortaya çıxan müqavimətləri bacarıqla sındırır, həm də insanları özündən incik salmadan bunlara nail olur. Səlimə daim qətiyyətlə çalışır, əzmkarlıq göstərir, yorulmur, dəyanətlilik göstərir, amma humanizmiyini də itirmir. Səlimə xaraktercə iradəlidir, eyni zamanda insanpərvərdir, humanistdir. Səlimənin Şahlara qarşı olan məhəbbətini və hisslərini cəsərlə bildirməsi üçün böyük ədib onun xarakterini bu cür açıqlayır: “Doğrudur, mən qadınam... Lakin kim deyir ki, cəsərlət, mərdlik yalnız kişilər üçün yaranmışdır! Zərif çiçəklər qayaları deşib günəş işığına çıxma bildiyi halda, mən niyə qorxmalıyam?! Niyə çəkinməliyəm?” [1, s.275]. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında incə lirizm və dərin psixoloji tapıntılar üçün heç də təbiətə, insanın daxili aləminə, əsrarəngiz güşələrə baş vurmaqla kifayətlənmir. Böyük ədibin lirik komponentlərdən, bəlkə də, uzaq olan adi bir şəraitdə belə təsvir etdiyi ifadələrdə lirizm çalarları diqqət çəkir. Qartallı Dərədə heyvanlar aclıqdan korluq çəkdiyi bir vaxtda Şahların başçılığı ilə başqa arteldən gətirilən ota baxan kəndlilərin təsviri buna əyani misal ola bilər: “Kəndlilər, üzərini qar örtmüş kəhrəbə tək sapsarı ota qiymətli bir nemət kimi baxırdılar” [1, s.70].Və yaxud dərin psixoloji tapıntı baxımından və təsirlilik amilindən Şahlarla Səlimənin Qartallı Dərəyə nə üçün bu adın verilməsi ilə bağlı dialoqundakı məqamlar diqqəti cəlb edir: “Səlimə: -Qəhrəmanlığı keçmə göstərdiyi halda, niyə kənd Qartallın adına olub? Niyə “Keçili Dərə” deməyiblər, “Qartallı Dərə” deyiblər. Şahlar: -Çünki qartal məğlub olsa da, qartaldır” [1, s.72]. Böyük ədib Səlimənin Şahlara qarşı məhəbbəti və sevgisi barədə düşüncələrində qurucu və humansit Səlimə ilə yanaşı, sonsuz sevgi həsrəti və atəşi ilə alışıb yanan bir gəncin - sevən gəncin düşüncələrini dərin incə lirizimlə və psixoloji rənglərlə verə bildi. Səlimə açıq-aşkar görürdü ki, Gülnisə xala heç bir vəchlə Şahlarla onun evlənməsini istəmirdi, ancaq Səlimə öz sevgisindən imtina etməli idimi? Səlimə: “Mən bu yollarda az qala donub ölmüşdüm... Mən bu qarlı yollarda həqiqi və böyük səadətə ilk atəşini hiss elədim. Mən bilirdim ki, bu atəş gec-tez mənə yandıracaq. Lakin mən pərvanə kimi özümü o atəşə çırpmaqdan qorxmurdum. Bütün canlılara həyat və gözəllik verən günəş deyilmi?!” [1, s.119].

İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında bir-birini saf məhəbbətlə sevən gənclərin həyat eşqindən, həyat arzusundan doğan ülvə və təmiz arzularının, bununla belə, onların qarşılaşdıqları qanunsuzluqlara və haqsızlıqlara qarşı mübarizələrinin təsviri lirik-romantik çalarlarla və psixoloji elementlərlə verilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas B.Nəbiyevə görə: “Bir tərəfdən saf, təmiz qəlbli insanlar, onların, bəzən romantik vasitələrlə işıqlandırılan, ucalıqlara qaldırılan lirik-psixoloji aləmi, Sarıköynəklər, Valehlər dünyası, digər tərəfdən də həyatımızda hələ

də özünü göstərən və saf mənəviyyatlı qəhrəmanların idealları ilə ziddiyyət təşkil edən Məcidovlar, Yusifovlar mühiti diqqət çəkir” [5, s.93].

İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca!” romanında da incə lirizmlə təsvirlər diqqəti çəkir. Adı “Eşşək bulağı” olmasına rəğmən, ilk baxışdan romantik hisslər və lirizmdən xəbər verməyən bir aura olmasına baxmayaraq, böyük ədib bu bulağın adını böyük coşğu ilə çəkdikən sonra incə lirizm koloriti ilə zəngin olan ifadələrlə oxucunu “Eşşək bulağı”nın məftununa çevirir, oxucu ofsunlanır: “Bulağın səhər işığında şəfəq saçıyan soyuq su qayadan çıxıb, muncuq kimi rəngbərəng xırda daşların üzərinə tökülərək yabanı yarpızların, nanələrin, baldırğanların arası ilə gedirdi” [3, s.118]. Və yaxud, Muradın dilindən: “Mən gülləri, çiçəkləri çox xoşlayardım, amma sarı güllər, sarı çiçəklər mənə soyuq, qüssəli hisslər təlqin edib, həmişə mənimlə olan kədərimi artırırırdı!” Ona görə mən Qarabulaqda, baxçamızda atamın əkmiş olduğu, sarı qızılgüllərdən nəinki dərməzdim, heç yaxınlarına da getməzdim [3, s.130]. Burada ədib Muradın psixoloji sarsıntılarını üzə çıxarmaq və obyektiv ifadə etmək üçün dərin psixoloji tapıntı kimi insanların şüurunda daim hüsr, üzüntü auralı kimi yer almış sarı gülün şüuraltı mənasından böyük ustalıqla istifadə edə bilmişdir.

M.İmanov yazır: “Psixologizm gerçəkliyi ədəbi-bədii əks etdirməyin üsul və prinsiplərindən biridir. Bu üsul və prinsip personajın daxili aləminin hiss-həyəcan, duyğu və düşüncələrinin ifadəsi şərtinə əsaslanır... Xarakteri hərəkətlərin və düşüncələrin təsviri ilə açmaq prinsipləri arasında başlıca fərq gerçəkliyin nə dərəcədə personaj qavrayışında təqdim edilib - edilməməsi ilə müəyyənləşir” [4, s.3]. Belə olduğu halda, şəxsiyyətin həyatda özünü realizasiya etməsi, bacarıq və ali keyfiyyətlərini reallaşdırma bilməsi yetkinləşmiş və artıq “mən”lə tanınan və qəbul olunan xarakterdə - fərdi xarakterdə açıqlanır, onun psixoloji çalarları üzə çıxarılır, insanlara və cəmiyyətə təqdim olunur.

İ.Əfəndiyevin romanlarında fərdin xarakteri və onun ətrafdakı insanlara, hadisələrə, cəmiyyətdəki proseslərə münasibəti bütövlükdə yetkin bir şəxsiyyətin – digərlərindən tam mənada fərqlənən fərdin münasibəti kimi obyektiv və səmimi görünür. O, insanların şüurunda və psixologiyasında baş verən təbəddülatı əks etdirməyə çalışsan, psixoloji ziddiyyət və çarpışmaları əsərlərin mərkəzi konfliktinə çevirən yazıçıdır.

Elmi yeniliyi: Bu istiqamətdə gələcək araşdırmalar üçün nəzəri mənbə kimi faydalı olar.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Psixologizm və xarakter probleminin öyrənilməsində, metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə, V-ci cild. Bakı: ÇİNAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, 616 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 6 cildə. IV cild. Bakı, 1991, 421 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, 5-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 343 s.
4. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991, 116 s.
5. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987, 296 s.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНАХ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА КАК НОСИТЕЛЬ ТВОРЧЕСТВА ПЕРСОНАЖЕЙ

Зейналлы Г.Ф.

Ключевые слова: роман, герой, писатель, характер, психологизм

Каждый человек – личность которая отличается от личности других людей, и формируется только своей уникальностью. Герои Ильяс Эфендиева отличаются своими индивидуальными характерами. В романах «Мостостроители», «Трое друзей за горами», «Сказка о Сарыкёйнек и Валех», «Не оглядывайся назад, старик» автор смог раскрыть моральные и психологические глубины своих героев и описал их индивидуальный характер. Его герои не отворачиваются от собственных

действий и убеждений, но, в то же время, борясь за справедливость, они способны сохранить свою искренность и истинный характер.

SUMMARY
PSYCHOLOGISM AS A CARRIER OF CHARACTER CREATIVITY
IN ILYAS AFANDIYEV'S NOVELS

Zeynalli G.F.

Key words: *novel, hero, writer, character, psychologism*

Every person has the personality of being different from the other people and is formulated only by the uniqueness. Heros of Ilyas Afandiyev is different of his individual characters. In the novels of “Bridgebuilders”, “Three friends behind the mountains”, “The tale of Sarikoynekh and Valekh”, “Don’t look back, old man” the author reveal the moral and psychological problems of their heroes and their own personal character. His heroes do not turn from their actions and beliefs, but keep up their sincerity and genuine character as well as go ahead in the struggle for justice.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.02.2019
	Son variant	27.03.2019

UOT 398.1

AŞIQ POEZİYASINDA DİNİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

İSGƏNDƏROV BALAKİŞİ ATAKİŞİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, k.e.i.femida278@mail.ru*Açar sözlər: tənisi, irfan, əxlaq, Qurani-Kərim, islam, namus.*

İslam dininin yaranması, təbiidir ki, özü ilə bərabər yeni mənəvi-əxlaqi dəyərlər sisteminin əsasını qoymuşdur. İslam əxlaqından qaynaqlanan dini-mənəvi dəyərlər bu müqəddəs dinə iman gətirənlərin ürəyinə hər zaman əxlaq təmizliyi, iman kamilliyi və əqidə bütövlüyü əta etmişdir. Məhz bu insanların imanı kamilləşdikcə, əxlaqı gözəlləşmiş, zəkası nurlandıqca, irfanı dərinləşmişdir. XVI-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ustad aşıqların qoşma, gəraylı və tənislərində öz əksini tapmış dini-irfani fikirləri daha çox nəzərə çarpır. Bu mövzu ilə bağlı olaraq Ş.Quliyeva tədqiqatlarının birində yazır: “Aşiq yaradıcılığı xalqın mənəviyyatından qidalanmış, ona görə də xalqın qəlbinə yol tapa bilmişdir. Xalqın islam dininə inamı, Qurani-Kərimə münasibəti və məhəbbəti həmişə müsbət olmuşdur. Saz-söz sənətkarlarımız isə bu xalq istəyini bizə bədii şəkildə, aşiq şeirinin hansı şəkildə yazılmasından asılı olmayaraq, çox böyük məharətlə çatdırıb bilmişlər” [4, 35]. Belə sənətkarlardan biri də XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Aşiq Abbas Tufarqanlıdır. Ustad Aşığın düzüb-qoşduğu şeirləri dilinin sadəliyi və ifadələrinin xəlqiliyi ilə seçilirdi. Dövrünün bir çox tanınmış aşıqları kimi, Aşiq Abbas da islam dininin insanlar arasında təlqin etdiyi dini-mənəvi dəyərlərə böyük ehtiramla yanaşaraq qoşma və gəraylıları vasitəsilə insalığ üçün vacib olan humanist dəyərləri xalqa çatdırmışdır. O, “Əylənməz” adlı gəraylısında poetik düşüncə və duyğularını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

*Abbas deyər hac olanda,**Kəbəyə merac olanda,**Doğru yoldan kəc olanda**Namus gedər, ar əylənməz. [6,76]*

Məlumdur ki, islam peyğəmbəri Məhəmməd (ə.s.) Məkkə şəhərində doğulmuşdur. Burada yerləşən Kəbəyə edilən Həcc ziyarəti hər bir müsəlman üçün ən vacib beş əməldən biridir. Odur ki, islam dininə görə, şəriət qanunlarını yerinə yetirməyib kəc (əyri) yola düşənlərin namusu və arı əldən gedər. Nəticədə, əxlaqsız insan ailə və cəmiyyət üçün heç bir fayda verməz.

XVIII əsrin görkəmli sənətkarlarından biri, aşiq poeziyasının klassiki Xəstə Qasımın da çox sayda lirik qoşmaları, qıfıləndləri, tənisi və divaniləri vardır. Aşiq yaradıcılığında nəsihətamiz şeirlər və ustadnamələr müəllifi kimi məşhurdur. Onun şeirlərində də hikmətli fikirlər, fəlsəfi düşüncələr və irfani görüşlər öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan ustad aşığın “Ay hayıf-hayıf” rədifli cıqalı tənisi maraqlıdır.

*Oxudum dərşimi, çxidim yasinə,**İyid olan ixlas bağlar yasına.**Aşiq deyər yasına,**Namərd boynun yasına,**Nanəcibə söz demə,**Ya inciyə, ya sına.**Qasım ölər, dostlar gələr yasına,**Eşidənlər deyər: ay hayıf-hayıf! [3, 55].*

“Yasin” Qurani-Kərimin 36-cı surəsi olub, “Quranın qəlbi” adlanır. Eyni zamanda adı ərəbcə “yə” və “sin” hərflərindən götürülən bu surə Məhəmməd peyğəmbərin (s) ləqəbi hesab olunur. Təfsir kitablarında rəsulallaha xitabən “ey insan” kimi yazılıb şərh edilir. Həmin surə belə başlanır: “Ya sin. And olsun hikmətli Qurana! Sən, şübhəsiz, peyğəmbərlərdənsən. Və doğru yoldasan (bu Quran). O, əziz və rəhim Allahın tərəfindən nazil olmuşdur” [5, 440]. Göründüyü kimi, burada hikmətdən, doğru yoldan söhbət gedir. Şair heç də təsadüfən “Oxudum dərsimi, çıxdım yasinə” – demir. Şəriət qanunlarını dərinləndirən bildiyi üçün açıqlama verir.

İslam dininin bizə bəxş etdiyi müqəddəs şəxsiyyətlərdən biri də İmam Əlidir. Əfsanəvi, qeyri-adi insani keyfiyyətlərə malik olmuş bu şəxs hər zaman olduğu kimi, bu gün də dərin hörmətlə anılmaqdadır. Qeyd edək ki, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında biz İmam Əli (ə) obrazına həm dastan yaradıcılığında, həm də aşıq poeziyasında təsvir və tərənnüm obyektini kimi tez-tez rast gəlirik. O cümlədən Xəstə Qasım da özündən əvvəl yaşamış Miskin Abdal və Qurbani kimi ustad aşıqların yaradıcılıq yolunu davam etdirərək, İmam Əlinin (ə) şəninə şeirlər yazmışdır. Nümunədə oxuyuruq:

*Xəstə Qasım deyər: dəst rast oldum,
Şah əlindən badə içib məst oldum.
Bir neçə gün Şeyx Səfidə bəst oldum,
Onda bəyan oldu dörd kitab mənə [4, 18].*

Aşıq şeirində göstərir ki, yuxusunda həzrət Əlini görməsi, bir neçə gecə Şeyx Səfi məscidində bəstdə oturması ilə ona dörd səmavi kitab bəyan olur. Şeirdən göründüyü kimi, Xəstə Qasımın ikinci misrada işlətdiyi “Şah əlində badə içib məst oldum” – deyə Həzrət Əliyə işarə edir. Məlum olduğu kimi, aşıq yaradıcılığında İmam Əlinin adını Qəşəmşəm, şahi-Mərdan, heydəri-Kərrar Şahlar şahı, şiri – Yəzdan simvolizə edir.

XVIII əsr aşıqlarından Dəllək Muradın əldə olan bir neçə şeiri onun ustad aşıqlardan biri olduğunu göstərir. Aşıq-şairin “Olmaz” rədifli gəraylısında deyilir:

*Səhər bağıın əsər badı,
Dostundan istə imdadı,
Mövlam yaradıb muradı,
Heç kəs Dəllək Murad olmaz. [1, 148]*

Şair öz adından cinas kimi istifadə edir: O “mövlam” sözü ilə irfani məzmununda “ağam”, yəni, “Allahım” deyir. Məhz Allah muradı, yəni insanın arzu, xəyal və istəklərini yaradıb onu varlığın əşrəfi mərtəbəsinə qaldırır.

Ustad sənətkar “Eyləmə” rədifli ustadnaməsində əvvəldən axıra qədər ulu Tanrıya bədii xitabla həmd-dua edərək poetik fikrini belə ifadə edir:

*Qadir Allah, budu səndən diləyim,
Sən mərdi namərdə möhtac eyləmə.
Qeybi xəzinədən yetir ruzisin,
Sən mərdi namərdə möhtac eyləmə.*

*Ədalət kanısan, kərəmin çoxdu,
Tənəli söz xəncər, nizədi, oxdu,
Qardaşın qardaşa vəfası yoxdu,
Qardaşı qardaşa möhtac eyləmə! [1, 149].*

Qoşma-ustadnamənin ideya-bədii məzmunu irfani istiqamətdə olub, Allah-təalanın sifətlərindən birini tərənnüm edir: ruzi verən (Rəzzaq), ədalətli (Adil), səxavətli (Kərim) və s. Şair-aşıq öz həmd-sənasında səmimi poetik yalvarışlarını dərin fəlsəfi ideya ilə aşılayır.

XVIII əsrin görkəmli sənətkarlarından biri olan qarabağlı Aşıq Valeh də ustad aşıqlardan sayılır. Aşıq Valeh haqqında yazan görkəmli folklor araşdırıcılarından Firudin bəy Köçərli, Əhliman Axundov, Mürsəl Həkimov, Mahmud Allahmanlı və digərləri onun yüksək dərəcədə

savadlı, elmlı və bilikli olduğunu göstərirlər. Bu baxımdan aşıq-şairin irfani məzmunlu “Dünya” rədifli qoşması maraqlıdır:

*Haqdan fərman gəlib qərar tapanda,
Başlamısən cəngə, savaşa, dünya!
Qəsdinə girmisən yaranmışların,
Cümləsin vermisən talaşa, dünya!*

*Neçə Nəbiləri keçirdin yandan,
Nuh tufanı qopdu, doymadın qandan.
Zal oğlu Rüstəmi eylədin candan,
Bükdün Süleymanı farmaşa, dünya!*

*Valeh ağlar görüb belə divanı,
Kimsələrə gəlmir daha gümanı,
Kama çatıb şənlik edən zamanı,
Döndərdin şənliyi qan-yaşa, dünya! [1, 129]*

Aşıq bu qoşmasında işlətdiyi “haqq”, “Nəbi”, “Nuh tufanı”, “Süleyman”, “Zal oğlu Rüstəm” kimi dini-irfani rəmzlərlə dünyanın puçluğunu, həyatın, insanın gəldi-gedər olmasını obrazlı şəkildə açıb göstərir. Qoşmanın sonuncu bəndindəki “divan” əslində “məhşər” anlayışını ifadə edir. Aşığın fikrinə görə, imtahan günü heç də uzaqda deyil, elə ona görə də insan “divan”da cavab verməyə həmişə hazır olmalıdır.

Aşıq Valehin “Mollalar” müxəmməsi riyakar, ikiüzlü, amansız din nümayəndələrinə, ruhanilərə ünvanlanıb. Ustad aşıq bəzi din adamlarının insafdan, irfandan, dindən, Qurandan uzaq olmalarını belə ifadə edir:

*Bir yetimdən mal alanda,
İnək adın dana qoyur.
Yalan satır müştəriyə,
Kürək adın şana qoyur.
Qəpik üçün and içərlər,
Ayə, Qurana mollalar. [1, 142]*

İslam dininə görə yetimin malını yemək, ən böyük günahlardan biri sayılır. “Qurani-Kərim” yetimi ərsəyə çatdırıb malını qorumağı, ona düşən mirasdan bir çöpə belə haqsız yerə toxunmamağı, yoxsula, miskinə, müsafirə, qəribə, dilənçiyə – ümumiyyətlə, ehtiyacı olan hər bir kimsəyə təmənnəsiz yardım göstərməyi vacib buyurur. [5, 18].

Odur ki, Aşıq Valeh acgözlük, tamahkarlıq kimi mənfi-əxlaq daşıyıcısı olan bəzi din xadimlərini bu yolla islah etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

XIX əsr Azərbaycan aşıq poeziyası tarixində özünəməxsus bir məktəb yaratmış, ustad aşıqlardan biri də Aşıq Ələsgərdir. Onun qeyri-adi və geniş, diapazonlu yaradıcılığının bir qismi də dini-irfani dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Odur ki, böyük ustadın poetik yaradıcılığında halallıq haqqında tez-tez söz açılır. Aşığa görə, dünyada baş verən mənfi halların əsas səbəbi halallığın gözlənilməməsidir. Əsərlərində qeyd etdiyi kimi, o, halallığı hər şeydən əvvəl nüfə paklığında görür. Aşıq başqa bir qoşmasında haramla halalı müqayisə edərək insanları halallığa çağırır:

*Ələsgər kəsilib səbri aramdan.
Oxlayıbsan, qanlar axır yaramdan,
Sövdə qıl haqq ilə, əl çək haramdan,
Halaldan mətləbin al, qoca baxtım! [2, 63]*

Bununla belə, Qaracaoğlan, Dəllək Murad, Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd Yəhya bəy Dilqəm, şair Məmmədhüseyn və digər ustad aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında dini-mənəvi dəyərlərə aid

fikirlər çoxdur. Bu şeirlər müasir oxucuların əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan aşığı və el şairləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1983, 375 s.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri / Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi İslam Ələsgər. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Xəstə Qasım. 46 şeir / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Sədnik Paşayev. Bakı: Gənclik, 1975, 63 s.
4. Xoşmətov R., Quliyeva Ş. Aşiq yaradıcılığında dini-mənəvi dəyərlər. Sumqayıt: SDU-nun nəşriyyatı, 2006, 75 s.
5. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.N.Məmmədəliyev. Bakı, 2005, 604 s.
6. Tufarqanlı A. 72 şeir / Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi Araz Dadaşzadə. Bakı: Gənclik, 1973, 80 s.

РЕЗЮМЕ

РЕЛИГИОЗНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ

Искендеров Б.А.

Ключевые слова: *тажнис, знания, нравственность, Коран, Ислам, честь.*

С появлением ислама люди стали обладать многими моральными и духовными ценностями. Все, кто был мусульманином, стремились стать совершенными людьми, следуя нравственным законам человеческой цивилизации. Дервиши и озан-ашуги распространяли религиозные и моральные ценности, основанные на исламской морали. Они выражали свои мысли на великих собраниях не только своими стихами, но и эпосами, призывая человечество воздерживаться от злых дел. Неслучайно, что каждое уstadname можно рассматривать как код морали.

SUMMARY

RELIGIOUS AND SPIRITUAL VALUES IN ASHUG POETRY

Isgandarov B.A.

Key words: *tajnis, lore, morality, the Quran, Islam, honour*

With the advent of Islam, people began to possess many moral and spiritual values. All who were Muslim sought to become a perfect human being, following the moral laws of human civilization. The dervishes and Ozan-ashugs spread religious and moral values based on Islamic morality. They expressed their thoughts in great gatherings, not only in their poems, but also in epics, calling on humanity to refrain from evil deeds. It is no accident that every ustadname can be regarded as a code of morality.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.12.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 94; 332.66

**XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI QUBERNİYASI
DÖVLƏT KƏNDLİLƏRİNİN TAXILÇILIQ TƏSƏRRÜFATI HAQQINDA**¹BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu²ABDULLAYEVA SEVDA ƏLİ qızı

1-Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

2-Lənkəran Dövlət Universiteti, dissertant

Açar sözlər: taxılçılıq, kəndlilər, təsərrüfat, torpaq sahələri, ticarət əkinçiliyi

Şimali Azərbaycan Cənubi Qafqazın əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik bir ölkədir. Bu münasib şərait qədim zamanlardan müxtəlif təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafına xüsusi təsir göstərmiş və əsaslı zəmin yaratmışdır. Yeni Daş dövrünün (“neolit inqilabı”) ən mühüm yeniliklərindən biri əkinçiliyin əsas təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi olmuşdur. Hələ o dövrdən əkinçilik Şimali Azərbaycan əhalisinin əsas məşğulluq sahəsi olmaqla, kənd əhalisinin həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Tədqiq edilən dövrdə kənd əhalisinin əldə etdiyi məhsul ailənin daxili ehtiyaclarının, vergilərin ödənilməsini təmin edirdi və bəzi hallarda isə artıq qalan məhsul bazara-satışa çıxarılırdı.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda çala, tala, dincəqoyma və herik əkin sistemləri mövcud olmuşdur. Çala əkinçiliyi əsasən Kür çayı sahillərində geniş yayılmışdı və bu torpaqlarda yazlıq taxıl və bostan bitkiləri əkilirdi. Kür çayının daşması nəticəsində sahil torpaqlarının lillənməsi əkilən bitkilərin məhsuldarlığını artırır [20]. Tala əkinçiliyi meşəlik zonalarda geniş yayılmışdı və meşələrin qırılması hesabına artırılırdı. Bunu Bakı quberniyasının Lənkəran və Quba qəzalarına şamil etmək olar. Quba qəzasının Müskür mahalında XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində 25 min desyatin meşə qırılaq [33, s. 311] əkin sahələri üçün istifadə edilmişdir. Məhsuldarlığı saxlamaq və ya yüksəltmək məqsədilə dincəqoyma sistemi tətbiq edilirdi. Hər bir bölgənin torpaq iqlim şəraitindən, habelə sosial-iqtisadi amillərdən asılı olaraq torpağın dincə qoyulma müddəti də müxtəlif olurdu. Əkinçilikdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı taxıl, bostan-tərəvəz və texniki bitkilərin əkin sahələrinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Bu isə əkin üçün istifadə edilməsi mümkün olan torpaq sahələrinin dincə qoyulmasını tədricən aradan qaldırırdı. Belə ki, taxıl əkinləri altında yorğun düşən torpaq sahələrində bostan və digər texniki bitkilər əkilməyə başlamışdı. Əgər əkinçi bir sahədə üç il ardıcıl olaraq pambıq əkirdisə, sonra həmin sahədən bir il darı, bostan bitkiləri və ya qarğıdalının becərilməsi üçün istifadə edirdi. Daha sonrakı illərdə isə yenidən pambıq əkilirdi [26, s. 71] ki, bu sistem herik adlanırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Bakı quberniyası əkinçiliyin müxtəlif sahələrinin daha sürətli inkişafına görə Cənubi Qafqaz quberniyaları içərisində xeyli fərqlənirdi. Tiflis-Bakı dəmir yolunun (1883-cü il) çəkilməsi Bakı quberniyasında taxıl məhsulunun artımına böyük təkan vermişdi. Əkin sahələri ildən-ilə genişləndirilirdi üçün məhsul istehsalı da artırdı. Bakı quberniyası üzrə 1884-1889-cu 2 279 277 çətvər (1 çətvər 9,5 puddur) olduğu halda, 1896-1899-cu illərdə isə 4 127 403 çətvərə çatmışdı ki, bu da taxıl məhsulunun iki dəfədən çox artması demək idi [29, s. 167-168].

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasında taxılçılığın vəziyyəti haqqında M.Ə. İsmayılovun dövrün mənbələri əsasında tərtib etdiyi cədvəl müfəssəl bilgi verir [14, s. 31]. Cədvəldəki ümumi rəqəmlər Bakı quberniyasının həm dövlət, həm də sahibkar kəndliləri tərəfindən əkilmiş və əldə edilmiş taxılın orta illik göstəriciləridir. Birinci cədvəldə göstərildiyi kimi, ən çox məhsul 1896-cı ildə götürülmüşdü. Məhz XIX əsrin sonlarında və XX

əsrin əvvəlləri üçün əkinçiliyin inkişafı tendensiyasının əlamətləri üzə çıxsada, bu göstəricilər sonrakı illərdə aşağı düşməyə başlayırdı.

Cədvəl 1.

İllər	Bakı quberniyası üzrə	
	Əkilmiş (pudla)	Götürülmüş (pudla)
1896	6 229 600	41 283 200
1897	6 054 024	39 487 816
1898	5 331 920	28 874 272
1899	5 061 040	22 730 880
1900	4 050 488	18 119 480
1901	2 804 936	12 223 920
1902	2 978 352	16 897 264
1903	2 891 800	14 739 568
1907	2 228 750	9 017 900
1908	2 581 578	11 118 092
1909	-	12 081 600
1910	3 069 224	12 264 974
1911	2 386 864	12 314 880
1912	6 543 008	22 201 184
1913	-	11 464 850
1914	2 954 560	12 025 064

XIX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasının ən iri taxılçılıq bölgələri Lənkəran, Şamaxı və Göyçay qəzaları hesab olunurdu. Belə ki, 1910-cu ildə Bakı quberniyasında istehsal edilmiş 12 264 974 pud taxılın 2 208 910 pudu Lənkəran, 1 344 505 pudu Şamaxı və 114 660 pudu Göyçay qəzasının payına düşürdü [23, s. 6]. Sonrakı illərdə də taxıl istehsalının həcminə görə yenə də Lənkəran qəzası öndə gedirdi. Məsələn, 1911-ci ildə Bakı quberniyasında istehsal olunan 8 348 360 pud payızlıq buğdanın 2 988 463 pudunu Lənkəran, 2 163 527 pudunu Göyçay və 1 175 320 pudunu isə Şamaxı qəzası vermişdi [32, s. 27].

Burada əsas taxılın xüsusi çəkisi diqqəti cəlb edir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Göyçay qəzasında buğda, arpa və düyü əkin sahələrinin nisbəti uyğun olaraq 50 faiz, 25 faiz və 7 faizini təşkil edirdi. Şamaxı qəzasında isə bu göstəricilər buğda üçün 35 faiz, arpa üçün 20 faiz hesablanırdı [4, v. 314 və 321]. 1917-ci ilin kənd təsərrüfatı sayımı materialları göstərir ki, həmin ildə Şamaxı qəzasının bütün əkinə yararlı torpaq sahələri olan 38 803,6 desyatinin 3 560,5 desyatinində, Göyçay qəzasında isə uyğun olaraq 397 305 desyatinin 35 359,7 desyatinində buğda və arpa əkilirdi [2, v. 45-48]. Buğda və arpa bu qəzalarda, demək olar ki, bütün kəndlərdə becərilirdisə, düyü əkini ilə yalnız 105 kənddə [5, v. 13] məşğul olurdular və burada düyü plantasiyalarının sahəsi 830 - 1 000 desyatınə çatırdı [5, v. 8 və 9].

Düyü istehsalında Şimali Azərbaycanın iki quberniyası üzrə toplanan məhsulun əsas çəkisi məhz, Lənkəran qəzasının payına düşürdü. 1897-ci ilin məlumatına görə, bu iki quberniyada, birlikdə toplanmış 7 156 104 pud düyüdən [25, s. 19] 3 994 480 pudu [25, s. 5], yəni məhsulun yarısından çoxu Lənkəran kəndliləri tərəfindən götürülmüşdür.

Düyü əkini ilə Göyçay, Quba, Cavad və habelə Şamaxı qəzalarında da məşğul olurdular. Lakin bu qəzalarda düyü əkini sahəsi Lənkərana nisbətən xeyli az idi. Bu qəzalarda düyü plantasiyaları əhalinin təsərrüfat həyatında Lənkəran qəzasında olduğu kimi ciddi rol oynamırdı. Aşağıdakı cədvəldə gətirilən rəqəmlər bunu bir daha sübut edir.

Cədvəldən göründüyü kimi, Lənkəran qəzasında 17 min desyatin əkin sahələrinin məhsuldarlığı 2 550 000 pud, orta məhsuldarlıq 1 desyatin üzrə 150 pud, əldə olunmuş düyü 1 775 000 pud olduğu halda, digər dörd qəzada birlikdə 9 min 200 desyatin əkin sahələrinin məhsuldarlığı 1 104 000 pud, orta məhsuldarlıq 1 desyatin üzrə 120 pud, əldə olunmuş düyü 55 200 pud təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.

Qəzalar	Plantasiyaların sahəsi des.-lə	Məhsuldarlıq pudla	Orta məhsuldarlıq des.-lə	Əldə olunmuş düyü
Lənkəran q.	17 000	2 550 000	150	1 775 000
Göyçay q.	6 000	Göyçay, Quba,	Göyçay, Quba,	Göyçay, Quba,
Quba q.	2 000	Cavad və Şamaxı	Cavad və Şamaxı	Cavad və Şamaxı
Cavad q.	1 000	qəzaları birlikdə	qəzaları birlikdə	qəzaları birlikdə
Şamaxı q.	200	1 104 000	120	55 200

XX əsrin əvvəllərində düyü istehsalı gözəcarpacaq şəkildə azalmağa başlamışdı. 1917-ci ildə Şamaxı qəzasında düyü plantasiyaları qalmadığı halda, Göyçayda yalnız 384 desyatın sahədə çəltik əkilirdi. Bu da suvarılan torpaq sahələrinin azalması və pambıq istehsalının artması ilə əlaqələndirilirdi [1, v. 17; 5, v. 8].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Bakı quberniyasında taxıl məhsulları içərisində əsas hissə buğda, arpa və düyünün payına düşürdü. Bunu tədqiqatçı M.Ə. İsmayılovun apardığı hesablamalar bir daha sübut edir [14, s. 35]:

Cədvəl 3.

4.İllər üzrə	Buğda	Arpa	Düyü
1896	25 044 000	11 036 400	4 501 600
1897	23 168 304	10 836 400	4 451 112
1898	15 809 424	10 144 392	6 649 808
1900	9 993 072	4 954 152	2 164 328
1901	6 508 384	3 210 632	1 999 784
1902	8 809 144	5 358 328	2 384 360
1903	7 526 996	4 302 488	2 540 040
1907	5 149 700	2 954 200	786 900
1908	642 116	5 021 476	417 870
1909	7 692 300	4 294 000	595 300
1910	6 528 598	4 338 026	525 389
1911	8 348 360	4 502 549	379 896
1912	12 723 248	7 814 096	513 121
1913	7 253 770	3 730 380	307 700
1914	7 342 112	4 407 488	438 728

Yuxarıdakı cədvələ diqqətlə nəzər yetirdikdə məhsulun illər üzrə azalması müşahidə olunur. Bu da bir sıra səbəblərlə əlaqədar idi. Dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaq sahələrinin azalması, pay torpaq sahələrinin bir-birindən uzaqda yerləşməsi, iş heyvanlarının çatışmazlığı və kənd təsərrüfatı texnikasının aşağı səviyyədə olması, kəndli torpaqlarının gücdən düşməsi, təbii fəlakətlər kimi bu və ya digər hadisələr məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarırdı.

Şimali Azərbaycanda, eləcə də Bakı quberniyasında geniş yayılmış xıış, mala, vəl, dəryaz və s. əmək alətlərindən istifadə olunurdu. Lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq, daha təkmil kənd təsərrüfatı texnikasından az da olsa istifadə olunmasına baxmayaraq bu texnikanın əldə edilməsi böyük məsrəf tələb etməsi texnikadan geniş istifadəni imkansız edirdi.

Kənd təsərrüfatında üstünlük təşkil edən ənənəvi əmək alətlərindən istifadə olunması böyük zəhmət tələb edirdi. Qəzalarda torpaqların bərk olduğu bozqır, habelə dağlıq yerlərdə, məsələn, Göyçay qəzasının Sərdarlı çölündə yay şumu yerli kotanlarla aparılırdı. Belə yerlərdə kotan üçün 4 - 5 boyun öküz və 5 işçi qüvvəsi tələb olunurdu [21, s.129]. Bundan əlavə, kotan şumu zamanı torpağın suvarlanması lazım gəlirdi. Suyun çatışmazlığı işi daha da çətinləşdirirdi. Digər tərəfdən yeni texnikanın qiymətlərinin gündən-günə artması onun geniş istifadəsinin qarşısını alırdı.

Aztorpaqlı kəndlilərin təsərrüfatlarında şumun düzgün aqrotexniki qaydalara uyğun aparılması, eyni torpaq sahəsinin hər il şumlanması, torpağın gücdən düşməsinə, nəticə etibarilə

məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarırdı. Lakin bununla bərabər, elə təsərrüfatlar da var idi ki, onlarda torpağın becərilməsi daha intensiv aparılırdı və orada yeni, müasir texnika, yeni dəmir kotanlar, dəmir mala və taxıldöyən maşınlar tətbiq olunurdu. Belə təsərrüfatlar çox az idi və başlıca olaraq Rusiyanın daxili quberniyalarından köçüb gəlmiş ruslara, yerli varlı qolçomoq və mülkədara mənsub idi. Məsələn, XX əsrin əvvəllərinə aid bir mənbədə deyilir ki, Rusiyadan köçüb gəlmiş kəndlilərin təsərrüfatlarında kotan başlıca olmasa da, əsas rol oynayır, “torpaq xışla deyil, kotanla... şumlanırdı” [26, s.79]. Bunun haqqında bir sıra digər mənbələrdə də məlumat verilir. Onların birində yazılır: “rusların təcrübəsi yerli tatarlara (azərbaycanlılara) da təsir edir, onlardan xeyli hissəsi başlıca olaraq kotan və taxılıyığan kimi yeni alətlərdən istifadə edirlər” [24, s. 89].

Taxılçılıq üçün əsas bəla müxtəlif ziyanvericilər və təbii fəlakətlər idi. Bunlar hər il kəndli təsərrüfatlarına böyük zərər vururdu. 1895-ci ilin məlumatına görə, Bakı quberniyasında çəyirtkə basmış torpaq sahələri minlərlə desyatin əhatə edirdi [9]. Çəyirtkə basqınının şahidlərindən biri yazırdı: “Çəyirtkələr üç gün uçdular. Gündüz axşama çevrilmişdi. Çəyirtkə böyük qara bulud kimi günəşin işığının qarşısını kəsmişdi. Çəyirtkə İrandan Mil düzünə gəlməzdən qabaq bir həftə ərzində Xonaşından Hindarxa qədər olan sahədə yerləşmişdi” [18]. Çəyirtkələrin yayılmasının qarşısını almaq üçün bu işə 580 at, 1 050 araba və 85 880 kəndli cəlb edilmişdi ki, onlar taxılın biçini zamanı işlərini atıb çəyirtkələrin məhv edilməsi ilə məşğul olmalı idilər. 1901-ci ildə artıq Cavad qəzasının 11 378 desyatını, Göyçay qəzasının 521 desyatını, Lənkəran qəzasının 92 desyatın taxıl sahəsini çəyirtkə basmışdı [17]. Maliyyə Nazirliyi Tiflis xəzinə palatasına çəyirtkəyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə Yelizavetpol, Bakı quberniyaları, habelə Dağıstan vilayətinə 32,2 min rubl məbləğində kredit ayırmaq göstərişi vermişdi [17]. Rəsmi məlumatlarda Şimali Azərbaycanın iki quberniyasında 1908-ci ildə 9 612, 1909-cu ildə 10 067, 1910-cu ildə 9 560, 1911-ci ildə 19 350, 1912-ci ildə 46 229 desyatin sahəyə çəyirtkə tərəfindən ziyan vurulduğu qeydə alınmışdır [16]. 1912-ci ilin dekabrında canişin şurasının üzvü yeqermeyster N.F. Cunkovskinin rəhbərliyi ilə keçirilən xüsusi iclasda Cənubi Qafqazda çəyirtkələrə qarşı mübarizə tədbirləri müzakirə olunmuşdu. İclasda Yelizavetpol quberniyasında 43 min desyatin, Bakı quberniyasında isə 18 min desyatin torpaq sahələrinin çəyirtkə bəsməsi və Yelizavetpol quberniyasına 124 min, Bakı quberniyasına isə 94 min manat maliyyə vəsaiti ayırması nəzərdə tutulmuşdu [16].

1895-ci il avqustun 19-da Göyçay qəzasının Qoşakənd ərazisinə və 20-də Tubi kəndinə düşmüş dolu bir sıra taxıl sahələrini məhv etmişdi [10]. 1901-ci ilin məlumatına görə, Bakı quberniyasında toplanmış taxıl məhsulunun xeyli az olmasının əsas səbəbi yağışın yağmaması və ilin quraq keçməsi ilə əlaqədar idi. Digər tərəfdən ziyanverici gəmiricilərin verdiyi ziyanı da buraya əlavə etsək, zərərin dəyərini qiymətləndirmək çətin deyildir. Sonrakı ildə güclü yağışların və dolunun yağması təkcə Şamaxı qəzasının Kəbristan mahalına vurduğu zərər 38 min manatla hesablanırdı [12]. İvanovka kəndinin ərazi aqranomunu 1916-cı il iyulun 21-də quberniya aqranomuna məlumatda bildirirdi ki, yerli camaatın sümürgək adlandırdığı gəmiricilər payızlıq arpanın 20, buğdanın isə 80 faizini məhv edib. Bu rayonda dəhşətli aclıq gözlənilir. Çoxunun heç yeni payız əkini üçün toxumu belə yoxdur [7, v.45]. 1901-ci il, 1907 və 1911-ci illər müstəsna olmaqla, Şimali Azərbaycanda, eləcə də Bakı quberniyasında ən az taxıl məhsulu istehsal edilən illər idi [14, s.41]. 1915-ci ildə səpin sahələrinin miqdarı adi vaxtlara nisbətən 20 faiz azalmışdı [6, v.14].

İllərlə baş verən məhsulsuzluq və qıtlıq kəndlilərin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Məhsulsuzluqdan əziyyət çəkən kəndlilər hökumətə kömək xahişi ilə müraciət etməli olurdular [15, s.14]. Belə müraciətlərə isə bir qayda olaraq baxılmırdı.

Kəndlilərin qarşılaşdığı təbii fəlakətlərə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə, bəzi hallarda hökumət maliyyə yardımı göstərir [11], bəzən də yerli əhali ilə birlikdə məktəb şagirdləri səfərbər edirdi. Lakin göstərilən cəhdlər və cəlb olunan vasitələr, aqrotexniki heyətin [28, s.202-203] gördüyü tədbirlər gözlənilən nəticəni vermirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Bakı quberniyasında kifayət qədər taxıl istehsal olunurdu ki, bunun bir hissəsi bazara çıxarılırdı.

Taxıl satışı aşağıdakı şəkildə təşkil olunurdu: “Kəndlilər hər gün öz məhsullarını əsas etibarilə ən yaxın bazara çıxarırdı və orda taxıl alverçilərinin ya özlərinə, ya da onların adamlarına satırdılar” [31, s. 59]. Lakin taxıl satışının belə sadə formasına az yerlərdə rast gəlmək olardı. Satışın daha geniş yayılmış başqa forması möhtəkirlərin yerli istehsalçıları istismar etmələrinə əsaslanan satış idi. Taxıl istehsalı ilə məşğul olan qəzaları tədqiq etmiş ozamankı müəlliflər qəzalarda xüsusi möhtəkirlərin olduğunu və onların əhalini borc toruna salaraq onların taxılını çox ucuz qiymətə aldıklarını göstəririlər [30, s. 434-435].

Hər il vergiləri ödəmək üçün pula daimi ehtiyacı olan kəndlilər taxılı möhtəkirlərdən kənd varlılarından ağır şərtlərlə borc alırdılar. Kəndli alınmış borcu növbəti taxıl hesabına ödəməli olurdu. Bəzən möhtəkirlər kəndlini satışa çıxaracağı taxılı bazar qiymətindən xeyli ucuz verməyə vadar edirdi. Onlar kəndlilərdən ucuz qiymətə almaqla yanaşı, onları həm də ölçüdə, çəkiddə, aldatmaqdan belə çəkinmirdilər [22, s. 84].

Yerli bazarlarda satışa çıxarılan taxıl əsasən şəhər əhalisi, aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilər, həmçinin maldarlıq və texniki bitkilərin əkinilə məşğul olan kəndlilər tərəfindən alınır.

Mənbələrə görə, qəzaların dağlıq ərazilərində yaşayan əhali hər il taxılı aran ərazidən almaları olurdu. Aranda yetişdirilən taxıl məhsulu Salyan taxıl ticarəti ilə məşğul olanlar tərəfindən satın alınaraq Bakıya gətirilirdi [3, v. 106] ki, buradan bütün Cənubi Qafqaz təmin edilirdi.

Bakı quberniyasının dəmiryoluna yaxın olan Cavad, Bakı, Göyçay və Şamaxı qəzalarının əhalisi taxıl satışında yaxından iştirak edirdi. “Bakı quberniya xəbərləri”nin məlumatına görə, “Göyçay qəzasında taxıl ticarəti Göyçayda, həftəlik bazarlar isə Kürdəmir, Kirküzərən, Külülü, İsmayılı və Bərguşad kəndlərində təşkil olunurdu. Qəzanın içərilərindən taxıl arabalar vasitəsi ilə bazarlara daşınır, burada satılmış taxıl Cənubi Qafqaz dəmiryolu üstündəki Ucar, Müsüslü, Kürdəmir və Sığırılı stansiyalarından lazımı yerlərə, həmçinin Zərdab kəndindən Kür çayı vasitəsilə Salyana aparılırdı” [8]. Lənkəran qəzasında taxıl Lənkəran şəhərində, Asullıda, Xol-Təklə və Qızılağac kəndlərində təşkil olunan həftəlik bazarlarda satılırdı. Qəzanın müxtəlif yerlərindən satılıq taxıl gətirilən Asullı ən böyük bazar hesab olunurdu. Satın alınmış və qəzadan kənara göndiriləcək bütün taxıl, taxıl ixracatın əsas nöqtəsi olan Qızılağac kəndinə, burdan taxıl gəmilərə yüklənərək, əsas etibarilə Bakı şəhərinə göndərilirdi [24, s. 101]. Lənkəran bazarında buğdanın pudu 80 qəpiyə, arpanın pudu isə 60 gəpikdən 70 qəpiyə qədər idi. 1913-cü ildə Lənkəran qəzasında 6 200 min pud taxıl satılmışdı [24, s. 102].

Quba qəzasında taxıl və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üçün əsas yerlər Dərbənd və Quba şəhərləri, həmçinin Samur dairəsinin Axtı kəndi idi. Dərbənddə əsasən buğda, düyü, darı və arpa satılırdı. Buraya taxılı Müşkür kəndinin, xüsusilə onun Samur və Yalama çaylarının Şimal hissəsində yaşayan kəndlilər gətirirdi. Orta zolağın qərb hissəsində yaşayan kəndlilərin taxılı və başqa məhsulları Axtıda satılırdı, qalan kəndlilər üçün isə əsas satış yeri Quba şəhəri idi [19]. Satışa çıxarılan taxılın miqdarı milyonlarla pudla hesablanırdı. Məsələn, 1898-ci ildə Bakı quberniyasından satışa çıxarılan taxılın miqdarı 23 628 232 puda bərabər idi [13, s. 136].

XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyası qəzalarında dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaq sahələrinin azalması, təbii fəlakətlər, kəndlilərin Bakı şəhərinə axını kimi bu və ya digər səbəblər taxıl istehsalını aşağı salmışdı. Belə ki, 1912-ci ildə Bakıdan ixrac edilmiş taxılın miqdarı artıq 5 008 821 pud qədər azalmışdı [32, s. 76].

Beləliklə, yuxarıda tədqiqatə cəlb etdiyimiz materiallar Bakı quberniyasında taxıl istehsalının inkişafındakı əngəllərə, obyektiv çətinliklərə baxmayaraq XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində, yəni istehsalın kapitalistcəsinə inkişafı şəraitində, regionun dövlət kəndlilərinin taxılçılıq təsərrüfatının daha çox əmtəə-ticarət əhəmiyyəti daşdığını göstərməyə imkan verir. Tədqiq etdiyimiz dövrdə ticarət əkinçiliyi geniş inkişaf etmiş ölkədə feodal münasibətlərinin qalmasına baxmayaraq, dövlət kəndlərində də əmtəə-kapitalist istehsalı, kapitalist münasibətlərinin inkişafı üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 387, siy. 1, iş 51.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 387, siy. 1, iş 256.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 43, siy. 2, iş 1296.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 43, siy. 3, iş 1560.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 44, siy. 2, iş 561.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 58, siy. 1, iş 54.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 59, siy. 1, iş 7.
8. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1895, 3 июня.
9. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1895, 14 октября.
10. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1895, 30 сентября.
11. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1902, 30 марта.
12. Бакинские губернские ведомости. Баку, 1903, 8 ноября.
13. Бакинский торгово-промышленный сборник. Баку: 1900, 300 с.
14. İsmayilov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, 240 s.
15. Кавказское хозяйство, № 20, 1913.
16. Кавказское хозяйство, № 21, 1913.
17. Кавказская копейка, 2 декабря, № 318, 1901.
18. Кавказская копейка, 22 июня, № 214, 1911.
19. Кавказское сельское хозяйство, 8 февраля, № 110, 1896.
20. Кавказское сельское хозяйство, 15 февраля, № 124, 1896.
21. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. 7. Тифлис: 1887.
22. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. 6, ч. 2, Тифлис, 1887.
23. Обзор Бакинской губернии за 1910 г.
24. Очерк сельского и местного хозяйства Ленкоранского уезда Бакинской губернии. Баку: 1914, 136 с.
25. Обзор Елизаветпольской губернии за 1897 г.
26. Петрович П. Хлопководство в Закавказье. Тифлис: 1912, 161 с.
27. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис: 1899, 922 с.
28. Сельскохозяйственный промысел в России (1893-1913). Петроград: 1914.
29. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: АН Азерб. ССР, 1958, 346 с.
30. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. 4. Тифлис, 1888.
31. Труды Кавказского общества сельского хозяйства, №1, 1887.
32. Весь Кавказ. Баку, 1914, 1248 с.
33. Зардаби (Меликов) Г.Б. Избранные статьи и письма. Баку, 1968.

РЕЗЮМЕ
О ЗЕРНОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЁЛ БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ
В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКА
Бахшалиев А.Б., Абдуллаева С.А.

Ключевые слова: зерновые хозяйства, крестьяне, хозяйство, земельные участки, торговое земледелие

В статье отражены сведения о зерновом хозяйстве государственных сёл Бакинской губернии в конце XIX начале XX века. Отмечено, что после прокладки железной дороги Баку-Тбилиси эта хозяйственная область стала развиваться ускоренными темпами. Делается вывод о том, что хлопок, имеющий промышленное значение и продаваемый дорого, привел к ослаблению ряда областей зернового хозяйства. Посев риса в Шемахинском уезде уже почти полностью был приостановлен, а в Гейчайском уезде посевные рисовые участки были сокращены в несколько раз.

SUMMARY
ABOUT GRAIN FARMING OF STATE PEASANTS OF BAKU PROVINCE
AT THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURY
Bakhshaliyev A.B., Abdullayeva S.A.

Key words: grain growing, peasants, farm, land plots, commercial farming

The article deals with grain farming of state peasants of Baku province at the end of XIX-beginning of XX century. It is shown that this field advanced rapidly after building Baku-Tbilisi railway. The article concludes that industrial significance of cotton-growing and expensive cotton sale led to weakening of several fields of grain growing. Rice planting is completely stopped in Shamakhi county and paddy planting areas in Goychay county diminished several times.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	07.03.2019
	Son variant	27.03.2019

УДК 93/94; 39.

ОБ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ГЯНДЖИ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛЬНО- КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ

ГАСАНОВ ЭЛЬНУР ЛЯТИФ оглу

д.ф.и, лауреат «Президентской премии» по науке,
главный специалист Гянджинского отделения НАНА, Гянджа, Азербайджан.

el-hasanov@mail.ru

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, религия, исторические памятники, архитектура, толерантность.

Гянджа, один из древнейших городов Востока с многовековой историей, соединяющий северо-восточные склоны гор Малого Кавказа (древних Гянджинских гор) с просторами Кура-Аракской низменности, расположен в живописном уголке Азербайджана с умеренным климатом, плодородными землями, богатыми водными ресурсами.

Исторически Гянджа всегда имела выгодное геополитическое расположение и играла важную роль в культурной и экономической жизни Азербайджана. Этот город был построен на Великом Шелковом пути, который соединяет Азию с Европой. Таким образом, Гянджа являлся духовным мостом между разными цивилизациями.

Античный философ Страбон (I век до нашей эры) писал о древней Гяндже: «Здесь один раз посаженная почва дает урожай два или даже три раза в год. Орошение почвы лучше, чем в Вавилоне и Египте. Кроме этого, здесь воздух особенно чист и целебен» [1, с.10-12].

Говоря о Гяндже автор XIV века, историк Хамдуллах Газвини писал:

Есть всего несколько избранных городов,

Настоящий клад в Арране - Гянджа.

Полна изобилия, вода чиста,

Климат мягок и просторны долины [2, с. 4].

По вопросу этимологии названия города ученые предлагали разные варианты, но пришли к единому мнению, что свое название Гянджа берет от древних тюркских племен гянджеков. Важно иметь ввиду факт о том, что название Гянджи упоминалось в таких древних источниках как «Шахристане Иран» и др.

На основе неоспоримых археологических и этнографических материалов было доказано существование поселений на территориях древней Гянджи еще в эпоху неолита, то есть VII-VI тысячелетия до нашей эры.

Первые археологические раскопки в долине реки Гянджачай проводились в конце XIX века со стороны Дюбуа де Манпере, Ф. Баерна, Э. Реслера, Я. Гуммеля и других зарубежных ученых-археологов. Позднее историко-археологические поисковые работы были проведены Азербайджанскими археологами и впервые месторасположение города Гянджи было полно и всесторонне изображено И. Джафарзаде [1-3].

Благодаря многовековым национально-моральным ценностям этот город считался своеобразным «индикатором» социально-культурного и политико-общественного строя в течение многих веков. Так как именно Гянджа была центром основных исторических реформ, важных национальных восстаний против вражеских войск, наступавших на нашу родину.

Еще в первом тысячелетии до нашей эры отважная женщина-вождь Томрис хатун разгромила вражеские ахеменидские (персидские) войска и отрубила голову царю Киросу второму, который за год до этой битвы хитростью обманул и убил сына Томрис хатун, молодого полководца. До сих пор в Гяндже самых отважных, красивых дочерей в семьях называют именем – Томрис или Тумруз. В городе Дрезден (в Германии) был возведен памятник Томрис хатун.

В 1231 году именно в Гяндже – на родине великого мыслителя и поэта Ренессансного периода Востока Низами Гянджеви (1141-1209), первой женщины философа, шахматистки и композитора Мехсети Гянджеви (1096-1160), ремесленник-гончар Бендер возглавил национально-освободительное движение против монголов и Харезмшахов. В 1804 году великий полководец, последний правитель Гянджинского Ханства Джавад хан вместе с сыновьями сражался до последнего за родину, сдержав свое обещание, что захватнические царские войска смогут войти в Гянджу только после его смерти [4, с. 118; 5, с. 34-37; 6, с. 11-13].

Одна из самых древних православных церквей в Западном регионе страны находится в Гяндже и до сих пор здесь верующие исполняют свои религиозные обряды, отмечают важные исторические даты, праздники. Этот древний храм охраняется как важный историко-архитектурный памятник и жители города с уважением относятся к православным верующим.

Один из самых крупных и в тоже время древних немецких лютеранских храмов тоже сохранился в нашем древнем городе и объявлен историко-архитектурным памятником. Несмотря на то, что основная часть верующего населения города мусульмане, в городе жители в течение веков с особым уважением охраняли и охраняют древние албанские христианские храмы, а также грузинскую церковь и другие памятники.

Гянджа один из немногих городов, где существовали такие жилые кварталы как «Улица евреев», «Лезгинский квартал», «Квартал лагич (лахыдж)» и др., где представители других наций жили в мире и покое.

Гянджа – столица первой демократической республики мусульманского Востока и в XX веке сохранила свой статус центра национально-государственных ценностей. В Гяндже 1918 году были приняты более 200 государственных документов, постановлений и решений о провозглашении родного языка, о создании национальной армии, о подтверждении флага государства и др.

Гянджинцы гордые, гуманные, простые люди. Против зла они боролись до конца, но всегда защищали слабых, нуждающихся в помощи людей. Сегодня эти духовные ценности сохраняются и соблюдаются, как и много тысячелетий назад.

Гянджинцы за сохранение государственности, укрепление стратегии всестороннего развития страны, за целостность родины, освобождение оккупированных территорий и соблюдение стабильности в стране. Наш город всегда являлся и сегодня сохраняет статус важного культурно-научного и промышленного центра, городом с многовековыми ценностями толерантности.

Комплекс Имамзаде, расположенный на территории Государственного историко-культурного заповедника, одного из древних центров науки и культуры – города Гянджи, был воздвигнут в 739 году над могилой Мовлана Ибрагима – сына пятого имама Мухаммед Багира, правнука Гусейна ибн Али – внука пророка Мухаммеда. Этот памятник является одним из основных символов города.

Слово «имамзаде» происходит от понятия «дитя имама» и означает «потомок рода имамов». В народе название Имамзаде считается священным местом поклонения и паломничества. Многие члены «Ахли-бейта», бежавшие от преследований и гонений в период правления династии Омейядов (661-750), нашли пристанище на окраинах халифата. Хазрат Ибрагим (а) переселился в один из центров исламской культуры – город Гянджу.

Хазрат Ибрагим (а) до конца жизни прожил на этой земле, где и был похоронен. Над могилой Мовлана Ибрагима был возведен мавзолеем (тюрбе), а сама гробница стала священным местом паломничества [7-9].

Территория мавзолея, построенного в VIII веке, была расширена в XIV-XVI веках, а постройки вокруг него были воздвигнуты в основном в XVII-XVIII веках. Мавзолеем – это самый ценный исторический памятник комплекса Имамзаде. Высота его составляет 12 м, высота купола – 2.7 м, диаметр равен 4.4 м. Снаружи купол покрыт голубой облицовкой [2, с. 19-21].

В XX веке на внутренних стенах гробницы был обнаружен значимый историкоэпиграфический образец – древнее писание, которое было исследовано видными историками-исследователями – археологом, профессором Исагом Джафарзаде, а также видным ученым в области эпиграфики, членом Национальной академии наук Азербайджана Мешадиханум Нейматовой, и читалось следующим образом: «Он, Аллах, вечен. Это сыну имама Мухаммеда Багира Мовлана Ибрагима (благословение ему) славный (райский) сад. Он скончался спустя 120 лет после своего деда, – да благословит его Аллах!» В результате научного исследования этого исторического писания стало известно, что мавзолеем сыну Имама, был воздвигнут в 739 г.

Территория места паломничества Имамзаде входила во владения представителей рода великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гяджеви – Шейхзамановых. На протяжении веков гробница Мовлана Ибрагима свято оберегалась и была местом поклонения. По указанию легендарного полководца, последнего хана Гянджи Джавадхана Зиядоглу (1748-1804 гг.), вписавшего свое имя в героическую историю Азербайджана, в Имамзаде были проведены широкомасштабные реставрационные работы. В 1878-1879 годах по инициативе генерал-майора Исрафил бека Ядигярзаде, а в начале XX века – гянджинской интеллигенции в комплексе Имамзаде был проведен капитальный ремонт [1, с. 12-14; 2, с. 44, 49-55].

В этом святом месте похоронены представители известных родов Шейхзамановых, Пишнамазаде, Мирзы Мехди Наджи, представитель рода сеидов Мир Аббас Ага, генерал-майор Исрафил бек Ядигярзаде и другие видные личности. На протяжении веков Гянджинский комплекс Имамзаде был очагом благотворительности, оказывающим бескорыстную помощь нуждающимся и беззащитным.

В период с 1930 по 1944 год постройки комплекса были приспособлены под детский дом. Этот священный уголок приютил пострадавших во время войны малолетних детей разных национальностей. И сегодня приверженцы разных религиозных верований с чувством благодарности приезжают сюда, чтобы отдать дань почтения этому святому месту [9, с. 17].

В Азербайджанской Республике толерантность и мультикультурализм имеют глубокие исторические корни и являются образом жизни народа. Сохранение различных религиозных, культурных и исторических памятников – один из основных приоритетов государственной политики, заложенной общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым.

Многочисленные указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, преемника мудрой политики великого лидера Гейдара Алиева, по восстановлению и реставрации религиозных и историко-архитектурных памятников, а также проекты, претворяемые в жизнь под руководством президента Фонда Гейдара Алиева, посла доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан Алиевой, являются ярким примером заботы нашего государства о богатом национально-культурном наследии Азербайджана.

На основе семи указов, подписанных главой государства Ильхамом Алиевым в 2010-2015 гг., комплекс Имамзаде в городе Гянджа был заново реконструирован, на высоком уровне проведены строительные работы в традиционном гянджинском архитектурном стиле. В главном святилище воздвигнуты 2 минарета высотой 40 метров, построены отдельные

молельные залы для мужчин и женщин. В комплексе предусмотрены помещения для гостей на 90 мест и комнаты для намаза.

Обновленный величественный комплекс Имамзаде – один из священных мест исламского мира, жемчужина святынь Востока, и сегодня является местом паломничества не только местного населения, но и многочисленных паломников из зарубежных стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018, Issue 1, vol. 57, part 1, pp. 9-16
2. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
3. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Seyid Yusif ağa ocağı. Gəncə: Elm, 2008, 67 s.
4. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi ənənəvi multikulturalizm abidəsi kimi / Qafqazda mədəni-dini irsin qorunması mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2015, s. 117-120
5. Azərbaycan incəsənəti. VIII cild, Bakı: Elm, 1959, 276 s.
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Bakı: Şirvanəşr, 1998, 328 s.
7. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri / Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı, 1989, s.247
8. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: АН Аз. ССР, 1956, с.17
9. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17.
10. Нейматова М. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, с.4-7.
11. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001, 232 s.
12. Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları // Cahan jurnalı, 1998, 4, s.17-21.
13. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p.
14. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.
15. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
16. Guliyeva N.M., Hasanov E.L. Investigation of basic decorative-applied arts of Ganja on the basis of some innovative arguments and technologies / Science and Society: Proceedings of the 3rd International scientific-practical conference. London: Scieuro, 2013, pp. 281-291
17. Hasanov E.L. To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries // Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 1, Part S1, pp. 433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433
18. Мəммədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, №3, s.30-37

XÜLASƏ
GƏNCƏNİN MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ ƏSASINDA
TARİXİ-ETNOQRAFİK BAXIMDAN TƏDQIQINƏ DAİR

Hasanov E.L.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Gəncə, din, tarixi abidələr, memarlıq, tolerantlıq.*

Elmi əsərdə qədim Gəncə şəhərinin mühüm tarixi və dini abidələri ənənəvi tolerant dəyərlərin tədqiqində vacib mənbə kimi araşdırılmışdır. Həmçinin müxtəlif tarixi mənbələr, arxiv materialları və elmi əsərlər əsasında bu şəhərin sakinləri arasında əsrlər boyu multikulturalizmin mühafizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair mühüm faktlar və dəlillər üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqat işində şəhərin çoxəsrlik sənətkarlıq və ənənəvi memarlıq üslublarının bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri öyrənilmiş, müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış mühüm dini-tarixi abidələr, maddi-mədəniyyət nümunələrində bu inşaat üslublarının tətbiqi məsələsi araşdırılmışdır.

SUMMARY
ABOUT RESEARCH OF SPIRITUAL VALUES OF GANJS ON THE BASE OF MATERIAL
AND CULTURAL MONUMENTS FROM HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC POINT OF VIEW

Hasanov E.L.

Key words: *Azerbaijan, Ganja, religion, historical monuments, architecture, tolerance.*

In this scientific work, the main historical and religious monuments of the ancient city Ganja were explored as important sources of studying traditional tolerant values. It was also revealed important arguments and facts about the typical characteristics of the preservation of multiculturalism among the population of this city for centuries based on various historical sources, archival materials and scientific literatures.

In the article some of the characteristic features of old craftsmanship and architectural styles of the city have been also explored, the problems of application of these styles in the main religious and architectural monuments were investigated, that have survived to the present day.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.10.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 930.2

SUMQAYIT NEFT-KİMYA SƏNAYESİNİN İNKİŞAF TARİXİ (XX əsrin 70-ci illərinin birinci yarısı)

ALIYEV RAMAL ALI oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

Ramal.aliyev.314@mail.ru

Açar sözlər: kimya müəssisələrinin yaradılması, neft-kimya sənayesi, kimya istehsalat sahələri, müasir texnologiya

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda kimya sənayesinin qarşısında duran həlli vacib məsələləri diqqətlə araşdıran Heydər Əliyev ilk növbədə bu sahənin bütün texniki- iqtisadi və sosial baxımdan yeniləşdirilməsi proqramının yaradılması işini təşkil etməklə kimya sənayesinin inkişaf konsepsiyasının əsasını qoydu... Hərdər Əliyev ittifaq rəhbərliyindən təkidlə Azərbaycanın kimya və neft-kimya strukturlarının təkmilləşdirilməsini, mənəvi və fiziki baxımdan köhnəlmiş, aşınmış istehsalat sahələrinin ləğv edilib əvəzində müasir, iri tonnajlı tullantısız texnologiyaya malik müəssisələrin yaradılmasını, eyni zamanda, texniki və təbiəti mühafizə obyektlərinin tikintisini həyata keçirməyə imkan verən həlledici qərarların qəbulunu tələb edirdi. Ulu öndər müəllifi olduğu konsepsiyanın, kimyanın yüksəliş proqramının tam həyata keçirilməsi üçün məhz özünün şəxsi təklifi və təkidi ilə o zaman keçmiş ümumittifaq fondundan böyük həcmdə kapital qoyuluşu ayrıldı [7].

Sumqayıt əvvəllər energetiklər, inşaatçılar, metallurqlar şəhəri adlandırılırdı. Yeni-yeni kimya müəssisələrinin işə salınması ona daha bir ad verdi: kimyaçılar şəhəri. Bu adın qazanılmasında Üzvi məhsullar zavodunun xüsusi rolu vardır. Bu müəssisənin təməli 1960-cı ildə qoyulmuşdur. 400 hektardan çox sahəni əhatə edən tikintinin əhatə dairəsi sürətlə genişlənmişdir. Burada 100-dən çox sex tikilmişdir və 40-dan çox kimya məhsullarının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. 1968-ci ildə Sumqayıtda polimer tikinti materialları kombinatı tikilmişdir. Abşeron neftinin tullantıları əsasında kombinatda müxtəlif polimer materiallarının istehsalı nəzərdə tutulmuşdur [26].

Sumqayıt kimyaçıları 1974-cü ilin dekabrın 5- də illik planı yerinə yetirmişlər. Ardıcıl olaraq şərfəli tədbirlər həyata keçirən kimyaçılar məhsulun dəyərini orta hesabla 12 faiz aşağı salmış, əmək məhsuldarlığını 33.6 faiz yüksəltmişlər. Ümumiyyətlə, ilin əvvəlindən məhsulun maya dəyərini aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının 45,2 faiz yüksəldilməsi, elektrik enerjisinə, xammala və digər materiallara qənaət olunması hesabına 250 min manat əlavə mənfəət götürülmüşdür.

Benzin və qazayırma sexinin əmək məhsuldarlığının 31,7 faiz artması, məhsulun maya dəyərini 19-12 faiz arasında aşağı salınması, elektrik enerjisi xərclərinə 120 min manat qənaət olunması 450 min manatdan çox əlavə gəlir qazanmağa imkan vermişdir [5]. Sintetik Kauçuk zavodunun etilen sexinin 1971-ci ildə qəbul etdiyi sosialist öhdəliyində beşillik planı noyabrın 7-də yerinə yetirməyi qərara almışlar. Lakin əməkçilərin işgüzarlığı və fəallığı nəticəsində beşillik plana iyul ayının 19-da əməl olunmuşdur. Yekun ilinin yarımili ərzində məhsulun maya dəyəri 3,2 faiz aşağı salınmışdır [10].

Sintetik Kauçuk zavodu izobutulen istehsalatı sexinin əməkçiləri Ümumittifaq sosializm yarışında mütəşəkkil iştirak edir, daim yüksək istehsalat göstəriciləri qazanırlar. Onlar hələ 1974-cü il iyulun 13-də 7 aylıq dövlət planını və sosialist öhdəliklərini təmin edərək avqust ayının hesabını vaxtından 17 gün aşmağa nail olmuşlar [20].

Sovet Azərbaycanının 40 illiyi adına Sintetik kauçuk zavodu kimya sənayesi müəssisələri arasında mühüm yer tutur. Doqquzuncu beşillik müəssisə üçün yüksəliş dövrü olmuşdur. Kimyaçılar Ümumittifaq sosializm yarışında daim fəal iştirak etmişlər. Kimyaçılar tapşırıqdan

əlavə, on milyonlarla manatlıq məhsul satmış, divinilin, stirokun, kauçukun maya dəyərini 25 faiz, butil kauçukun maya dəyərini isə 6 dəfə aşağı salmış, 10 milyon manatlıq əlavə gəlir qazanmışlar. Onuncu beşillik ərzində doqquzuncu beşilliyə nisbətən 20,7 milyon manat çox əlavə gəlir götürmək planlaşdırılmışdır [14].

Sumqayı Sintetik kauçuk zavodunun kollektivi 1975-ci ilin və bütövlükdə doqquzuncu beşilliyin dövlət planını və sosialist öhdəliklərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişlər. Bu illər ərzində istehsalın həcmi xeyli artmış, əmək məhsuldarlığı yüksəlmiş, mənfəət 4 dəfədən çox olmuşdur [16]. “1976-1980-ci illərdə SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının əsas istiqamətləri”ndə beşillik ərzində kimya və neft-kimya sənayesində məhsul istehsalını 60-65 faiz, sintetik kauçuk buraxılışını, 1,4-1,6 faiz artırmaq, təbii kauçuku tamamilə əvəz edən kauçuklar istehsalının artırılmasına üstünlük verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [3].

Sintetik yuyucu vasitələr zavodunun kimyaçıları onuncu beşilliyin birinci ilini zəfərlə yola salmışlar. Ötən il zavodda plandan əlavə, 1 milyon 148 min manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. İstehsalın həcmi 1975-ci ilə nisbətən 20 faiz artmışdır. Kimyaçılar 1976-cı ildə 350 min manata yaxın xammal və materiala qənaət etmişlər. 1977-ci ilin yanvar ayının yekunlarına dair aylıq plan müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, plandan əlavə, 2 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdir [15]. Cənubi Qafqaz neft kimyasının ən böyük müəssisəsi olan Sintetik Kauçuk zavodunda ölkədə ilk dəfə olaraq neft qazlarının emalı əsasında etil spirti, butandan divinil alınmış, kauçukların alınmasının yeni qaydalardan istifadə edilmişdir [22]. Sumqayıt sintetik-kauçuk zavodunun kollektivi 1977-ci ilin plan tapşırıqlarını və sosialist öhdəliklərini uğurla yerinə yetirmişlər. İllik məhsul satışı planı 101,4 faiz yerinə yetirilmiş, əmək məhsuldarlığı 1,8 faiz yüksəlmişdir [27]

Onuncu beşilliyin dördüncü ilinin birinci yarısının kimya müəssisələri üçün göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: -Sintetik kauçuk istehsalı zavodunda ümumi məhsul istehsalı üzrə 96,5 faiz, məhsul satışı üzrə 98,6 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən bəri məhsul satışı 103,5 faiz;

- Kimya Sənayesi İstehsalat Birliyi zavodunda ümumi məhsul istehsalı üzrə 95,6 faiz, məhsul satışı üzrə 100,2 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən bəri 94,4 faiz;

- Üzvi sintez istehsalat birliyində ümumi məhsul istehsalı üzrə 101,5 faiz, məhsul satışı üzrə 102,5 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən məhsul satışı 107,9 faiz;

- Superfosfat zavodunda ümumi məhsul istehsalı üzrə 100,7 faiz, məhsul satışı 98,4 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən bəri məhsul satışı 94,4 faiz;

- Sintetik yuyucu vasitələr zavodunda ümumi məhsul istehsalı üzrə 100,1 faiz, məhsul satışı üzrə 101 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən bəri məhsul satışı 159 faiz;

- Aşqarlar zavodunda ümumi məhsul istehsalı üzrə 101,5 faiz, məhsul satışı üzrə 101,4 faiz, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən ilin əvvəlindən bəri məhsul satışı 87,6 faiz [4].

Sumqayıt sintetik yuyucu vasitələr zavodunda 1979-cu ilin doqquz ayında minlərlə ton artıq məhsul istehsal edilmişdir. Məhsul satışı planı 100,3 faiz yerinə yetirilmişdir. Plandan əlavə, 92 min ton məhsul satılmışdır. Sentyabr ayında məhsul satışı planına 101 faiz əməl edilmişdir. Əmək məhsuldarlığı 116,3 faiz olmuşdur. Əlli səmərələşdirici təklif irəli sürülmüş və 39 min 510 manatdan çox iqtisadi fayda götürülmüşdü [17].

1980-ci ildə kimya birliyinin birinci növbə sulfanol istehsalatında yenidənqurma işləri başlamışdır. Quraşdırma işlərinin nəticəsi olaraq İA-320 markalı buxarlandırıcılar yeni İKT-630 markalı buxarlandırıcılarla əvəz olunması, KB-150 markalı kondensatorların yerinə KTQ-630 kondensatorlar qoyulması, ADK-73-40 markalı kompressorlar qoyulması nəzərdə tutulmuşdur.

Sexdə 4 buxarlandırıcı, 3 kondensator, 3 ammoniyak tutumu, 4 kompressor quraşdırılmalı idi. İstehsalatın tam işə salınması əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməli idi [12]. Superfosfat zavodunun 2 sayılı sulfat turşusu sexində yüksək texniki xidmətin nəticəsi olaraq göstərici həmişə yüksək olmuşdur. Təkcə 1981-ci ilin birinci kvartalında öhdəlik hesabına 432 ton məhsul təhvil verilmişdir. Bu 15 min 552 manatlıq

əlavə məhsul deməkdir. Aprel ayında planın 3,3 faizi qədər, yəni 305 ton əlavə sulfat turşusu istehsal edilmişdir [9].

On birinci beşillik ərzində kimya və neft kimya sənayesində məhsul buraxılışının həcmi 30-33 faiz artırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Kimyaçılar “1981-1985-ci illərdə və 1990-cı ilədək olan dövrdə SSRİ-nin iqtisadi və sosial inkişafının Əsas istiqamətləri” üzrə bir sıra obyektlərin, o cümlədən üzvi sintez istehsalat birliyində kalium qələvisi kompleksinin, “Polimer-120” qurğusunun, superfosfat zavodunda yeni dənəvər superfosfat istehsalı sexinin istifadəyə hazırlanmasına başlanılmışdır. Sintetik yuyucu vasitələri və aşqarlar zavodlarının yenidən qurulması planlaşdırılmışdır [8].

Kimya müəssisələri üzrə sosialist öhdəliklərinə əsasən Superfosfat zavodunda istehsalı mənimsəmək 1973-cü ilin üçüncü kvartalında Superfosfat zavodunda sadə superfosfat istehsalının mənimsənilməsinə 19,5 faizə, dənəvər superfosfatın istehsalının mənimsənilməsinə 20 faizə qədər çatdırmaq [21]. Superfosfatçılar təsərrüfatın bütün sahələrində müvəffəqiyyət qazanmışlar. Onlar əmək məhsuldarlığını plana qarşı 20 faizdən çox yüksəltməyə keyfiyyəti yaxşılaşdırmağa, çoxlu qənaət yığını toplamaya nail olmuşlar. Bununla yanaşı iki dəfə artırılmış öhdəlik qəbul etmiş və hər ikisini şəərəflə yerinə yetirərək, kənd təsərrüfatına plandan əlavə, 80 min tondan artıq “torpaq vitamini” göndərmişlər.

Ümumiyyətlə, müəssisənin kollektivi hələdici ildə 750 min tondan çox qiymətli kübrə hazırlayıb sovxoz və kolxoz tarlalarına göndərmişdir [29]. İllər keçdikcə Mendeleyev cədvəlində olan maddələrin əksəriyyəti Sumqayıtda istehsal olunmağa başlandı. Kiçik bir əraziyə çoxsaylı kimya müəssisələri yerləşdirildi [25].

Neftdən xalq təsərrüfatına lazım olan 300 növdən çox məhsul alınır. 1970-ci ildə bir dəqiqə ərzində “dövlət anbarı”na 671 ton neft və qaz kondensatı tökülürdüsə, 1975-ci ilin bir dəqiqəsi ərzində 290 ton çox olacaqdır. 1975-ci ilin hər dəqiqəsində artan neftdən hərəsi 250 at gücünə malik 68 traktorun 20 saat işləməsinə kifayət edəcək qədər dizel yanacağı alınacaqdır. 1975-ci ilin hər bir dəqiqəsində hasil olacaq neftin artımını yanacağıya çevirmiş olsaq, 345 kubmetr oduncu qənaət etmiş olarıq [19]. Superfosfat sexinin kollektivi dörd ay ərzində 263.5 min ton mineral gübrə istehsal etmiş illik sosialist öhdəliyini artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir [23].

Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, Sumqayıt kimyaçıları da təsərrüfatın bu sahəsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Doqquzuncu beşilliyin axırlarında Sumqayıtda kimya və neft kimyası məhsullarının ümumi həcmi 1970-ci ilə nisbətən 70 faiz və ya 390 milyon manat artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu artım yeni istehsal güclərinin işə salınması, mövcud avadanlığın təkmilləşdirilməsi və s. kimi tədbirlərlə yanaşı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına nəzərdə tutulmuşdur [24].

Kimya sənayesi istehsalat birliyinin müəssisələrində 1974-cü ilin altı ayı ərzində məhsul satışı üzrə plan 101 faiz yerinə yetirilmişdir. Plandan əlavə, 1 milyon manatlıq məhsul satılmışdır. Ümumi məhsul istehsalı üzrə tapşırığa 101.3 faiz əməl olunmuşdur. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən məhsul istehsalının həcmi 8,3 faiz yüksəlmişdir. 1973-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən sintetik yuyucu vasitələr zavodunda məhsul istehsalının həcmi 41,3 faiz çoxalmışdır [6]. Superfosfat zavodunun kollektivi 1974-cü ilin əvvəlindən oktyabra qədər 591.300 ton yüksəkkeyfiyyətli gübrə hazırlamışlar. Bu həmin müddət üçün müəyyən edilən plandan 36 min 470 ton çoxdur. Bununla yanaşı, kollektiv 1975-ci il üçün doqquzuncu beşilliyin kontrol rəqəmlərdə nəzərdə tutulduğundan 6 min ton çox gübrə istehsal etməyi və məhsulun həcmi 810 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Növbəti ilin dördüncü kvartalı üçün nəzərdə tutulan yeni sulfat turşusu və dənəvər superfosfat istehsalatlarını təşkil edilməsi planlaşdırılırdı [28].

“Münbitlik fabriki”n superfosfatçıları 10 aylıq planı 9 ay yarımında təmin etmişdilər. Onlar həmin müddətə kolxoz və sovxoz tarlalarına öhdəlik hesabına təqribən 1 milyon manatlıq “torpaq vitamini” satmışlar. Superfosfatçılar 1975-ci il üçün gərgin və qarşılıqlı plan qəbul etmiş, illik superfosfat istehsalının həcmi 810 min tona çatdırmağı öhdələrinə götürmüşlər. Kimya sənayesi

istehsalat birliyinin üzvü məhsullar zavodunda da öhdəlik yerinə yetirilmişdir. Burada 3 sayılı istehsalatın kimyaçıları oktyabrın 18-də 10 aylıq qələbə raportu imzalamışlar [2]. 1975-ci ilin birinci yarısında superfosfatçılar məhsul istehsalı planını 115 faiz, satış tapşırığını isə 111,4 faiz təmin etmişlər. Superfosfatçılar keçən ilin eyni dövrünə nisbətən məhsul satışının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail olmuşlar. İstehsalın həcmi 14,9 faiz, satış həcmi 11,3 faiz artmışdır. Ümumiyyətlə, bu dövrdə öhdəlik hesabına 1 milyon 780 min manatlıq məhsul tədarük edilmiş, sifarişçilərə nəzərdə tutulduğundan 1 milyon 224 min manatlıqdan çox torpaq” vitamini” göndərilmişdir. Müəsisədə 17 min 700 ton superfosfat gübrəsi qalmışdır [13].

Superfosfat zavodunun dənəvər superfosfat sexi 1975-ci ilin birinci yarısında planı 127,9 faiz yerinə yetirmişlər. Plandan əlavə, tonlarla məhsul istehsal olunub, kənd əməkçilərinə yola salınmışdır. Kollektiv iyul ayında da səmərəli işləmişdir. Plana 12 faiz əməl olunmuşdur. Kimyaçılar avqust ayının birinci on günlüyündə məhsuldar işləmişlər. Plan 175 faiz yerinə yetirilmişdir [18].

M.Əzizbəyov adına xlorlu üzvü məhsullar zavodundakı 9 sayılı sexin kollektivi sentyabr ayının axırlarından onuncu beşilliyin hesabına işləməyə başlamışlar. Beşillik ərzində sexdə məhsul istehsalı üzrə plana 118,2 faiz əməl edilmişdir. Əmək məhsuldarlığı isə 121 faiz təşkil etmişdir. Öhdəlikdə 9 milyon gəlir əldə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Daxili imkanlardan səmərəli istifadə edən kimyaçılar beş ildə 14,2 milyon manat gəlir əldə etmişlər. Superfosfatçılar doqquzuncu beşilliyin yekun ilində səylə çalışmışlar. Sentyabr ayı dənəvər superfosfat sexinin əməkçiləri üçün uğurlu olmuşdur. Aylıq plan 180 faiz yerinə yetirilmişdir [1].

“Münbitlik fabriki”ndə əgər 1971-ci ildə müəsisə üzrə cəmi 12 milyon 286 min manatlıq ümumi məhsul istehsal edilmişdisə, 1974-cü ildə bu rəqəm 24 milyon 87 min manata çatdırılmışdı. Təkcə 1974-cü ildə öhdəlik hesabına 4 milyon 781 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Təkcə yekun ilində 109 min 847 ton dənəvər superfosfat, 41 min 783 ton mikroelementləşdirilmiş dənəvər superfosfat istehsal edilmişdir. 809 min sadə superfosfat hazırlanıb kənd əməkçilərinə göndərilmişdir. Doqquzuncu beşillikdə əmək məhsuldarlığı xeyli artmış, istehsal edilmiş gübrənin maya dəyəri aşağı salınmışdır. Əgər 1972-ci ildə 141 səmərələşdirici təklif istehsalata tətbiq olunmuş və 212 min manat gəlir götürülmüşdürsə, 1974-cü ildə səmərələşdiricilərin sayı 202-yə çatdırılmış, əldə edilmiş gəlir isə 6 dəfəyə yaxın artmış, bir milyon 194 min manat olmuşdur. 1972-ci ilə nisbətən 1974-cü ildə istehsalın həcmi 55 faiz artmışdır [11].

Nəticə etibarilə Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyət başına gəldikdən sonra həyata keçirdiyi tədbirlərin təsiri ilə Sumqayıt neft-kimya sənayesi texniki cəhətdən müasir texnologiyanın tətbiqi ilə yenidən qurulmuş, ekoloji problemlərin azaldılması istiqamətində bəzi tədbirlər həyata keçirilmiş, məhsuldarlıq kəskin şəkildə artmışdır ki, bu da əhalinin sosial problemlərinin həll edilməsi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Beşillik plan hazırdır. Sosialist Sumqayıtı. 9 oktyabr 1975-ci il.
2. Həllədicə mərhələ . Sosialist Sumqayıtı. 26 oktyabr 1974-cü il .
3. Həsənov M. Sözüümüz və işimiz. Sosialist Sumqayıtı. 25 mart 1976-cı il.
4. Həsənov T. Beşilliyin addımları. Sosialist Sumqayıtı. 2 avqust 1979-cu il.
5. Xəlilov S. Yekun ilinə vəsiqə. Sosialist Sumqayıtı. 14 dekabr 1974-cü il.
6. İctimai istehsalın səmərəsini yüksəltmək uğrunda .18 iyul 1974-cü il.
7. Kərimov M. Xalq qəzeti. 12 iyun 2009-cu il. №126
8. Kimyanın flaqmanı. Sosialist Sumqayıtı. 13 mart 1982-ci il.
9. Quliyev S. Mayaklar. Sosialist Sumqayıtı. 21 may 1981-ci il.
10. Qüvvələr səfərbərliyə alındıqda. 28 avqust 1975-ci il.
11. Məmmədov E. Məlikov Q. Superfosfatçıların inamlı addımları. Sosialist Sumqayıtı. 21 oktyabr 1975-ci il.

12. Məmmədov T. Hər dəqiqə qiymətlidir. Sosialist Sumqayıtı. 1 iyul 1980-ci il.
13. Nəsirov M. Kollektivimiz mayakdır. Sosialist Sumqayıtı. 22 iyul 1975-ci il.
14. Rəfiyev C. Kimyacıların naliyyətləri və yeni tədbirləri. 30 dekabr 1975-ci il.
15. Rəfiyev Y. Yeni qələbələrə doğru. Sosialist Sumqayıtı. 5 fevral 1977-ci il.
16. Sosialist öhdəlikləri. Sosialist Sumqayıtı. 20 yanvar 1976-cı il.
17. Sosialist Sumqayıtı. 11 oktyabr 1979-cu il.
18. Sosialist Sumqayıtı. 15 avqust 1975-ci il.
19. Sosialist Sumqayıtı. 17 yanvar 1974-cü il.
20. Sosialist Sumqayıtı. 25 iyul 1974-cü il.
21. Sosialist Sumqayıtı. 28 fevral 1970-ci il.
22. Sosialist Sumqayıtı. 6 sentyabr 1977-ci il.
23. Sosialist Sumqayıtı. 18 may 1974-cü il.
24. Sosialist Sumqayıtı. 25 may 1974-cü il.
25. Sumqayıt jurnalı. 2014. № 4. s.17.
26. Sumqayıt nəhəng tikinti meydanıdır. Sosialist Sumqayıtı. 23 noyabr 1974-cü il.
27. Sumqayıt Sintetik Kaucuk zavodu kollektivinin 1978-ci il üçün Sosialist öhdəlikləri. Sosialist Sumqayıtı. 10 yanvar 1978-ci il.
28. Superfosfatçıların yeni qarşılıqlı planı. Sosialist Sumqayıtı. 1 oktyabr 1974-cü il.
29. Superfosfatçıların yeni öhdəliyi. Sosialist Sumqayıtı. 12 yanvar 1974-cu il.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НЕФТЕХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СУМГАИТА (первая половина 70-х годов XX века)

Алиев Р.А.

Ключевые слова: создание химических предприятий, нефтехимическая промышленность, химические производственные сферы, современные технологии.

В статье говорится о том, что после прихода Гейдара Алиева к власти, была разработана программа технической и экономической модернизации нефтехимической промышленности Сумгаита, заложена основа концепции развития химической промышленности, усовершенствованы химические и нефтехимические структуры Азербайджана, ликвидированы физически устаревшие производственные сферы и созданы химические предприятия, оснащенные современными технологиями. Статья посвящена исследованию развития отдельных производств химической промышленности Сумгаита с начала 70-х годов.

SUMMARY

DEVELOPMENT HISTORY OF SUMGAYIT PETROCHEMICAL INDUSTRY (The first half of the 70s of the 20th century)

Aliyev R.A.

Key words: creation of chemical enterprises, petrochemical industry, chemical production areas, modern technology

Development of the program of technical and economic modernization of Sumgayit petrochemical industry after Heydar Aliyev's came to power, laying the foundation for the development concept of the chemical industry, improving the chemistry and petrochemical structures of Azerbaijan, liquidation of out-of-date production areas and creation of chemical enterprises with modern technology were mentioned in the article. As a result of carried out measures, the development of separate production of the chemical industry of Sumgayit in the early 70's was researched and investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.03.2019
	Son variant	27.03.2019

UOT 911.63

ABŞERON YARIMADASININ İSTİLİK REJİMİNİN BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹AĞAYEV TAHİR DÖVLƏT oğlu

²ABDULOV KAMİL ŞAMİL oğlu

³İBRAHİMOVA NATƏVAN ZAKİR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-dosent

Ətraf Mühitin Çirklənməsinin Monitorinqi Mərkəzi, 3-mühəndis

aqayev_tahir@mail.ru

Açar sözlər: rekreasiya, iqlim amilləri, ultra bənövşəyi şüalar, günəş radiasiyası, temperatur cəmləri

Giriş. Hər hansı bir ərazinin təbii ehtiyatları içərisində iqlim ehtiyatları mühüm yerlərdən birini tutur. İqlim ehtiyatlarından səmərəli istifadə insanların sağlamlığının qorunmasında və kənd təsərrüfatı istehsalında böyük əhəmiyyət kəsb edir [1,3,5,7].

Məlum olduğu kimi, bioiqlim ehtiyatları insan orqanizminə müsbət və ya mənfi təsirinə görə müxtəlif ola bilər. Elə bioiqlim ehtiyatları var ki, onlar müşahidə edildikdə günəş spektrinin görünən şüa hissəsi daha yüksək göstəriciyə malik olub, insan psixikasına yaxşı təsir göstərir [2,3,5]. Amma elə iqlim şəraiti də ola bilər ki, insan orqanizmində meteotrop reaksiyalar əmələ gətirər. Təqdim edilən məqalədə Abşeron yarımadasının iqlim şəraiti və istilik rejiminin bioloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Materiallar və üsullar. Tədqiqat işində verilənlərin statistik təhlil metodları tətbiq edilmiş və Abşeron yarımadasında yerləşən aeroloji və yerüstü meteoroloji stansiyaların, eləcə də Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. İşin yerinə yetirilməsi üçün bir çox alimlərin elmi əsərlərindən istifadə edilmiş, həmçinin Azərbaycan üçün kompleks iqlimşünaslıq üsulu ilə işlənmiş hava sinifləri kataloqundan və eləcə də iqlim-sorğu kitablarından istifadə edilmişdir.

Təcrübi hissə. Yer üzərində günəş enerjisinin paylanması asılı olaraq, havanın temperatur rejimi də dəyişir. Havanın temperaturu canlı, o cümlədən insan orqanizmi üçün fiziki qıcıqlandırıcı rolunu oynayır. Belə ki, havanın temperaturundan asılı olaraq, orqanizmdə maddələr mübadiləsi intensivləşir və yaxud zəifləmə dərəcəsinə çatır. Abşeron yarımadasında yay davamiyyətli isti, qış isə mülayim keçir. Yüksək yay temperaturu çox vaxt güclü şimal küləklərinin təsiri nəticəsində bir qədər mülayimləşir [4,6]. Abşeronda ən isti ay iyul-avqust (orta aylıq temperatur 24° - 26°), ən soyuq ay isə yanvardır (orta aylıq temperatur 2° - 3°). Havanın maksimal temperaturu iyul-avqust aylarında müşahidə edilir. İyul-avqust aylarının orta maksimal temperaturu 35° - 37° (sahil zonada isə 30° – 31°) olur.

Tədqiqatların nəticəsi [5] aşağıdakı temperaturlu qradasiyalarını bölməyə imkan vermişdir:

0° – 15° – qədər bu temperatur qradasiyasında əsas maddələr mübadiləsi sürətlənir.

15° – 25° temperatur arasında maddələr mübadiləsi normal vəziyyətdə olur.

25° - 35° temperatur arasında maddələr mübadiləsi zəifləyir.

35° -də yuxarı temperaturda yenidən maddələr mübadiləsinin intensivləşməsi müşahidə edilir.

Maddələr mübadiləsinin illik gedişində 2 maks. (yaz və payız) və minimum (yay və qış) müşahidə edilir. Fəsillər üzrə dəyişmə təkcə havanın temperaturu ilə yox, işıqlanma dərəcəsi kompleks meteoroloji ünsürlərin təsiri, orqanizmin özünün beyin qabığının vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Müşahidələr göstərmişdir ki, insan bədənin temperaturu normal temperaturdan (37°) 1° çox olarsa, bu, nəbzın dəqiqədə 20 təkan artıq vurmasına səbəb olur. Bu hal hava temperatur yüksək olan zaman da müşahidə edilə bilər. Lakin hava temperaturu insan orqanizminə ayrıca götürülmüş halda təsir etmir [2,3,5].

Abşeron yarımadasında orta sutkalıq temperaturun müxtəlif hədlərdən keçid vaxtının təyin edilməsi kurort – sanatoriya işlərində xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Havanın orta sutkalıq temperaturunun müxtəlif hədlərdən (10° - 25° -dən) keçid vaxtlarını təyin etmək üçün Azərbaycanın (1966) hidrometeoroloji sorğu məlumatlarından istifadə edilərək, cədvəllər və xəritələr tərtib edilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, Abşeron yarımadası üzrə havanın orta sutkalıq temperaturunun 10° -dən keçməsi, hava temperaturunun yüksəlmə dövründə (ilin 1 yarısı) 6.04–19.04 tarixləri arasında, hava temperaturunun enmə dövründə isə 15.02–23.02 (Şubanı – 9.02) tarixləri arasında tərəddüd edir.

Cədvəl.

Havanın orta sutkalıq temperaturunun müəyyən hədlərdən keçid vaxtı və bu keçid vaxtları arasındakı günlərin miqdarı

Stansiyalar	Temperatur					
	10°			25°		
	Başlanması	Qurtarması	Davamiyyət	Başlanması	Qurtarması	Davamiyyət
Maştağa	14.04	17.11	216	18.07	17.08	29
Novxanı	13.04	15.11	215	23.07	11.08	18
H.Z.Tağıyev q.	03.04	16.11	222	19.07	22.08	33
Sumqayıt	11.04	15.11	217	24.07	18.08	24
Mərdəkan	16.04	18.11	215	19.07	18.08	
Pirallahı a.	16.04	22.11	219	15.07	24.08	39
Binə	16.04	17.11	214	13.07	17.08	34
Şubanı	19.04	09.11	203	–	–	–
Bakı obs.	10.04	20.11	223	05.07	24.08	49
Putu	11.04	19.11	221	02.07	22.08	50
Ələt	09.04	19.11	223	27.07	27.08	60

Temperaturun 25° -dən keçidi (yüksəlmə dövründə) 27.06 – 24.07 arasında, enmə dövründə isə 1.07 – 29.07 tarixlər arasında dəyişir.

Havanın orta sutkalıq temperaturunun 10° -dən keçid tarixləri arasındakı günlərin miqdarı 214 – 227 gün 25° -dən keçid tarixləri arasındakı günlərin miqdarı isə 18 – 62 günə bərabərdir. Hava temperaturunun 10° və 25° -dən keçid tarixlərinə əsasən demək olar ki, 10° -dən keçid, ərazi üzrə ən tez (10.04) şimali-qərb, qərb, cənubi -qərb, cənub hissələrdə (Bakı, Ələt, Putu) baş verir. Yarımadanın qərbindən şərqə getdikcə keçid tarixi gecikir. Mərkəzi hissədə bu keçid 10.04-15.04 tarixlərində, şərqdə isə 15.04-20.04 tarixlər arasında tərəddüd edir. Qərbdən şərqə doğru 10° -dən keçidin belə gecikməsinə Xəzər dənizinin yaz fəslində iqlimə «soyuducu» təsiri ilə izah etmək olar. Buna görə də yarımadanın qərb, şimal-qərb və cənub-qərb hissələrində dənizin təsiri daha da az hiss olunduğundan ərazinin başqa sahələrinə nisbətən 10° -dən keçiddə daha tez baş verir. Keçidin tez baş verməsi ərazidə aeroterapiyanın artıq aprelin əvvəllərindən (6.04) başlayaraq həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

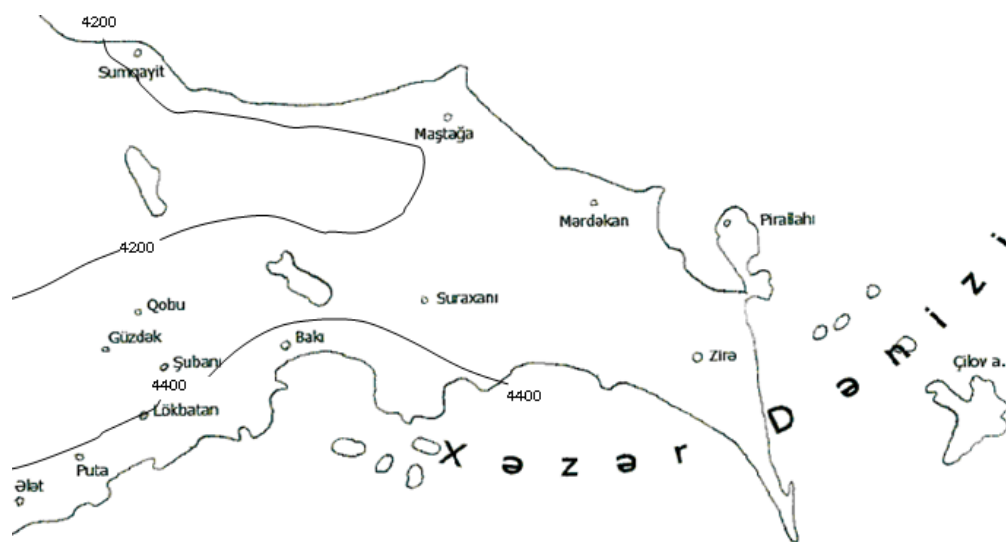
Temperaturun enmə dövründə (ilin II yarısı) 10° -dən keçid ən gec yarımadanın şərq dənizkənarı hissəsində (23.02) olur. 10° -dən keçid tarixləri arasındakı günlərin sayının çox olması (214-227) ərazidə açıq havada iqlim terapiyasının 6-7 ay müddətində keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Temperaturun enmə dövründə 10° -dən keçid tarixi şərqdən qərbə doğru azalaraq ən tez noyabrın 15-də (Şubanı – 9.02) Sumqayıt, Xırdalan, Biləcəri məntəqələrində baş verir.

25° -dən keçid ən tez (5.07) yarımadanın şimal-qərb, qərb, cənub-qərb, cənub rayonlarında (Bakı, Qobu, Güzdək, Ələt) baş verir. 25° -dən keçid ən gec yarımadanın şimalında (20.07 və daha

tez) dəniz boyu ensiz zolaq (5-6 km) sahədə baş verir. Bu sahədə keçidin gec olması dənizin soyuducu təsiri və buraya tez – tez şimaldan soyuq hava kütlələrinin gəlməsi ilə izah edilə bilər.

Şimaldan qərb dəniz sahili sahədən cənuba doğru getdikcə, 25⁰-dən keçid, temperaturun yüksəlmə dövründə cənubda daha tez baş verir. Belə ki, bu keçid 5-10.07 tarixləri arasında dəyişkənliyə malikdir.

Ərazi üzrə havanın temperaturunun enmə dövründə 25⁰-dən keçid ən tez şimalda dar dəniz sahilində baş verir. Bu dar dənizsahili zolaqdan cənuba doğru getdikcə, havanın orta sutkalıq temperaturunun 25⁰-dən keçid tarixi gecikərək ən gec 24-27 iyul tarixləri arasında tərəddüd edir.

Şəkil 1. Abşeron yarımadasında havanın 10⁰-dən yuxarı temperatur cəmlərinin paylanması

Abşeron yarımadasında 10⁰-dən yuxarı temperatur cəmlərinin ərazi üzrə paylanmasından (şəkil 1) görüldüyü kimi, bu temperatur cəmlərinin ən böyük qiyməti (4400⁰-dən yuxarı) cənubda, dənizsahili ərazilərdədir. 4200⁰- 4400⁰ arasında tərəddüd edən temperatur cəmləri ən çox yarımadaanın cənub-şərq hissəsini, sonra isə dar zolaq şəklində qərbə doğru uzanaraq, yarımadaanın mərkəzinin cənub hissəsini (Türkan, Xırdalan, Biləcəri, Suraxanı məntəqələrinin yerləşdiyi sahə) əhatə edir. Şimaldan ensiz sahil zolağında 10⁰-dən yuxarı temperaturlar cəmi 4200⁰-yə bərabər və ondan aşağıdır. Yarımadaanın cənub-qərb hissəsində də bu temperaturlar 4200⁰ və aşağı ola bilər. Ərazi üzrə 10⁰-dən yuxarı temperaturlar cəminin ən az qiyməti, nisbətən yüksəklikdə yerləşən Şubarı məntəqəsi sahəsindədir (3848⁰).

Nəticə. Kurort-sanatoriya ocaqlarının salınmasında və kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında temperaturlar cəminin hesablanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abşeron yarımadasında 10⁰-dən yuxarı temperatur cəmlərinin ən böyük qiyməti (4400⁰-dən yuxarı) cənubda, dənizsahili ərazilərdədir. 4200⁰- 4400⁰ arasında tərəddüd edən temperatur cəmləri ən çox yarımadaanın cənub-şərq hissəsində müşahidə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev T.D., Məmmədov M.G., Ağayeva S.D. İpək yolu və Abşeronun bioiqlim imkanlarından istifadə / İpək yolu II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2001, s.155-157.
2. Mədətzadə Ə.A. Abşeronun hava növləri və iqlimi. Bakı: Maarif, 1960, 276 s.
3. Ажицкий Х.А. Учёт климатических факторов при климатотерапии. Киев: Мысль, 1966, 236 с.
4. Климат Азербайджана. Под ред. А.М.Шихлинского и А.А.Мадатзаде и др. Баку: Елм, 1969, 378 с.
5. Чубуков Л.А. Комплексная климатология. М.: Наука, 1949, 237 с.

6. Əyyubov Ə.Ç. Azərbaycanın kurort rayonlarının qısa iqlim səciyyəsi // Azərb. SSR EA Coğr. inst. əsərləri. Bakı, 1967.
7. Aghayev T.D., Magidov I.A., Guliyeva A.A. Recreation opportunities in Absheron. / Sumgayit: ecology and progress. Scientific-practical conference. December 15-16, 1999. Sumgayit. pp.41-42.

РЕЗЮМЕ
БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕПЛООВОГО РЕЖИМА
АПШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА.

Агаев Т.Д., Абдулов К.Ш., Ибраимова Н.З.

Ключевые слова: *рекреация, климатические факторы, ультрафиолетовое излучение, солнечная радиация, сумма температур*

В статье рассмотрены биологические особенности теплового режима Апшеронского полуострова. Полуостров обладает благоприятными климатическими ресурсами. Это, в свою очередь, открывает большие возможности для размещения курортов и санаториев, лечебных учреждений, а также проведения сельскохозяйственных работ. Расчет суммы температур для этого имеет большое значение. На Апшеронском полуострове наибольшая сумма температур выше 10^0 (выше 4400^0) на юге, прибрежных территориях моря. Сумма температур 4200^0 - 4400^0 часто имеет место на юго-востоке полуострова.

SUMMARY
BIOLOGICAL FEATURES OF THE THERMAL MODE
OF THE ABSHERON PENINSULA

Aghayev T.D., Abdulov K.Sh., Ibrahimova N.Z.

Key words: *recreation, climatic factors, ultraviolet radiation, solar radiation, the sum of temperatures*

The article discusses the biological features of the thermal regime of the Absheron Peninsula. The peninsula has favorable climatic resources. This in turn shows great opportunities for accommodating resorts and sanatoriums, medical institutions, as well as carrying out agricultural work, for which the calculation of the sum of temperatures is of great importance. On the Absheron Peninsula, the largest amount of temperatures is above 10^0 (above 4400^0) in the south, the coastal areas of the sea. The sum of temperatures of 4200^0 - 4400^0 often occurs in the southeast of the peninsula.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.11.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 339.924

REGIONAL İQTİSADI İNTEQRASIYA TƏŞKİLATLARININ YARADILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

ƏLİYEV ŞƏFA TİFLİS oğlu

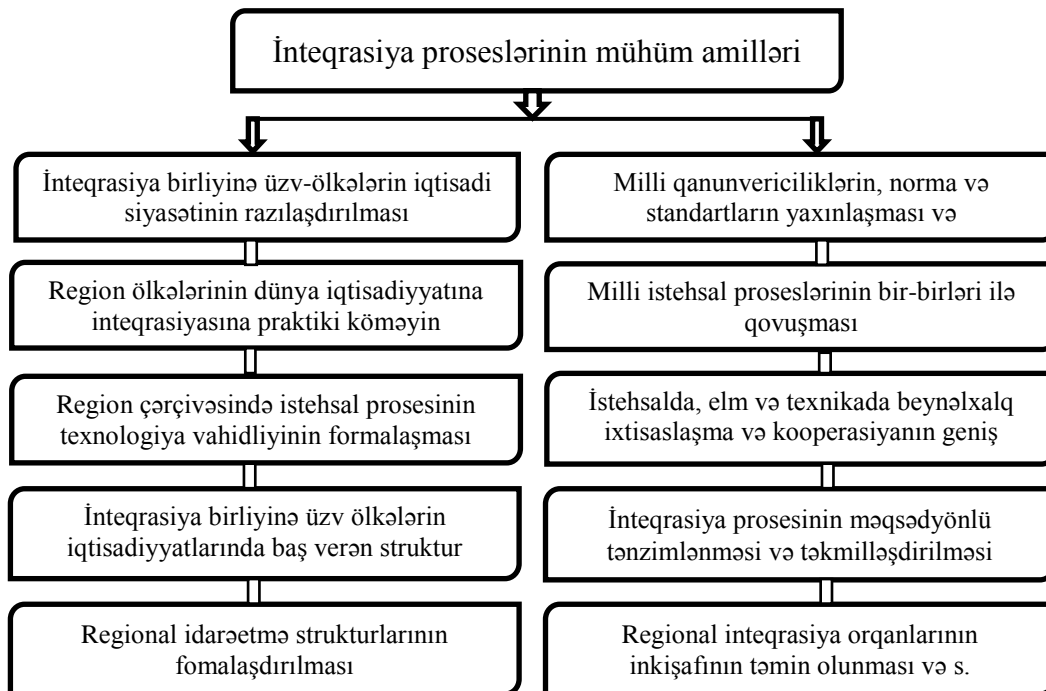
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

shafaaliyev@gmail.com

Açar sözlər: regional iqtisadi inteqrasiya, regional iqtisadi siyasət, regional inteqrasiyanın mahiyyəti, regional inteqrasiyanın obyektiv şərtləri, regional inteqrasiyanın məqsədləri.

Müasir dövrdə inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi və xüsusilə regional səviyyədə iqtisadi inteqrasiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi aktuallığı ilə diqqət çəkir. Bundan əlavə, regional inteqrasiya qurumu daxilində xarici investorlar üçün milli iqtisadi rejim yaxşılaşır və milli investorlarla yanaşı, xarici investorların fəaliyyəti stimullaşdırılır. Bu amillər nəticəsində regionda iqtisadi inkişaf prosesləri davamlı olur, milli iqtisadiyyatlar beynəlmilləşir və dünya təsərrüfat sistemində bu ölkələrin rəqabət qabiliyyəti güclənir [1, s.137]. Qeyd edək ki, müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranmış və inkişaf edən çoxsaylı regional inteqrasiya birlikləri öz qarşılıqlarına prinsipcə eyni vəzifələri qoyurlar. Bu vəzifələrdən isə regional inteqrasiyanın məqsədləri irəli gəlir: miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə; əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması; ticarət siyasəti üzrə problemlərin həlli; iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək; milli sənayenin yeni inkişaf etməkdə olan sahələrinin dəstəklənməsi; üzv ölkələrin dünya bazarlarında mövqelərinin gücləndirilməsi və s.

Tarixən inteqrasiya bir neçə əsas mərhələdən keçməklə təkamül edir ki, bu mərhələlərdən hər biri onun yetkinlik dərəcəsini xarakterizə edir. Qeyd etmək zəruridir ki, inteqrasiya inkişaf etdikcə meydana gələn dinamik effektlər sırasında müxtəlif ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabəti göstərmək olar. Şəkil 1-də inteqrasiya proseslərinin mühüm amillərinin təxmini sxemi verilmişdir.

Şəkil. İnteqrasiya proseslərinin mühüm amillərinin təxmini sxemi (tədqiqat materialları əsasında hazırlanmışdır).

Qeyd edək ki, regional inteqrasiya proseslərində formalaşan sağlam rəqabət mühiti qiymətlərin artımının qarşısını alır, əmtəələrin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır, yeni texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırır. İnteqrasiya nəticəsində üzv ölkələr iqtisadiyyatın üstün cəhətlərindən istifadə etməyə başlayırlar ki, bu da istehsalın həcmnin artırılmasına, eyni zamanda xərclərin aşağı salınmasına imkan verir. İnteqrasiya prosesinin mərhələləri iqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. İnteqrasiyanın obyektiv ilkin şərtləri aşağıdakılardır: inteqrasiya edən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və bazar yetkinliyi; inteqrasiya edən ölkələrin liderlərinin siyasi iradəsi dərəcəsinin yaxınlığı; ölkələr arasında inkisaf, maliyyələşdirmə və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi; siyasi əməkdaşlıq və digər sahələrdə duran iqtisadi və başqa problemlərin ümumiliyi; qarşılıqlı ticarətdə tarifvə digər maneələrin azaldılması. Üçüncü ölkələrə münasibətdə milli tariflərin saxlanması [2, s.630]. Cədvəldə İqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri və onların əsas fəaliyyət istiqamətlərinin mahiyyəti verilmişdir.

Cədvəl 1.

İqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri və onların əsas fəaliyyət istiqamətləri

İmtiyazlı ticarət sazişləri	Azad ticarət zonası	Gömrük ittifaqı	Ümumi bazar	İqtisadi, valyuta və siyasi birliklərin tam inteqrasiyası
Qarşılıqlı ticarətdə tarif və digər maneələrin azaldılması Üçüncü ölkələrə münasibətdə milli tariflərin saxlanması Dövlətlərarası idarəetmə orqanlarının yaradılması	Qarşılıqlı ticarətdə tarif və qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması Ölkələr arasında mal və xidmətlərin azad hərəkəti Kiçik dövlət katibliyi	Üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi Nazirlik və katiblik səviyyəsində dövlətlərarası şura	Bütün istesal amillərinin azad hərəkəti Ölkə başçıların, Nazirlər Şurasının, Katibliyin görüşləri	İqtisadi siyasətin hazırlanması Milli üst qurumları tənzimləmə funksiyalarına malik dövlətlərarası orqan

Qeyd: Cədvəl tədqiqat materialları əsasında hazırlanmışdır.

XXI yüzilliyin əvvəlində dünya iqtisadiyyatının qloballaşması müasir dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin daha da güclü liberallaşması ilə müşayiət edilməkdədir. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması yeni təzahür olsa da, mövcud olmuş beynəlmilləşmə prosesinin yeni adı deyil. Professor Ə.Bayramovun fikrincə, qloballaşma bir proses kimi özünü dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyasında, müəssisələrin və bankların transmilliləşməsində, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində göstərir [3, s.35]. İ.Q.Qerçikovanın fikrincə, qloballaşma milli sosial - iqtisadi təzahürləri vahid dünya iqtisadi və ictimai sistemində qarşılıqlı əlaqələndirən ümumdünya prosesini özündə əks etdirir. Sosial, iqtisadi və siyasi proseslər o səviyyədə dünya miqyaslı əhəmiyyətə malik olur ki, dünyanın bir tərəfində baş vermiş hadisə qlobal sistemin ən uzaq yerlərində, ayrı-ayrı şəxslər və onların birlikləri üçün ani əhəmiyyət kəsb edə bilər. Alimin bədii ifadəsinə əsasən insan cəmiyyəti “XXI yüzilliyə qloballaşmanın çarxında daxil olur” [4, s.315]. Göstərilən tendensiyaların inkişafı və formalaşması qanunauyğunluqlarının tədqiqi əsasında, demək olar ki, dünya təsərrüfatının əsas istiqaməti insan cəmiyyətinin məhsul və xidmətlərin, investisiyaların vahid planetar bazarının, daha qısa desək, vahid iqtisadi məkanının yaradılmasına doğru hərəkətidir. Bu zaman dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının iki səviyyəsi ayırd edilir: “makroiqtisadi səviyyədə - dövlətlərin və regionların öz sərhədlərindən kənarında iqtisadi aktivliyi, dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası, inteqrasiya birlikləri arasında əlaqələrin yaranması; mikroiqtisadi səviyyədə - fiziki və hüquqi şəxslərin milli iqtisadiyyatlardan kənarında fəaliyyətlərinin genişlənməsi” [4, s.316]. Qeyd

edək ki, Baltik dənizi dövlətlərinin Şurası, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dunay komissiyası və s. kimi regional qurumlar üzv ölkələrin regional səviyyədə mövcud problemlərinin həlli məqsədilə formalaşdırılmışdır [5, s.151]. Bu qurumların əsas funksiyaları əməkdaşlıq proqramlarının hazırlanması, onların həyata keçirilməsi və bunlarla bağlı tədbirlərin tənzimlənməsindən ibarətdir [6, s.304]. Üzvlərin dairəsindən asılı olaraq, ümumi və ya məhdud tərkibli təşkilatları fərqləndirirlər. Ümumi və ya universal təşkilatlar potensial olaraq bütün dövlətlərin iştirakı üçün nəzərdə tutulub, lakin hazırda bəzi dövlətlər müxtəlif səbəblərdən hətta BMT-nin də işində iştirak etmirlər. Bu cür təşkilatlara BMT sisteminə daxil olan təşkilatları aid etmək olar. Məhdud tərkibli təşkilatlar regional ola bilər, yəni onlar müəyyən ərazidə yerləşən ölkələr üçün aşıqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Sumqayıt: SDU, 2015. 185 s.
2. Kərimov C., Orucov A., İsmayılov H. Dünya iqtisadiyyatı: dərslik. Bakı: Nurlan, 2007, 728 s.
3. Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1997, 250 s.
4. Герчикова И. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М.: ЮНИТИ, 2002, 459 с.
5. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı: CBS, 2008, 246 s.
6. Ələkbərov Ə., Vəliyev M., Məmmədov S. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 652 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Алиев Ш.Т.

Ключевые слова: региональная экономическая интеграция, региональная экономическая политика, сущность региональной интеграции, объективные условия региональной интеграции, цели региональной интеграции.

В статье исследуются объективные условия и цели создания региональной экономической интеграции. С этой точки зрения рассмотрены и проанализированы процессы региональной экономической интеграции и основные элементы региональной экономической политики. Раскрыта сущность региональной интеграции. Подготовлены схемы основных факторов интеграционных процессов. Определены важные задачи и цели региональной интеграции. Рассмотрены этапы и основные сферы деятельности экономической интеграции в региональном аспекте.

SUMMARY

THEORETICAL BASES OF CREATION OF ORGANIZATIONS OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Aliyev Sh.T.

Key words: regional economic integration, regional economic policy, essence of regional integration, objective conditions of regional integration, purposes of regional integration.

Objective conditions and objectives of creating regional economic integration are investigated in this article. Processes of regional economic integration and basic elements of regional economic policy are for this purpose considered and analyzed. The essence of regional integration is revealed. Schemes of the main factors of integration processes have been prepared. Important problems and the purposes of regional integration are defined. Stages and the main fields of activity of economic integration in regional aspect are considered.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 338.1

İNNOVASIYANIN HƏYAT TSİKLİ MƏRHƏLƏLƏRİNİN İNFORSASIYA TƏMİNATI

¹ORUCƏLİYEVƏ BƏSTİ ƏLİ qızı

²TAGIYEVƏ AİDƏ VALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-tütor

aidatagiyeva02@gmail.com

Açar sözlər: həyat tsikli, innovasiya, informasiya bankı, informasiya texnologiyası, investisiya, reklam, marketing

Innovasiya prosesi tsiklik xarakter daşımaqla, aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: yaranma; sürətli inkişaf; stabil inkişaf; sıradan çıxma. Zaman keçdikcə yeni məhsul, yaxud xidmət öz cəlbedicilik xüsusiyyətini itirir, onun istehsalı qeyri-stabil olur. Nəticədə, istehsalçı məcbur olur ki, onun xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırsın, yaxud onları daha səmərəli olanlarla dəyişdirsin. Yeniliyin tam həyat tsikli (ilkin elmi tədqiqatdan başlayaraq istehsaldan çıxarılmasınadək) üç xüsusi tsikldən ibarətdir: elmi axtarış; ixtiraçılıq; istehsal. Bunlar birlikdə “elmi-istehsal” tsiklini təşkil edir. Bu tsikllər arasında müəyyən vaxt müddəti keçir: ideyanın yaranması ilə ixtiraya potent alınması müddəti arasında; istehsal lisenziyasının alınması ilə istehsala başlamaq arasında; innovasiya prosesinin ayrı-ayrı tsiklləri arasında. Bu müddətlərin azaldılması yeniliyin istehsalı xərclərini kifayət qədər azaldır [1, s. 353-357].

Innovasiyanın həyat dövrü elə məlum vaxt müddətidir ki, bu müddətdə innovasiya fəal həyatı qüvvəyə malik olur və istehsalçıya yaxud istehlakçıya mənfəət, yaxud da real xeyir qazandırır. İnnovasiyanın həyat dövrü, innovasiya məhsulunun planlaşdırılmasında və innovasiya prosesinin təşkilində mühüm rol oynayır. Onun əhəmiyyətliliyi aşağıdakı hallarda üzə çıxır:

- İnnovasiyanın həyat dövrü təsərrüfatçılıq subyektinin rəhbərini və onun marketing xidməti bölməsini məcbur edir ki, təsərrüfat fəaliyyətini hazırkı vaxt və gələcək vaxt baxımından, yəni perspektiv inkişaf baxımından təhlil etsinlər;

- İnnovasiyanın həyat dövrü mütəmadi olaraq innovasiyanın (ideya axtarışı, innovasiya prosesinin təşkili, innovasiya məhsulunun yaradılması, onun bazara irəlilədilməsi) planlaşdırılmasını zəruri edir;

- İnnovasiyanın həyat dövrü, innovasiyanın təhlili və planlaşdırılmasının innovasiya təminatının əsasıdır. İnnovasiyanın təhlili nəticəsində müəyyən etmək olur ki, innovasiya həyat dövrünün hansı mərhələsindədir? Onun yaxın perspektivi necə olacaq? Kəskin tənəzzül nə vaxtdan başlayacaq və öz mövcudluğunu nə vaxt itirəcəkdir? Yeni məhsulun həyat dövrü yeddi mərhələdən ibarətdir: yeni məhsulun işlənməsi; bazara çıxış; bazarın inkişaf etdirilməsi (satış həcmi artırılması); bazarın stabilləşdirilməsi, bazarın satış həcmi azaldılması; bazarda satış həcmi yüksəldilməsi; məhsul satışının bazarda aşağı düşməsi [2, s.13-23].

1. Yeni məhsulun işlənməsi. Ən vacib mərhələ yeni məhsulun işlənməsi mərhələsidir. Həmişə başlanğıc - innovasiyanın bütün sonrakı taleyini müəyyən edir. Yeni məhsulun gələcəkdə reallaşmasının, onun mənfəətliliyinin, onun satışından alınan pul məbləğinin həcmi müvəffəqiyyət ehtimalı bu mərhələdə müəyyən edilir. Başqa sözlə, inisasiya edilir, ideya axtarışı aparılır, texniki-iqtisadi əsaslandırma və yeni məhsulun yaradılması işləri aparılır. Produsent (yeni məhsulun yaradılmasını sifariş edən hüquqi şəxs) yeni məhsulun yaradılması xərclərinin hamısını maliyyələşdirir. Başqa cür desək, bu mərhələdə kapital qoyuluşu yerinə yetirilir ki, bu da sonrakı mərhələdə gəlirlə birlikdə geri qaytarılır.

2. Bazara çıxma mərhələsi alıcıların təsərrüfatçılıq fəaliyyətində yeni məhsulun tətbiqi müddətini əhatə edir. Bu mərhələ yeni məhsulun reklam vasitəsilə hər hansı bir regionda, yaxud

müəssisədə tətbiqini əhatə edə bilər. Məhsul bazara daxil olduqdan bir müddət sonra prodüsentə və yaxud satıcıya pul qazandırmağa başlayır. Bu mərhələnin davam etmə müddəti – reklamın intensivliyindən, inflyasiya səviyyəsindən, ticarət nöqtəsinin olmasından və onun işinin səmərəliliyindən asılıdır. Məhz bu mərhələdə məhsul sahibi, yaxud satıcı öz məhsullarının yüksək rəqabətlik qabiliyyəti hesabına, ən çox mənfəət qazanmaq imkanı əldə edirlər. Bəzi hallarda bu mərhələdə heç məhsulun rəqibləri olmur.

3. Bazarın inkişafı mərhələsində bazarda satış məhsulunun həcmi artırılması yerinə yetirilir. Bu mərhələnin davam etmə müddəti yeni məhsulun fəal satışı müddətini və bazarda həmin məhsulun məlum bolluğa çatma müddətini əhatə edir.

4. Bazarın stabilləşmə mərhələsi. Bu mərhələdə bazar məhsulla doldurulmuş olur. Məhsulun satış həcmi artmağa başlayır. Bu mərhələnin bütün davam etmə müddətində məhsulun satış həcmi nisbətən sabit olur. Burada iqtisadi qanunlar fəal təsir göstərir (məsələn, tələb və təklif qanunu). Məhsul sahibi və satıcı bu mərhələdə satışın stabil saxlanılmasına heç bir xərçə çəkmirlər. Qeyd edilən mərhələdə əvvəllər aparılmış reklam işləri və psixoloji təsir vasitələri öz işini görür. Məsələn: “ona görə alıram ki, hamı alır” əlverişlidir və s.

5. Məhsul satışının azalması mərhələsi. Bu mərhələdə məhsulun satış həcmi aşağı düşür. Lakin hələlik bu məhsula tələbat var. Əgər məhsula tələbat varsa, təbii ki, məhsul sahibi və satıcı məhsula olan tələbatın artırılması üzrə tədbirlər işləyib hazırlamağa məcburdur.

6. Bazarın yüksəliş mərhələsi əvvəlki mərhələnin məntiqi davamıdır. Belə ki, məhsul sahibi və ya satıcı istehlak tələblərini öyrənir və özünün kədr və qiymət siyasətini dəyişir, satışın təşkilinin müxtəlif yeni formalarını tətbiq edir (məsələn, alıcıların iş yerlərində onlara pulsuz məsləhətlər təşkil edir və s.), məhsulun satışı üzrə müxtəlif maddi həvəsləndirmə üsullarından habelə əlavə reklam tədbirlərindən istifadə edir.

Bütün qeyd edilənlər məhsulun satış həcmi artırılmasına və məhsulun həyat dövrünün müəyyən müddətə uzadılmasına şərait yaradır. Bu mərhələ uzun müddət davam edə bilmir, nəhayət, bazarda məhsul satışının enməsi müşahidə edilir.

7. Bazarın enmə mərhələsi. Bu mərhələdə məhsulun satış həcmi kəskin sürətdə azalır və hətta sıfıra enir. Bu qeyd edilən mərhələdə məhsul satılmır, yaxud da alıcılar üçün məhsul tamamilə lazımsız olduğundan satış tam dayandırılır.

Yeniliyin məqsədi istehsal fəaliyyətinə cəlb edilən məhsulların resurslarının veriminin artırılmasıdır. Bu təklif deyil, tələbat sferasında baş verir, başqa sözlə, istehlakçıların resurslarından istifadə zamanı aldıkları faydanın dəyərliyinin dəyişdirilməsini yerinə yetirir. Eyni zamanda yenilik gedişində resurs yaranmağa bilər.

İnnovasiyalar informasiyaya daha geniş olmağa başlamışdır və daxili və xarici mühitin daha çox sayda hissəsinin maraqlarına toxunur. İnnovasiya prosesi strateji informasiyanın mübadiləsi prinsiplərinin dəyişilməsinə ehtiyac duyur. İnnovasiya prosesi iştirakçılarının strateji informasiya tələbatı elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işləmələrinin templəri və nəticələri haqqında beynəlxalq və daxili informasiyanı toplamış informasiya banklarının yaradılması üçün marketing və texniki-texnoloji istiqamətli proqnoz xidmətlərinin formalaşmasıdır. İnnovasiya haqqında ideyanın yaranma prosesində xarici informasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə informasiya mənbələri, adətən, müəssisə xaricində olur. “Yeni məhsul” tipli innovasiyalar üçün qida və yüngül sənayedə, bir qayda olaraq, informasiya mənbəyi kimi marketing tədqiqatlarının nəticələri səciyyəvidir. İnnovasiya müəssisəsinin məhsulunun özü kimi bir məhsula çevrilir. İnnovasiya haqqında qərarın qəbul edilməsi prosesində bu prosesin informasiya dəstəyinin əhəmiyyəti artır. Qəbul edilən qərarın keyfiyyəti daha çox qərarın qəbul edilməsi zamanı istifadə edilən informasiyanın obyektivliyindən, universallığından, etibarlılığından və dəqiqliyindən asılıdır. Bu mərhələdə innovasiya haqqında xarici informasiya daxili informasiya ilə uzlaşdırılmalıdır. Yeniliyin gözlənilən parametrləri müəssisənin imkanları, onun innovasiyalara hazırlığı ilə əlaqələndirilməlidir. Müəssisənin imkanları – onun bazarda olan imkanları, maliyyə vəziyyəti, istehsal və kədr potensialıdır. İşlənmə mərhələsində yenilik haqqında dolğun informasiyanın kifayət qədər olmaması texnologiyanın dəyişilməsinə və ya üstünlük xərclərə gətirən kənar effektlər yaradır. Bir qədər irəlidə daxili informasiyaya, onun müəssisəyə birbaşa təsirinə diqqət yönəltmək istərdik, çünki müəssisənin öz

imkanlarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı daxili informasiya qərarın qəbul edilməsi prosesində əhəmiyyətlidir. Kompüter texnologiyalarına əsaslanan idarəetmə sistemləri tətbiq edilən müəssisələr bu mənada daha üstün vəziyyətdə olur. Əldə olan informasiya texnologiyaları qısa zaman kəsiyində istehsalın vəziyyəti, istehlakçılar, tədarükçülər və ehtiyatların olması haqqında dürüst və tam informasiyanın alınmasına imkan yaradır. Yoxlanmış müəssisələrdən yalnız az sayda olanlarda idarəetmənin əsl və tam kompüterləşməsi tətbiq edilmişdir. Buna bənzər idarəetmə sistemi olan müəssisələrin işinin şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq “Sentr-İnform” FUDM-ni aydın misal kimi gətirmək olar ki, burada ardıcıl olaraq kompleks avtomatlaşdırılmış sistem tətbiq olunur [3, s. 30].

Daha konkret desək, müəssisənin qərarlar portfelinə innovasiya proqramları, müasir avadanlıq, biznesin müdafiəsi və optimallaşdırılması üçün vasitələr və eləcə də ETTKİ əsasında informasiya təhlükəsizliyi sahəsində xüsusi işləmələr vardır. Bu müəssisənin hər bir şöbəsində kifayət sayda mövcud olan və böyük miqdarda informasiyanı işləməyə qadir olan, bununla da, müəssisənin hər bir işinə köməklik göstərən müasir texnologiyalar, yeni nümunəli avadanlıq və kompüterlərdən istifadə olunur. Rahatlıq üçün müəssisədə lisenziya proqram təminatı olan müxtəlif utilitilər və proqramlardan istifadə olunur. Bunlar da öz növbəsində bu və ya digər informasiyanın daha səmərəli ötürülməsinə, işlənməsinə və saxlanmasına imkan yaradır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təminatı müəssisənin innovasiya proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Təcrübəkeçmə zamanı bu müəssisə yalnız rabitə kanalı ilə hesabatın verilməsi, informasiyanın müdafiəsi, rəqəmsal elektron imzası kimi xidmətlərin göstərilməsi ilə məhdudlaşdırdı və yalnız dövlətin, hüquqi şəxslərin və müəssisənin sifarişçilərinin xeyrinə müasir informasiya və müdafiə texnologiyalarının tətbiq edilməsi ilə məşğul olurdu. Hal-hazırda müəssisə müxtəlif istehlakçılarla əməkdaşlıq edir və geniş xidmət növləri təqdim edir. Bununla o, fəaliyyət sahəsini genişləndirərək hətta elektron-ticarət meydançaları tətbiq edir, istənilən ticarət (kommersiya) təşkilatının informasiya təhlükəsizliyini təmin edir və böyük informasiya axınlarının saxlanması və işlənilməsi üzrə informasiya xidmətlərinin təqdim edilməsi yolu ilə müxtəlif biznes-məsələlərinin həllinə istiqamətlənən məlumatların işlənməsi üçün bir neçə yeni mərkəz yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hesablama ehtiyatları və məlumatların saxlanması vasitələrinin MSM birləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə texniki vasitələrin səmərəli istifadəsi imkanının hesabına, məsələn, yüklərin yenidən paylaşdırılması və eləcə də inzibətçilik xərclərinin azaldılması hesabına İT – infrastrukturuna sahib olmanın birgə dəyərini azaltmağa imkan verir [4, s. 90].

Bir çox müəssisələrdə ayrı-ayrı funksional idarəetmə sahələri avtomatlaşdırılmışdır, yəni elektron-hesablama texnikasının tətbiq edilməsi prosesi tətbiqi xarakter daşıyır. Daxili informasiya müəssisənin innovasiyaya olan xərclərinin, yeniliyin maliyyələşdirilməsi üsulu və mənbəyinin, layihələrin səmərəliyinin və eləcə də ödənilmə müddətinin hesablanması qiymətləndirilməsi rolunu oynayır. İnförmasiya dəstəyinin göstərilməsi aşağıdakı əlavə tələblərə də cavab verməlidir:

- perspektiv istiqamətlərə aid bank məlumatlarının, elmi-texniki nəticələr və potensial imkanların və eləcə də elmi-texniki proqramlar və layihələrin yeniləşdirilməsi və yaradılması;
- innovasiya layihələrinin seçilməsi və axtarılması, maliyyələşdirilməsində marağı olan fiziki və hüquqi şəxslər üçün elmtutumlu məhsulların istehsalı üzrə təkliflərin müzakirə edilməsi;
- məlumat bazaları və xaricilər də daxil olmaqla uzaqlaşdırılmış informasiya mərkəzləri ilə xarici telekommunikasiya sistemlərinin tətbiq edilməsilə əlaqənin reallaşdırılması;
- əlaqədar olan (marağı olan) təşkilatların və şəxslərin informasiya baza məlumatlarına və eləcə də innovasiya sahəsi fəaliyyətində İnternet informasiya resurslarına daxil olmasına imkan verilməsi.

İstehsalat prosesində, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasında, onların həyata keçirilməsində iştirak edən müəssisə rəhbərləri və mütəxəssisləri planlaşdırmalar aparırlar və müxtəlif qərarlar qəbul edirlər, habelə bunların əsaslandırılması üçün xarici mühitin vəziyyəti haqqında müxtəlif məlumatların olması çox vacibdir.

Bu zaman aşağıdakılar təmin olunmalıdır:

- elmi-texniki işləmə haqqında məlumatların toplanılması imkanı;

- innovasiya prosesinin hər bir iştirakçısının xüsusi və eləcə də ümumi informasiyanı alması imkanı;

- qərarın qəbul edilməsi üçün zəruri olan müxtəlif informasiya mənbələrinə daxil olma imkanı, bu imkanın olmaması halında isə bu informasiyanı bilən və ya hazırlamağa qadir olan potensial kontragentlərə müraciət etmək imkanı;

- innovasiya prosesinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində onun əsas funksiyaları nöqteyi-nəzərindən reallaşdırılması üzrə potensial tərəfdaşlar haqqında məlumatın olması;

- bəzi “intellektual” funksiyaların yerinə yetirilməsi.

Sonuncu bənddə innovasiya prosesi iştirakçısı üçün zəruri olan parametrlərlə obyektin məlumat bazası mövcud olmadıqda ona mənfi cavabdan əlavə bunların verilməsi nəzərdə tutulur:

- sorğuya qismən müvafiq olan obyektlərin siyahısı (məsələn, ayırı-ayrı parametrlər üzrə)

- belə obyektlərin işlənməsini həyata keçirən subyektlərin ünvanları.

Elmi yeniliyi: İnnovasiyanın həyat dövrü mütəmadi olaraq innovasiyanın (ideya axtarışı, innovasiya prosesinin təşkili, innovasiya məhsulunun yaradılması, onun bazara irəlilədilməsi) planlaşdırılmasını zəruri edir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İnnovasiyanın həyat dövrü təsərrüfatçılıq subyektinin rəhbərini və onun marketing xidməti bölməsini məcbur edir ki, təsərrüfat fəaliyyətini hazırkı vaxt və gələcək vaxt baxımından, yəni perspektiv inkişaf baxımından təhlil etsinlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Tağıyev A.H. İnnovasiya (Nəzəri və tətbiqi səpkidə): I cild. Bakı: Təknur, 2018. 552 s.
2. Tağıyev A.H., Aslanzadə İ.A. İnnovasiya menecmenti (dərs vəsaiti): I və II hissə. Bakı: Az.MİU 2017, 720 s.
3. Воробьев А.Г. О связи информационного обеспечения и инновационной деятельности // Научно-технические информационные работы, 2006, №1, с.28-31
4. Инновационный менеджмент: учебник / Под редакцией С.Д.Ильенковой, М.:ЮНИТИ, 2006, 335 с.

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭТАПОВ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА ИННОВАЦИИ

Оруджалиева Б.А., Тагиева А.В.

Ключевые слова: *жизненный цикл, инновация, инновационные банки, инновационные технологии, инвестиция, реклама, маркетинг*

Стратегические информационные потребности участников инновационного процесса – представляют собой формирование прогнозных служб маркетинговой и технологической направленности для создания информационных банков, содержащих мировую и внутреннюю информацию о результатах и темпах научно-исследовательских, опытно-конструкторских разработок.

SUMMARY

INFORMATION PROVISION OF LIFE CYCLE STAGES OF INNOVATION

Orujaliyeva B.A., Taghiyeva A.V.

Key words: *the life cycle, innovation, information bank, information technologies, investment, advertising, marketing*

Strategic information needs of participants of the innovation process-represent the formation of predictive services of marketing and technological orientation, to create information banks that have accumulated global and internal information about the results and pace of research and development, practical and design developments.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.11.2018
Son variant 27.03.2019

UOT 339.13

ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAF PROSESİNDƏ BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA ƏLAQƏLƏRİNİN ROLU

¹MAHMUDOVA LALƏ FƏQAIL qızı

²OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-müəllim

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi integrasiya, ixrac, gömrük fəaliyyəti, xarici ticarət, iqtisadi təhlükəsizlik, təbii ehtiyatlar

Hər bir ölkə öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün dünya iqtisadiyyatına səmərəli integrasiya olunmalıdır. Integrasiya proseslərinin genişləndirilməsi respublikamızın sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin strateji özəyi olaraq qəbul edilməlidir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiyası üçün Azərbaycanda real imkanlar vardır və bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunması ölkə qarşısında duran bir çox aktual problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı, perspektivdə onun dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına çıxmasını təmin edə bilər.

İqtisadi müstəqilliyimizin qorunmasına söykənən integrasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsi yollarından biri dünya ölkələri ilə əlaqələri genişləndirməkdən ibarətdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan hazırda dünyanın 160-dan çox ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malikdir. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatlarla zənginliyi, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əməkdaşlıq imkanlarını daha da artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiya olunmasını təmin etmək üçün aşağıdakı prioritet istiqamətlərin inkişafına diqqət yetirilməlidir:

- innovasiya və investisiya əməkdaşlığının genişləndirilməsi;
- dünya bazarında ölkənin aparıcı sənaye sahələrinin mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına nail olmaq;
- idxalı əvəz edən sənaye məhsullarının istehsalının artırılması və idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- ixracın stimullaşdırılması və sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxışının sadələşdirilməsi;
- xarici iqtisadi münasibətləri tənzimləyən birliklərə, qurumlara, müqavilə və sazişlərə qoşulmaq;
- transmilli korporasiyalarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi və s.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına nəzər yetirdikdə məlum olur ki, 2017-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 2016-cı illə müqayisədə 942,8 milyon ABŞ dolları həcmində olmuş və yaxud 4,4% artmışdır. O cümlədən ixrac 693,2 milyon ABŞ dolları həcmində olmuş və yaxud 5,3%, idxal isə 249,6 milyon ABŞ dolları həcmində olmuş və yaxud 2,9% artmışdır. Lakin 2013, 2014 və 2015-ci illərlə müqayisədə uyğun göstəricilər üzrə azalmalar baş vermişdir. Bunun əsas səbəbini isə dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqələndirmək olar. Həmçinin 2015-ci ildə ölkəmizdə manatın iki dəfə devalvasiyaya uğraması da ölkəmizin integrasiya proseslərinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə [3]

	2013	2014	2015	2016	2017
Ticarət dövriyyəsi	43554,1	39407,5	25809,0	21650,8	22593,6
İxrac	32841,6	30219,8	16592,3	13118,4	13811,6
İdxal	10712,5	9187,7	9216,7	8532,4	8782,0
Ticarət saldosu	22129,1	21032,1	7375,6	4586,0	5029,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Xarici ticarət dövriyyəsinə nəzər yetridikdə görürük ki, bu sahədə nəzərəcarpacaq artım müşahidə olunur. Rəqəmlər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinə aktiv qoşulmasının bariz nümunəsidir. Həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş vermiş struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinin bariz nümunəsidir.

Şərh olunan daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərinə əsaslanaraq müasir dövrdə dünya təssərrüfat sistemində gedən prosesləri, Azərbaycanın yerli xüsusiyyətlərini və iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq, müasir dövrdə ölkəmizin inteqrasiya proseslərinin səmərəliliyini daha da yüksəltmək üçün aşağıdakı meyillər və prinsiplər də nəzərdən qaçırılmamalıdır:

1. Təbii ehtiyatlardan məqsədyönlü istifadə. Təbii ehtiyatlardan məqsədyönlü istifadə ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında əsas prinsiplərdən biri kimi çıxış edir. Hər hansı bir ölkə xarici bazarlara sərbəst çıxışlarını təmin edə bilmək üçün rəqabətqabiliyyətli sahələrdə bütün mövcud imkanlarını səfərbər etməlidir. Gələcək illərdə ölkənin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün təbii ehtiyatlardan məqsədyönlü istifadə yollarının daha da təkmilləşdirilməsi zəruridir.

2. Dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdiyi bir dövrdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və eləcə də ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi əsasında gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Fəal gömrük siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası da müxtəlif beynəlxalq maliyyə və gömrük təşkilatları ilə, ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrindən maksimum faydalanmağa çalışır. Gömrük əməkdaşlığı hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası güclənir, xarici iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi yüksəlir və eləcə də gömrük fəaliyyəti beynəlxalq tələblərə uyğun təşkil edilir.

3. Hazırda milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyası prosesi gedir. Bunu nəzərə alaraq, ölkəmizin kənd təsərrüfatı istehsalının quruluşunun məhz dünya bazarında əmək bölgüsünə və bu bazarın tələbinə uyğun şəkildə qurulması zəruridir. Dünya bazarı həm daha yüksək innovativ texnologiyaya, həm də keyfiyyət meyarlarına əsaslanan istehsal quruluşunun dəyişdirilməsi istiqamətində formalaşdırılmalıdır. Daxili bazar isə öz tələbatları, xüsusilə istehlakçıların ərzaq səbətinin yaxşılaşdırılması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi istiqamətində formalaşdırılmalıdır. Təbii ki, insanların normal yaşayışı və fəaliyyəti baxımından iqtisadi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas şərtidir [2, səh.227].

4. İqtisadi təhlükəsizliyin təminatlılığı və milli iqtisadi mənafehin qorunması prinsipi. Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf səviyyəsi öz sabit dinamizmi ilə, ÜDM-in yüksək inkişaf sürəti ilə səciyyələnir [1, səh.95].

5. Ölkədə investisiya mühitini təmin edən iqtisadi qanunvericilik bazasını, xarici kapitalın cəlb olunması və birgə müəssisələrin yaradılması mexanizmini müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirmək, investisiya qoyuluşu qərarlarının səmərəli həyata keçirilməsi üçün bazar, xammal, əmək resurslarının, texnoloji xüsusiyyətlərin, lisenziya hüquqlarından gəlir əldə edilməsi kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

6. İqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi və siyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədardır.

7. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayan faktorlardan biri əlverişli nəqliyyat sisteminin olmasıdır.

Göründüyü kimi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal fəaliyyəti və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əməl etməklə kompleks fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir. Əgər göstərilən prinsip əsasında inteqrasiya prosesi həyata keçirilərsə, respublikanın inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Son illərdə prezidentimiz İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, daxili bazarı beynəlxalq rəqabətdən qorumaq və əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək xatirinə ticarətin genişlənməsinə böyük əhəmiyyət verir, bununla əlaqədar müvafiq fərman və sərəncamlar imzalayır. Bütün bunlar isə beynəlxalq kapitalın respublikamıza yönəlməsinə səbəb olmuşdur. İndi respublikamızda yüzlərlə xarici və müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ildən-ilə artır. Bu iqtisadi münasibətlər nəticəsində ölkəmizə yeni texnika və texnologiya gətirilir, istehsal və xidmət sahələri yenidən qurulur. Hal-hazırda ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının daha da sürətləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi istiqamətində başladığı iqtisadi siyasəti möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir ölkənin əsas prioritet istiqamətlərindən biri inteqrasiya proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. Odur ki, ölkənin inteqrasiya proseslərini inkişaf etdirmək və onun səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- ölkənin mövcud təbii-iqtisadi ehtiyatlarından məqsədli istifadə təşkil edilməli;
- ixracyönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanları genişləndirilməli;
- təsərrüfat subyektlərinin müəyyən məhsulların istehsalında ixtisaslaşma səviyyəsi yüksəldilməli;
- daxili və xarici ticarət təkmilləşdirilməli, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirakı üçün nəqliyyat və infrastruktur yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmalı;
- gömrük sistemi təkmilləşdirilməli, onun maddi-texniki bazası modernləşdirilməli, bütün istiqamətlərdə gömrük işi beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılmalı və bütövlükdə gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu daha da artırılmalı;
- daxili və xarici ticarəti tənzimləyən qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması sürətləndirilməli və s.

Bütün bunlar son nəticədə ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına və ölkənin dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərər.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ölkənin iqtisadi inkişafı prosesində inteqrasiya əlaqələrinin rolu tədqiq edilmiş, bununla bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən təklif və tövsiyələrin reallaşması ölkənin beynəlxalq inteqrasiya əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılmasında və dayanıqlı inkişafda mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.
2. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2009, 415 s.
3. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elektron sahifəsi.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ СВЯЗЕЙ В ПРОЦЕССЕ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ

Махмудова Л.Ф., Османов И.О.

Ключевые слова: *экономическая интеграция, экспорт, таможенная деятельность, внешняя торговля, экономическая безопасность, природные ресурсы*

В статье исследуется роль интеграционных связей в процессе экономического развития страны. Анализируется динамика внешнеторгового оборота последних пяти лет. Также сформулированы выводы и предложения относительно развития интеграционных процессов страны и повышения их эффективности.

SUMMARY
THE ROLE OF INTERNATIONAL INTEGRATION LINKS IN
THE COUNTRY'S ECONOMIC DEVELOPMENT PROCESS

Mahmudova L.F., Osmanov I.O.

Key words: *economic integration, export, customs, foreign trade, economic security, natural resources*

The article explores the role of integration in the process of economic development of the country. The dynamics of the foreign trade turnover of the last five years is analyzed. Also, conclusions and proposals regarding the development of the integration processes of the country and increasing their efficiency were formulated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 336.714

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

¹MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu

²ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim

tarana.7474@mail.ru

Açar sözlər: təsərrüfat subyektləri, investisiya, vergi, kredit, qiymətli kağızlar, sənaye, istehsal, stimullaşdırma, səmərəlilik

Milli iqtisadiyyatda baş verən proseslər, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan təsərrüfat subyektlərinin daxili və xarici bazarlardakı mövqeyini möhkəmləndirmək üçün daha ciddi iqtisadi islahatların keçirilməsini, bu sahədə qarşıda duran bir çox mühüm problemlərin həllini və həmin subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli mühitin təmin olunması məsələsini aktuallaşdırır. Dünya ölkələrinin təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda bazar iqtisadi münasibətləri təkmilləşməkdə, ölkə iqtisadiyyatına daxili və xarici mənbələr hesabına investisiya cəlbinə tələbat artmaqdadır. Müasir və perspektiv dövr baxımından ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, qəbul olunan dövlət proqramlarının icrası bu mühüm amillə sıx bağlıdır. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında investisiya fəallığının artırılması bu sahədə qəbul olunan hüquqi-normativ sənədlərin təkmilləşdirilmə zərurətini gündəmə gətirməkdədir. Bu baxımdan təsərrüfat subyektlərinin investisiya aktivliyinin stimullaşdırılması istiqamətlərinin tədqiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının təmin edilməsinin zəruriliyi. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, investisiya fəaliyyəti müxtəlif maraqlara toxunan bir proses olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən başlıca amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında biznes-işgüzarlıq və investisiya mühitinin inkişafında vergi qanunvericiliyinin rolu xüsusi zərurətdən çıxış edir. Ölkədə Vergi Məcəlləsinin beynəlxalq tələblər baxımından əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mütərəqqi vergi standartlarının qəbulu, vergi qanunvericiliyinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin şəffaflaşdırılmasına və stimullaşdırılmasına yönəldilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının qarşısında duran mühüm problemlərdən biri sayılır. Sənaye və istehsal sahələrinə aid olan təsərrüfat subyektlərinə investisiya qoyuluşlarını artırmaq üçün ilkin olaraq ölkənin Vergi Məcəlləsinin bir çox maddələrində mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, sonradan isə bu sahədə mövcud olan hüquqi-normativ əsasların təkmilləşdirilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir. İnteraksiya mühiti sahəsində milli maraqlar gözlənilməklə hüquqi, iqtisadi, vergi, maliyyə-kredit sahəsində olan qanunvericilik bazasını da beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, təkmilləşdirmək öz əhəmiyyətliliyi ilə çıxış etməkdədir [2, s.170].

Məlumdur ki, investisiyalardan istifadə xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir. Ölkədə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlər üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların tərkibində istehsal təyinatlı obyektlərin xüsusi çəkisi öz artımı ilə nəzərə çarpır. Xüsusilə son dövrdə istehsal təyinatlı obyektlərə yönəldilən investisiyalar əsas kapitalla yönələn investisiyaların əsas hissəsini təşkil etməkdədir. Həmçinin iqtisadiyyat sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların tərkibində sənaye-istehsal sahələri üstünlük təşkil etsə də, bu investisiyaların struktur təhlili göstərir ki, bu sahəyə qoyulan investisiyaların içində mədəncixarma sənayesinin xüsusi çəkisi daha yüksəkliyi ilə özünü göstərir. Cədvəl 1-dən görünür ki, 2016-cı ildə bütün sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 9950 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 8577 milyon manatı və yaxud

86,2%-i mədəncixarma sənayesinin payına düşmüşdür. Mədəncixarma sənayesinə yönəldilən investisiyaların 7351 milyon manatı və yaxud 85,7%-i xarici investisiyaların, 2599 milyon manatı və yaxud 14,3%-i daxili investisiyaların payına düşmüşdür.

Cədvəl 1.

Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar, milyon manat

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün sənaye	6040	7500	7640	8500	9950
Mədəncixarma sənayesi	3857	5095	5948	7145	8577
Xarici investisiyalar	2668	3996	4269	5742	7351
Daxili investisiyalar	3372	3504	3371	2758	2599
Emal sənayesi	861,2	888,9	644,6	482,9	424,3
Xarici investisiyalar	2493	3866	4185	5514	6805
Daxili investisiyalar	1364	1229	1763	1631	1772
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	565,8	489,4	423,7	287,2	370,2
Xarici investisiyalar	91,2	89,0	75,8	16,5	72,3
Daxili investisiyalar	474,6	400,4	347,9	270,7	297,9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	755,7	1 026	623,3	584,7	578,6
Xarici investisiyalar	83,9	40,2	7,5	195,0	473,6
Daxili investisiyalar	671,8	985,9	615,8	389,7	105,0

İnvestisiya fəallığı, sahibkarlıq və təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı baxımından ölkədə təkmil infrastrukturun formalaşması, bu sahədə qarşıda duran əsas problemlərdən biridir. Xüsusilə bank, maliyyə-kredit, sığorta, konsaltinq və digər xidmət sahələrinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onların eyni zamanda regional inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Cədvəl 2.

Təsərrüfat subyektləri tərəfindən əsas kapitala investisiyalar (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, min manat)

	2014		2015	
	Cəmi	Yekuna nisbətən, faizlə	Cəmi	Yekuna nisbətən, faizlə
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	746451,6	100,0	807169,3	100,0
o cümlədən:				
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	86898,4	11,6	74422,4	9,2
sənaye	248400,0	33,3	261958,6	32,5
tikinti	147540,0	19,8	117849,3	14,6
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	120713,5	16,2	126187,0	15,6
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	21847,7	2,9	24564,1	3,0
yaşayışın təşkili və ictimai işə	68016,0	9,1	134633,6	16,7
informasiya və rabitə	-	-	-	-
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	291,8	-	-	-
təhsil	886,5	0,1	3296,6	0,4
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1919,9	0,3	36027,7	4,5
digər sahələr	49937,8	6,7	28230,0	3,5

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların tərkibində sənaye sahəsi üzrə təsərrüfat subyektlərinin qoyuluşlarının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2015-ci il ərzində təsərrüfat subyektləri tərəfindən iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 807169,3 min manat təşkil etmişdir ki, bunun da 261958,6 min manatı və yaxud 32,5%-i sənayenin payına düşür.

Ölkədə yerli təsərrüfat subyektlərinə investisiyaların cəlbində strateji xarakterli planların müəyyənləşdirilməsi, investisiyanın cəlbi və mənimsənilməsi ilə bağlı mərhələlərin qiymətləndirilməsi qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Belə ki, təsərrüfat subyekti investisiyaların cəlbi prosesində strateji təhlillər aparmalı, investisiyanın cəlbinə, mənimsənilməsinə təsir edəcək amillər, mühit haqda zəruri və əhəmiyyətli informasiya bazasını yaratmalıdır. Bu amil təsərrüfat subyektlərinə investisiya cəlbində və mənimsənilməsində pozitiv və neqativ cəhətlərin qiymətləndirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının yüksəldilməsi istiqamətləri. Müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi bir sıra vəzifələrin həllini tələb edir. Hər şeydən əvvəl təsərrüfat vahidlərində idarəetmənin səviyyəsinin və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına investisiya potensialının gücləndirilməsi zəruridir. Eyni zamanda amortizasiya siyasətində yeni yanaşmaların işlənməsi və təsərrüfat subyektlərinin vergi yükünün azaldılması da zəruridir.

Vergi islahatının mürəkkəbliyi onunla izah olunur ki, bir tərəfdən iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə vergi yükünün azaldılması zəruridir, digər tərəfdən isə onun azaldılmasında cari büdcə daxilolmalarının eroziyası və sosial gərginliyin artması qaçılmazdır. Bu şərtlər daxilində mümkün variantlardan biri vergi yükünün mərkəzini maddi istehsal sferasından tələb sferasına keçirilməsindən ibarətdir.

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, təsərrüfat subyektlərinin inkişafı üzrə münbit mühit yaratmaq üçün beynəlxalq standartlara uyğun yeni və mütərəqqi vergi növləri qəbul etməklə, formalaşmış vergi mexanizmini daha da təkmilləşdirmək zəruridir.

Vergi sitemində islahatların aparılmasının digər istiqaməti əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Hansı ki, dövlətin köməyi ilə iqtisadiyyatın özəl sektoru vergi yükünün azaldılmasına güzəşt hüququ qazanmağa şərait yaradır. Dövlət tənzimləməsinin müvafiq mexanizminin ideyası ondan ibarətdir ki, müəssisəyə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına artan mənfəətdən tutulan verginin bir hissəsi qaytarılır. Dövlət tənzimlənməsinin baxılan mexanizmi səmərəli fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin cari gəlirlərinə vergiqoymada reqressiv şkalanın istifadə olunması deməkdir. Bu bir tərəfdən müəssisələrin investisiya fəallığının artırılmasına əlavə stimulyar yaradır, digər tərəfdən isə sahələrarası zəncirvari qarşılıqlı təsir əsasında investisiya tələbinin artması hesabına “investisiya multiplikatoru” mexanizminin işləməsinə təmin edir [3, s.95].

İnvestisiya fəallığının stimullaşdırılmasının digər mühüm istiqamətlərindən biri də investisiya vergi kreditlərinin tətbiqi sferasının genişləndirilməsidir. İnvestisiya vergi krediti özündə vergi ödənişinin müddətinin elə dəyişikliklərini əks etdirir ki, bununla təşkilat vergi ödənişində müəyyən vaxt ərzində və müəyyən hədd daxilində vaxt qazanır və hesablanmış faiz və kredit məbləğini mərhələlərlə ödəyir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin investisiya vergi kreditləşdirilməsi metodundan müxtəlif səviyyələrdə büdcə və kontragentlər qarşısında öhdəliyi olmayan təsərrüfat subyektləri istifadə edə bilər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin investisiya məqsədilə belə kredit almaq hüququndan istifadə etməklə vergi ödənişlərinin yüksəlməsi halında baxılan kredit üzrə müddətin artırılmasının və faiz dərəcələrinin aşağı salınmasının qaydasının müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Dövlətin investisiya siyasətinin bütün bu tədbirləri müəssisənin şəxsi investisiya potensialının yüksəldilməsinə təmin olunmasına istiqamətləndirilir. Cəlb olunmuş vəsaitlərin və istiqrazlar həcmünün artırılması hesabına investisiya imkanlarının artırılmasının da az rolu yoxdur. Belə ki, o da dövlət tənzimlənməsində tətbiq olunan metodların inkişafını tələb edir [1, s.351].

İqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli investisiyalarla təmin olunmasında qiymətli kağızlar bazarının rolunun artırılması üçün dövlət tənzimləməsinin məqsədəuyğun tədbirlər sistemi tətbiq olunmalıdır. Qiymətli kağızların emissiyasına verginin azaldılması və investisiya fondlarında paya malik olan şəxsi investorlara vergi güzəştlərinin edilməsi zəruridir. Qiymətli kağızlar bazarında olan investorların gəlirlərinə verginin müəyyənləşdirilməsi və dərəcələrinin tətbiq olunmasında da qayda yaradılmasına ehtiyac duyulur. Bunları emissiya proseduruna, səhmlərin onların qeydiyyatına alınmasına qədər əldə olunmasına qoyulan qadağa və onların yerləşdirilməsi dövrünə qədər təkrar bazarda əməliyyatlara icazə alınması da daxil olmaqla aid etmək olar. Qiymətli kağızların dövlət qeydiyyatı proseduru sadələşdirilməsini də məqsədəuyğun hesab etmək olar. Qiymətli kağızlar bazarına əhəmiyyətli təsir müvafiq bazarda işləyən investorlar üçün ciddi və şəffaf uçot standartlarının tətbiqi vasitəsilə mümkündür. Nəhayət, fond bazarında maliyyə vasitələri spektrinin genişləndirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasında, dövlət istiqrazları bazarının bərpa olunması, ipoteka və digər qiymətli kağızlar bazarının inkişafı da daxil olmaqla çox işlər görmək olar.

Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının stimullaşdırılması istiqamətlərindən biri kimi bank kreditləşdirilməsinin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşunun ümumi həcmi ÜDM-un həcmi ilə mütənasibdir.

Təsərrüfat subyektləri üzrə investisiya qoyuluşlarında, onların mənimsənilməsində ciddi regional və sahəvi fərqlər özünü göstərir. Investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində neft-qaz sektorunun üstünlük təşkil etdiyi və işgüzar mühitin inkişaf etdiyi Bakı-Abşeron regionu daha çox fərqlənir. Banklar üçün regional investisiya qoyuluşları, burada iqtisadiyyatın canlanması üzrə kredit ayırmaları kifayət qədər cəlbedici sayılmır. Bu amil investisiya qoyuluşlarının məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməməsi, bu istiqamətdə zəruri iqtisadi stimullaşdırıcı dəstəyin və hüquqi-normativ bazanın tam təkmil səviyyədə olmaması ilə daha çox bağlıdır. Odur ki, təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının stimullaşdırılması baxımından qeyd etdiyimiz bu amilə də diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasının perspektiv mexanizminə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş etibarlılıq, kreditlərə görə girov, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti meyarlarına əsaslanmaqla komməriya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi;

- Dövlət – komməriya qarışıq maliyyələşməsi mexanizminin tətbiqi əsasında uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının maliyyələşməsi və ya prioritet investisiya layihələrinin büdcə krediti hesabına subsidiyalaşması əsasında bank riskinin azaldılması;

- Prioritet investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün cəlb edilmiş şəxsi investisiyalara dövlət zəmanətinin təqdim olunması. Bu halda dövlətin investisiya qoyuluşunun zəmanətinin həcmi şəxsi investisiyanın həcmi keçməməlidir.

Nəticə. Bütün bunlara əsaslanaraq təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının stimullaşdırılması baxımından aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- Təsərrüfat subyektlərinin investisiya təminatının məqsədəuyğunluğu müəyyən edilməli, bu istiqamətdə zəruri iqtisadi stimullaşdırıcı dəstəyin və hüquqi-normativ bazanın tam təkmil mexanizmi yaradılmalıdır;

- Təsərrüfat subyektlərinin investisiya risklərinin dövlət sığortalaşma sistemi yaradılmalıdır;

- Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının yeni təşkilati formalarının inkişafına yardım sistemi yaradılmalıdır;

- Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətini və investisiya proseslərini stimullaşdıran vergi güzəştləri praktikasından istifadə edilməlidir;

- Vergi güzəştlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin gələcək inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki baza hazırlanmalı, beynəlxalq bazar üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsalların yaradılması stimullaşdırılmalıdır və s.

Bütün bu tədbirlər milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Son məqsəd ölkə üzrə iqtisadi artımı təmin etmək, əhalinin yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq və məşğulluğu təmin etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kuşlin V.İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. (Rus dilindən tərcümə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 811 s.
2. Kərimov E.N. Azərbaycanca təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2012, 284 s.
3. Xodov L.Q. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi. (Rus dilindən tərcümə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 291 s.
4. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elektron səhifəsi.

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Мамедов И.С., Ахмедова Т.М.

Ключевые слова: *хозяйствующие субъекты, инвестиция, налог, кредит, ценные бумаги, промышленность, производство, стимулирование, рациональность.*

В статье отмечена необходимость увеличения инвестиционной активности предприятий. Затрагиваются вопросы применения налоговой системы в республике, как основной задачи в направлении стимулирования инвестиционной активности организаций. Рассматриваются предложения для стимулирования инвестиционной активности хозяйствующих субъектов, увеличения инвестиций в предприятия.

SUMMARY

DIRECTION OF INVESTMENT ACTIVITY STIMULATION ECONOMIC ENTITY

Mammadov I.S., Ahmadova T.M.

Key words: *economy, subjects, investment, tax, credit, loans, industry, production, stimulate, efficiency*

The article highlights the need to increase the investment activity of enterprises. Questions of application of tax system in the Republic as the main task in the direction of stimulation of investment activity of the organizations are touched upon. Proposals to stimulate investment activity of economic entities and increase investment in enterprises are considered.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.10.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 338.4

MÜƏSSISƏNİN DAXİLİ MALİYYƏ İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI PROSESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

QASIMOVA ZÜLFİYYƏ MİRZƏ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

aidatagiyeva02@gmail.com

Açar sözlər: maliyyə, infrastruktur, idarəetmə, müəssisə, sahibkarlıq, bazar münasibətləri, strateji plan

Müasir şəraitdə sənaye müəssisələrində təchizat, texniki xidmət, məhsulun istehsalı, emalı və satışında baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar həmin proseslərin kompleks şəkildə idarə edilməsi tələb olunur. İdarəetmə fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin xərc istiqamətlərinin düzgün müəyyənəndirilməsidir. Həyata keçirilən bu fəaliyyət növü istehsalat və xidmət sahələrində təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz maliyyələşdirilməsinə nail olmaq baxımından vacibdir. Odur ki, müəssisədə daxili maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi aktual problem kimi qarşıda durur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində maliyyə infrastrukturlarının rolu olduqca yüksəkdir. Maliyyə infrastrukturlarının köməyi ilə istehsal edilmiş məhsulun daha az xərclərlə alıcılara çatdırılması müəssisələrdə məhsulların hərəkətinə və onun satışına dəstək verilir. Maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi sisteminin normal gedişatının təmin olunması onun çevikliyinin, səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə idarəetmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır. Əks təqdirdə maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi sistemi öz fəaliyyətini nizamsızlaşdırar və mənfi nəticələr baş verə bilər [3, s.49].

Müəssisənin daxili maliyyə infrastrukturunun idarəetmə prosesi bir sıra mərhələlərdən ibarətdir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- * idarəetmə məqsədinin müəyyənəndirilməsi;
- * idarə edilən sistemin vəziyyəti, xarici mühit haqqında informasiya yığılımı;
- * informasiyanın təsnifatı;
- * informasiyanın işlənməsi;
- * idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulu;
- * idarə edilən sistemin vəziyyətini dəyişdirmək;
- * idarəetmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Maliyyə infrastrukturunun hər bir idarəetmə mərhələsinin müəyyən bir müstəqilliyi vardır. İdarəetmə mərhələləri ömür boyu sabit qalmır, o, konkret tarixi şərait, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq dəyişilə bilər.

İdarəetmə işləri özbaşına həyata keçirilmir. İdarəetmə işləri idarəetmə vəzifələrindən irəli gəlir. İdarəetmə işləri ilə müəyyən funksiyaların icra edilməsi, idarə edən sistemin təşkili ilə əlaqədardır. İdarəetmə funksiyası obyektiv məqsəd və nəticələrin ümumiliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da göstərdiyimiz funksional əmək bölgüsündən irəli gəlir. Buna uyğun olaraq idarə aparatı təşkil olunur. Onun hər bir bölməsi və hər bir işçisi müəyyən funksiyaların icrası üzrə ixtisaslaşır.

Maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi müəssisələrdə qənaət rejiminə əməl olunması, mal-material, pul və əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin müəssisədə fasiləsiz olaraq təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin aparılması, bu zaman

meydana çıxan nöqsan və çatışmazlıqların vaxtında aşkar edilib, onların aradan qaldırılması baxımından da önəmlidir [2, s.276].

Son illərdə bir çox alimlərin fikirlərinə görə, maliyyə infrastrukturlarının idarə edilməsində əsas məqsəd mənfəəti maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Lakin dünyada qlobal maliyyə böhranının baş verdiyi bir şəraitdə bir çox müəssisələrin iflasa uğramasının səbəbinin araşdırılması nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu infrastrukturların idarə edilməsinin əsas məqsədi tək-cə mənfəətin maksimallaşdırılmasından ibarət olmamalıdır. Ona görə ki, belə olduğu halda müəssisənin böhranın nəticələrinə davamlılığı uzunmüddətli ola bilməz. Belə ki, əldə edilən mənfəət çox böyük riskli ola bilər, yaxud da müəssisə həmin mənfəəti əldə etmək üçün maliyyə idarəçisinin razılaşdığı şərtlərlə müəssisənin sonradan üzləşdiyi riskin qarşısını almağını çətinləşdirir. Səhmlərin satışını reallaşdıraraq mənfəəti maksimallaşdırmaq mümkündür. Lakin səhmlərin satışından əldə edilən mənfəəti müəssisənin iqtisadi gücü və iqtisadi davamlılığının göstəricisi kimi qəbul etmək düzgün yanaşma deyildir. Həm də bu zaman bir səhmə düşən mənfəət azala da bilər. Digər tərəfdən isə hər bir səhmə düşən mənfəətin artması mənfəətin maksimumlaşdırılması ilə eyni hesab edilsə də, təkbəşinə maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsinin məqsədi kimi kifayət etmir.

Daxili maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsinin müəssisənin fəaliyyətində əhəmiyyətli rollarından biri istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Əgər müəssisə uzun müddət istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirə bilirsə, bu o deməkdir ki, müəssisə rentabellidir, onun məhsullarının kifayət qədər alıcısı vardır. Bu, eyni zamanda müəssisənin gördüyü iş və xidmətin, istehsal etdiyi məhsulun davamlı istehlakçısının olması üçün də zəmindir. İstehlakçılar da uzun müddət fəaliyyət göstərən müəssisənin məhsullarına üstünlük verirlər. Fəaliyyətin davamlılığı müəssisənin maliyyə infrastrukturunun səmərəli idarə edilməsi üçün əsas məqsədlərdən biri kimi çıxış edir.

Maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsində əsas məqsədlərdən biri müəssisənin dəyərinin artırılmasından ibarətdir. Bu, səhmdarlar üçün hər bir səhm vahidi üzrə qiymətin artması deməkdir. Bütün səhmlərin qiymətinin cəmi müəssisənin real dəyərində bərabərdir. Müəssisənin ümumi dəyəri artarsa, bu dəyəri səhmlərin sayına böldükdə hər bir səhmin dəyərinin artmasının şahidi olarıq. Bu zaman alınan qiymət səhmin real qiymətini əks etdirir. Səhmin nominal qiyməti isə real qiymətdən yuxarı və ya aşağı ola bilər. Nominal qiymət səhmin bazar qiymətini təşkil edir. Bazar qiyməti öz növbəsində müəssisənin investisiya qoyuluşu, maliyyələşdirmə, maliyyə infrastrukturunu və bütövlükdə maliyyə sisteminin idarə edilməsi siyasətinin nəticəsi olaraq yaranır.

Maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi müəssisənin strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi strateji planların reallaşmasına xidmət etməlidir. Bu isə o deməkdir ki, maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi planlaşdırmaya əsaslanır. Başqa sözlə desək, dəqiq və əhatəli planlaşdırma olmasa, maliyyə infrastrukturunun səmərəli idarə edilməsi də qeyri-mümkündür. Odur ki, maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsinə planlaşdırmanın bir tərkib hissəsi kimi yanaşmaq lazımdır [1, s.124].

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin uzun müddət səmərəli fəaliyyət göstərməsi, yüksək inkişaf tempinin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi onun maliyyə infrastrukturunun strateji idarə edilməsi səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Strateji idarəetmə strateji planlaşdırma metodologiyasının inkişafı əsasında meydana gəlmişdir. Planlaşdırma maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsinin başlıca, əsas funksiyası olmaq ilə bərabər, əsasən aşağıdakı üç cəhəti əhatə edir:

1. Müəssisənin maliyyə sisteminin gələcək inkişafını müəyyən etmək;
2. Maliyyə infrastrukturunu qarşısında qoyulmuş sosial – iqtisadi məqsədlərə nail olmanın yolları və metodlarını müəyyənləşdirmək;
3. Maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin nəticələrini əvvəlcədən görmək, başqa sözlə, hadisələrə sistem halında yanaşmaq.

Beləliklə, müəssisənin daxili maliyyə infrastrukturunun formalaşması prosesinin idarə edilməsi üzrə aşağıdakı əsas hədəfləri müəyyənləşdirmək olar:

1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin nəzərə alınması. Maliyyə infrastrukturunun formalaşdırılması prosesinin idarə edilməsi müəssisənin strateji inkişafının bütün mərhələlərində təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsinə hədəflənir.

2. Müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyi baxımından maliyyə infrastrukturunun formalaşmasının optimal strukturunun təmin edilməsi. Maliyyə infrastrukturunun formalaşmasının optimal strukturu strateji inkişaf prosesində müəssisənin maliyyə tarazlığını təmin edir.

3. Maliyyə infrastrukturunun səmərəli idarə edilməsi məqsədilə strateji planların işlənilib hazırlanması. Maliyyə infrastrukturunun idarə edilməsi prosesinin səmərəliliyi strateji plandan xeyli asılıdır. Strateji planın müəyyən edilməsi gələcəyə ciddi və sistemli hazırlığı təmin edir.

Bu meyillər müəssisənin maliyyə infrastrukturunun formalaşması prosesinin idarə edilməsinin əsas məzmununu təşkil edir.

Elmi yeniliyi: Müəssisənin daxili maliyyə infrastrukturunun formalaşması prosesinin idarə edilməsi üzrə əsas hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən təklif və tövsiyələrin reallaşması müəssisənin daxili maliyyə infrastrukturunun formalaşması prosesinin səmərəli idarə edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B. və b. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 464 s.
2. Hüseynova İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Biznes Universiteti, 2013, 304 s.
3. Ataşov V.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı: Kooperasiya, 2009, 336 s.

РЕЗЮМЕ

УПРАВЛЕНИЕ ПРОЦЕССАМИ ФОРМИРОВАНИЯ ВНУТРЕННЕЙ ФИНАНСОВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ПРЕДПРИЯТИЯ

Гасимова З.М.

Ключевые слова: финансы, инфраструктура, управление, предприятию, предпринимательство, рыночные отношения, стратегический план

В статье рассмотрены основные этапы процессов управления внутренней финансовой инфраструктурой предприятия. Теоретически обоснована цель, стоящая перед управленческими процессами. Также определены основные цели управления процессами формирования внутренней финансовой инфраструктуры предприятия.

SUMMARY

MANAGEMENT OF THE FORMATION PROCESS OF THE INTERNAL FINANCIAL INFRASTRUCTURE OF THE ENTERPRISE

Gasimova Z.M

Key words: finance, infrastructure, management, enterprises, entrepreneurship, market relations, strategic plan

The article describes the main stages of the management processes of the internal financial infrastructure of an enterprise. The goal was theoretically substantiated faced by management processes. Also identified the main objectives of the management processes of formation of the internal financial infrastructure of the enterprise.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.09.2018
	Son variant	27.03.2019

UOT 911.3 : 63

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

¹ABDULLAYEVA ZOYA HAMLET qızı

²VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim

cografiya_tedrisi@mail.ru

Açar sözlər: turizm təsərrüfatı, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, rekreasiya ehtiyatları, tarixi-mədəni abidələr, daxili və xarici turizm

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf proqramının əsas istiqamətlərindən biri respublika regionlarında turizm təsərrüfatının sürətlə inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycanın regionları çox zəngin rekreasiya potensialına malik olsa da, bu ehtiyatlardan hələ kifayət qədər istifadə olunmur.

İqtisadi islahatlar şəraitində ölkədə həyata keçirilən əsaslı struktur dəyişiklikləri turizm ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, habelə beynəlxalq təcrübənin yeni forma və metodlarından istifadə edilməsi tələblərini qarşıya qoyur. Bütün bunlar turizm sisteminin öyrənilməsinə, bu sahədə iqtisadi-coğrafi tədqiqatların aparılmasını, onun bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun qurulmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Müasir dövrdə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf perspektivləri və onların təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi respublikamız üçün aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun təbii şəraiti, tarixi-mədəni abidələri və infrastrukturunu Xınalıq və Ləzə kimi dağlıq ərazilərdə və dənizkənarı düzənliklərdə daxili və xarici turizmin beynəlxalq səviyyədə inkişafı və turizm mərkəzlərinin yaradılması üçün geniş perspektivlər açır. Bölgədə turizmin inkişaf səviyyəsi inzibati rayonlar üçün müxtəlifdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun turizm təsərrüfatında aparılan köklü dəyişikliklərin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rekreasiya ehtiyatlarını iqtisadi və sosial cəhətdən qiymətləndirərək, bu sərvətlərin potensial imkanlarını ümumiləşdirməklə onlardan gələcəkdə necə istifadə edilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür.

Rayonun Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası sərhədində yerləşməsi ona olduqca böyük geosiyasi əhəmiyyət verir. Bu əhəmiyyət rayonun iqtisadi resurslar etibarilə kifayət qədər zəngin olması ilə tamamlanır. Həm də bölgə xarici iqtisadi əlaqələr baxımından fəal bir bölgədir.

Quba-Xaçmaz rayonu mineral su ehtiyatları ilə zəngindir. Şabran rayonunda Qalaaltı mineral suyunu mütəxəssislər Karpat dağlarının ətəyindəki Turuskavets suları ilə müqayisə edir. Böyük Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacında mineral bulaqlardan məşhurları Quba rayonunda Cimi, Xaltan, Balbulaq, Xaş, Düz Bilici mineral sularıdır. Nabran istirahət zonasında mineral və soyuq bulaqlar təbii rekreasiya ehtiyatı olmaqla, kurort təsərrüfatının inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, Quba-Xaçmaz rayonunda mövcud olan mineral su ehtiyatının potensial imkanlarından hələ tam istifadə edilmir [4].

Quba rayonunda Cimi, Xaltan, Balbulaq, Xaş, Düz Bilici mineral sularıdır. Nabran istirahət zonasında mineral və soyuq bulaqlar təbii rekreasiya ehtiyatı olmaqla, kurort təsərrüfatının inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, Quba-Xaçmaz rayonunda mövcud olan mineral su ehtiyatının potensial imkanlarından hələ tam istifadə edilmir [4].

Şəkil 1. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu

Rayona yerli və xarici investorlar cəlb etməklə, pansionatlar və kurort-istirahət mərkəzləri şəbəkəsini genişləndirmək olar. Quba-Xaçmaz rayonunun landşaftı onun əhatə etdiyi ərazidə eyni deyildir. Belə ki, bölgədə bir neçə landşaft qurşağı ayrılır ki, bunların da özünəxas füsunkarlığı vardır. Bunlar arasında enliyarpaqlı dağ-meşə landşaft qurşağında yüksəkliyinə görə fərqli (alçaq, orta, yüksək) zonalar vardır. Quba, Qusar, Şabran rayonlarında alçaq dağ-meşə landşaft zonası rekreasiya və turizm cəhətdən daha çox mənimsənilmişdir. Ümumiyyətlə, Quba-Xaçmaz rayonunun ərazisinin təqribən 10-11%-i meşələrlə əhatə olunmuşdur. Şahdağ və Altıağac Milli parklarının bir hissəsi Quba-Xaçmaz rayonunun ərazisindədir. Bu Milli parklarda təbiətin rəngarəngliyi və zənginliyi rekreasiya və turizm fəaliyyətini genişləndirmək üçün təbii imkanlardır [4].

Cədvəl.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı

№	İnzibati rayon və şəhərlər	Qəbul edilmiş turistlərin sayı, nəfərlə		Göndərilmiş turistlərin sayı, nəfərlə	
		2006	2014	2006	2014
1.	Ölkə üzrə cəmi:	14472	10657	31133	81648
2.	İqtisadi rayon üzrə-cəmi:	1854	-	75	132
3.	Qusar rayonu	-	-	75	-
4.	Xaçmaz rayonu	1656	-	-	-
5.	Quba rayonu	198	-	-	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Quba-Xaçmaz rayonuna gedənlərin əksəriyyəti istirahətlərini qeyri-mütəşəkkil şəkildə keçirirlər. Bu səbəbdəndir ki, bölgəyə səfər edənlərin sayı haqqında rəsmi məlumat əldə etmək mümkün deyildir (cədvəl). Rayonun Xəzərsahili zonasında istirahət edənlər əsasən çimərlik turizminə üstünlük verir. Lakin rekreantların təqribən 12-15%-i “sakit” istirahəti seçirlər. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu tarixi-mədəni abidələrlə zəngindir. Bu ərazidə qədim şəhər qalıqları, qalalar, istehkamlar, məqbərələr, türbələr, pirlər, mağaralar və turist baxımlı digər yerlər mövcuddur. Bu tarixi-mədəni abidələr dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli olmaqla təsniflənirlər.

Siyəzən rayonu zəngin tarixə malikdir. Zarat kəndinin yaxınlığında Xızırzində Baba deyilən Beşbarmaq xarabaları, Sedan kəndi yaxınlığında isə Dindar qalasına aid olan Qara Dundur istehkamının xarabaları vardır. Bundan əlavə, Şıxlar kəndi yaxınlığında XV əsrdə ucaldılmış Şeyx Heydər məqbərəsi və Gilgilçay qəsəbəsində XVIII əsrdə tikilmiş Pir Xəlil türbəsi yerləşir. Siyəzən rayonunda dünya əhəmiyyətli tarixi mədəni abidələrə aid edilir: Beşbarmaq müdafiə səddi (IV-VII əsrlər) - bu istehkam Beşbarmaq dağının ətəklərindən Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. Səddin bir hissəsi qalmışdır [3].

Gilgilçay müdafiə istehkamlar kompleksi (V əsr) - abidə Siyəzən rayonunun Yenikənd, Kolanı, Eynibulaq, Daşlı Çalğan, Qalaaltı kəndlərindən keçərək Çıraqqala ilə birləşir. Siyəzəndə ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələr də çoxdur.

Quba rayonu. XIX əsrin ortalarından başlayaraq rayonun ticarət və işgüzar hissəsi olan şəhər mərkəzində Quba hakimlərinin Xan sarayı yerləşirdi. Hazırda Xan sarayının yerləşdiyi meydan Bazar adlandırılır. Şəhərin məşhur tarixi mədəni abidələrinə Cümə məscidi, Quba qalasının keçmiş hasarları, İnkilab meydanı, tarix muzeyi, A.A.Bakıxanovun ev muzeyi, Hündür gümbəzli hamam, körpü və s. aiddir. Şəhərin mərkəzində yerləşən Cümə məscidi Qubada ən böyük məsciddir. Qubada əsl adı Qüdsi olan Səkinə xanım məscidi maraqlı tarixə malikdir. Belə ki, bu məscidi Səkinə xanım A.A.Bakıxanovun şərəfinə tikdirmişdir. Azərbaycanın siyasi diplomatiya tarixində mühüm xidmətləri olan A.A.Bakıxanov 1847-ci ildə Həcc ziyarətinə gedərkən Qubada onun üçün məscid tikdirməyi Səkinə xanıma vəsiyyət edir. Lakin elə həmin il Məkkədə vəfat edən A.A. Bakıxanov orada da dəfn olunur. Səkinə xanım məscidi 1854-cü ildə istifadəyə verilmişdir.

Quba şəhəri və yaxın ətraflardakı tarixi-mədəni abidələrə dərkətmə turların təşkili üçün imkanlar genişdir. Quba şəhəri ilə üzbəüz, Qudyalçayın sol sahilində, çayın qədim terrası üzərində ensiz zolaq şəklində sahilboyu uzanan ərazidə Azərbaycanda dağ yəhudilərinin ən böyük icmasının məskunlaşdığı Qırmızı qəsəbəsi yerləşir. O, 1926-cı ilədək Yəhudilər qəsəbəsi adlandırılırdı.

Qəsəbənin əsasını XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Quba xanı Hüseynəli xan və oğlu Fətəli xan qoymuşdur. Onların Qubaya gəlməsi Nadir şahın dövrünə (1736 – 1747) təsadüf edir. Sonralar Qırmızı qəsəbəyə Azərbaycanın bir çox yerlərindən, həmçinin İrandan yəhudilər köçüb gəlmişlər. Ona görə də qəsəbədə yerli yəhudilərin kilsələri ilə yanaşı məhəllələri də vardır. Qəsəbədə 11 sinaqoq olmuşdur, hazırda onlardan yalnız 7-si saxlanılmışdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun turizm təsərrüfatında aparılan köklü dəyişikliklərin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rekreasiya ehtiyatlarını iqtisadi və sosial cəhətdən qiymətləndirərək, bu sərvətlərin potensial imkanlarını ümumiləşdirməklə onlardan gələcəkdə necə istifadə edilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun rekreasiya ehtiyatlarından turizm təsərrüfatında istifadə olunmasının potensial imkanları müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İqtisadi islahatlar şəraitində ölkədə həyata keçirilən əsaslı struktur dəyişiklikləri turizm ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, habelə beynəlxalq təcrübənin yeni forma və metodlarından istifadə edilməsi tələblərini qarşıya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı: 2004-2008-ci illər / red. F.C. Əliyev; tərt. T.Ə. Əhmədov. Bakı: Nurlar NPM, 2004, 160 s.
2. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2007-2017-ci illərdə inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında. Bakı: Elm, 2007, 177 s.
3. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası: II cild. Bakı: Avropa, 2015, 372 s.
4. Azərbaycan regionları. DSK. Bakı, 2016, 819 s.
5. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası: III cild. Bakı: Avropa, 2015, 399s.
6. Azərbaycan Respublikasının Milli İqlim Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Bakı, 2002, 267 s.
7. Azərbaycan Respublikasının ekoloji atlası. Bakı: Kartoqrafiya fabriki, 2009, 156 s.

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ГУБА-ХАЧМАЗСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Абдуллаева З.Г., Велиев А.Дж..

Ключевые слова: туристическое хозяйство туризма, Губа-Хачмазский экономический район, ресурсы рекреации, историко-культурные памятники, внутренний и внешний туризм

В статье анализируется потенциал развития туризма в Губа-Хачмазском экономико-географическом районе. Потенциальная база Губа-Хачмазского экономико-географического района способствует динамичному развитию рационального туризма.

SUMMARY

THE PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN GUBA-KHACHMAZ ECONOMIC REGION

Abdullayeva Z.H., Valiyev A.J.

Key words: tourism industry, Guba-Khachmaz economic region, recreation resources, historical and cultural monuments, domestic and foreign tourism

The article analyzes the potential of tourism development in Guba-Khachmaz economic and geographical area. The potential base of Guba-Khachmaz economic and geographical region contributes to the dynamic development of sustainable tourism.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.11.2018
Son variant 27.03.2019

UOT 37.015

TƏDRİS PROSESİNİN SƏMƏRƏLİLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN OĞLU

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim
quliyevdalet62@gmail.com*

Açar sözlər: nəzəriyyə, ideologiya, texnologiya, interaktiv, evristik təlim

“Təhsil həyata hazırlıq deyil, təhsil həyatın özüdür.”

Con Dyui

*“XXI-ci əsrin savadsızları oxumağı və yazmağı bacarmayanlar deyil,
öyrənməyi, bildiklərini bir kənara qoymağı və yenidən öyrənməyi
bacarmayan kəslərdir.*

Alvin Toffler, yazıçı, futurist

Elmin inkişafı Azərbaycanda dövlət siyasətinin mühüm prioritet sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli 255 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2009–2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” proqramında fundamental elmlər üzrə tədqiqatları genişləndirmək və fundamental elmlər üzrə araşdırmaların müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması vəzifələri təsbit edilmişdir.

Ölkə rəhbərliyi səviyyəsində qəbul olunan dövlət proqramları, konsepsiya və strategiya xarakterli sənədlər, onların əməli icra olunması elmi üçbucağa – “nəzəriyyə, ideologiya və texnologiya”ya əsaslandığına görə ölkəmizin ictimai həyatının bütün sahələrində məqsədyönlü inkişaf əldə edilmişdir. Tam əminliklə demək olar ki, “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri, ideoloji və texnoloji istiqamətləri geniş və sistemli şəkildə hazırlanmışdır və inamla həyata keçirilir. Konsepsiyada müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyinin həmin ölkədə elmin və təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunması xüsusi qeyd olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, cənab Prezident İ.Əliyevin dəfələrlə ifadə etdiyi kimi, əsas məqsəd bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Hal-hazırda ABŞ, Yaponiya, İngiltərə, Avstraliya, Türkiyə və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə edir.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, hazırda insan kapitalının formalaşdırılması istiqamətində təhsilimizdə xeyli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, təhsilimizdə təkmilləşdirilməli və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanı sürətləndirmək üçün görülməli işlər də çoxdur. Hazırda bu sahədə aparılan işlər yenilənmə tələb edir. Bu proses fəal və interaktiv metodların tətbiqinin təkmilləşdirilməsini təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, təhsilimizin bütün pillə və səviyyələrində müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- Müəllimin özünün fəallığı ilə tələbənin (şagirdin) yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- Tələbənin(şagirdin) aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılması;

- Müəllimin tələbələrlə (şagirdlərlə) və tələbələrin (şagirdlərin) bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- Hərəkətli, süjetli, didaktik, rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;
- Müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın tələbəninin (şagirdin) yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi;

Müasir təlim texnologiyalarının xarakterik xüsusiyyəti onun tələbələrdə bir çox yeni keyfiyyətləri aşılmasıdır. Bu baxımdan müasir təlim texnologiyaları tələbələrə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılamalıdır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək;
- özünü qiymətləndirmək;
- əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi);
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;
- fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etməyi;
- kreativ təfəkkürün inkişafını;
- birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı.

Müasir təlim texnologiyaları dərsə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərsdə isə tələbələrin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur

Fəal təlim tələbələrin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi “interaktiv təlim metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə ki, “interaktivlik” termini “dialoqu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem – dialoju”, “problemlı”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəal və interaktiv təlim metodlarının funksiyaları arasında müəyyən səd də vardır. Fəal (interaktiv) təlimin aşağıdakı cəhətləri səciyyəvi xarakter daşıyır:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində tələbəninin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- tələbələr üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim tələbəninin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsinə və mənimsənilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdislərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlməlidir. Bu zaman tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Tələbəninin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir.

Müəllimin mövqeyi – fasilitator («bələdçi», «aparıcı») mövqeyidir, problemlı vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, tələbələr qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodik kömək göstərir.

Fəal (interaktiv) təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

- Təlimin subyekt- subyekt xarakter daşması,
- Tələbəninin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
- İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı,

- Dərsin əvvəlində problemlə situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi,
- Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsilə tələbələrin yeni bilikləri müstəqil kəşf etməyə yönləndirilməsi,
- Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi,
- Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks-əlaqənin yaradılması,
- Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilər onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

İnteraktivlik təlim prosesində müəllim və tələbə arasında münasibət işin gedişindən, mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. ibarətdir. Yəni bu, əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox tələbənin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik tələbələrin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində tələbələr özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.

Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təffəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Yeni pedaqoji təffəkkür təhsildə demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, diferensiasiya, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi kimi prinsipləri nəzərə almağı tələb edir.

Yekun olaraq onu qeyd edə bilərik ki, təhsil prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı tələblərin həyata keçirilməsi zərurətdir:

1. Müəllim məsuliyyətinin artırılması;
2. Optimal təhsil mühitinin yaradılması;
3. Tələbələr arasında sağlam rəqabətin formalaşdırılması;
4. Zəif oxuyan tələbələrlə (şagirdlərlə) nümunəvi işin təşkili;
5. Son nəsil texnoloji imkanlardan səmərəli istifadə.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası
2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 447 c.
3. Ağayev Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2006.
4. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU, 2012, 103 s.
5. sheki-adpu.az/.../yeni%20təlim%20texnologiyala

РЕЗЮМЕ
СПОСОБЫ ОПТИМИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Кулиев А.Ф.

Ключевые слова: *теория, идеология, технология, интерактив, интуитивное обучение*

Поскольку сущность процесса обучения и содержание методов обучения менялись по мере развития социальных условий, следовательно, начали обновляться и методы обучения, по форме и содержанию, после того, как Азербайджанская Республика перешла на свободный, независимый путь развития. Реализация этих задач привела к необходимости учитывать активные методы обучения, существующие в развитых странах с учетом национальных и духовных ценностей.

SUMMARY
THE WAYS OF OPTIMIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS

Guliyev A.F

Key words: *theory, ideology, technology, interactive, intuitive training*

Since the essence of the learning process and the content of teaching methods changed with the development of social conditions, therefore, teaching methods began to be updated in accordance with the nature of development, in form and content, after the Republic of Azerbaijan moved to a free, independent path of development. The implementation of these tasks has led to the need to take into account the active teaching methods existing in developed countries, taking into account national and spiritual values.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.01.2019
	Son variant	27.03.2019

UOT 394

ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ÖVLAD TƏRBIYƏSİ

¹DADAŞZADƏ ƏHLİMAN İBRAHİM oğlu

²MƏHƏRRƏMOVA ELZA XANIŞ qızı

³HÜSEYNOVA MƏSHƏTİ HAFİZ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti,

Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

1,2,3 - müəllim

ehliman@gmail.ru

Açar sözlər: tərbiyə, övlad, valideyn, əxlaq, məktəb, təhsil

Abbas Səhhətın (Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə) yaradıcılığında övlad tərbiyəsi mühüm yer tutur. Onun uşaq şeirlərində hekayə və pyeslərində bu sahəyə daha çox diqqət yetirilmişdir. “Öz övladını layiqlicə tərbiyə etməyən ana valideyn adını daşımağa layiq deyildir” - deyən Abbas Səhhət uşaq tərbiyəsində buraxılan nöqsanların əsasını ev tərbiyəsində görürdü. Ailə, məktəb və müəllimin bu sahədə böyük məsuliyyət daşdığını deyən A.Səhhət göstərir ki, valideynlər üçün övlad ən qiymətli, ən əziz bir varlıqdır. İnsan övladının həqiqi insan olması üçün ona düzgün tərbiyə verilməlidir. Çünki tərbiyə insanı təkmilləşdirir, inkişaf etdirir, ondakı daxili inkişafı üzə çıxarır, onlarda fikir aydınlığı, vahid məqsəd ruhunda mübarizə əzmi yaradır. Hər bir insan ailə həyatı qurur, övlad həsrəti ilə yaşayır, özünün gələcək arzularını onun inkişafı ilə müəyyənləşdirir. Şairin bu fikri “Oğlum üçün” adlı şeirində daha qabarıq şəkildə görünür.

*Mələyim, yavrucuğum, şükr edirəm Allaha,
Rəhm edib sən kimi nemət mənə əhsən etdi.
Qılam səcdə müdam izc ilə ol dərgaha
Ki, həyatınla bu gün könlümü xəndan etdi.
Mən səninlə sevəram ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı.*

*Səni çoxdan arayıb həsrət ilə bəklərdim,
Sənsiz afaq qaranlıq görünürdü, gözümə.
Səndən ötrü çox uzun illər idi inlərdim,
Qəmlərim yox oluyor, sən gülər ikən üzümə.
Mən səninlə sevəram ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı. [1, s.79]*

A.Səhhət uşağın gələcəyini, onun inkişafını, gələcək taleyini düşünür və valideynləri də bu istiqamətdə hərəkət etməyə çağırır. O, bütün yaradıcılığı boyu ayrı-ayrı şeirlərində göstərir ki, ailə öz əxlaqi keyfiyyətləri ilə uşağına gözəl nümunələr göstərməlidir ki, onun hərəkəti uşağa əyani tərbiyə olsun. Valideyndən uşağına və uşaqdan valideyninə səmimi münasibət, bir-birinə inam və etibar, uşaq ehtiyacını, onun daxili aləmini yaxşı bilməyi, onlar üçün ağıllı tədbirlər qəbul edib, zərərliyədən qorunmağı tələb edir. Əks təqdirdə, uşağın həyat yolu təhlükəli olur. Çünki uşaq təkcə valideynin deyil, bütünlükdə yaşadığı cəmiyyətin, vətənin övlətidir. Ona görə valideyn imkanı daxilində uşağının tərbiyəsi ilə maraqlanmalıdır. Valideyn uşağının mənəvi davranışı, şüurlu hərəkəti, dosta-yoldaşa münasibəti ilə vaxtında maraqlanmazsa, o, gələcəkdə nə vətənə, nə də ailəyə

heç bir xeyir verə bilməz. Nəticədə, uşağın əxlaqı pozulur, həyatda, cəmiyyətdə valideynə də böyük dərd olur.

Təsədüfi deyildir ki, valideynin övladına nəzarətsizliyi üzündən uşaq elm və təhsildən kənar qalır, xoşagəlməz hərəkətlərlə məşğul olur, böyük-kiçik saymır və beləliklə, həm özünü və həm də valideynlərinin övlad haqqında gözəl fikirlərini, hiss və həyəcanı məhv edir. A.Səhhət özünün “Küçə uşağı” adlı şeirində narahatlıqla öz fikrini belə ifadə edir:

*Görsəm çatarlı bir küçədə oynayır haçaq,
Çılpaq, ayaqyalın, başıaçıq bir dəcəl uşaq,
Adət edib söyüşməyi, daim savaşı,
İt qovmağı, daş atmağı, xalqa sataşmağı,
Əxlaqi pozuc, adəti pis, qasibani yox,
Qəlbim yanar ona, deyərəm: “Ay yazıq cocuq,
Sən sevgili vətənciyimin gül fidanısan,
Sən bir gözəlçə qönçəsən, amma yabanısan,
Zənnim budur, dilənçilik eylər anan sənin,
Zindanlar içrə can çürüdür həm atan sənin”!* [1, s.64]

Şair yanlış və məsuliyyətsiz ailə tərbiyəsi nəticəsində uşağın fəlakətlə nəticələnən taleyinin bir səbəbini də səhv valideyn tərbiyəsində gördüyü, digər səbəbini də bunun üçün zəmin yaradan ictimai mühitdə gördü. A.Səhhət istismar və soyğunçuluğun hakim olduğu bir cəmiyyətdə ağalığ-tabelik münasibətlərinin gənclərin əxlaqına ciddi mənfi təsir göstərdiyini, onlarda dilənçilik, zülümkarlıq, mütilik, kinlilik, qorxaqlıq kimi keyfiyyətlərin yaranmasını qeyd edirdi. Şübhəsiz ki, belə mənasız həyat yaşayan uşaq öz həyat yolunu oğurluq, əyrilik etməkdə, bazarlarda istədiyi kimi avara gəzib dolanmaqda görəcəkdir. Bununla Səhhət yaşadığı ictimai mühitin uşaqları təhsildən məhrum etdiyinə, gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmadığına təəssüflənərək mövcud ictimai cəmiyyətə öz etirazını bildirirdi.

A.Səhhət valideynlərə övladının tərbiyəsində məsuliyyət hiss etməyi bir an belə yadımdan çıxarmamağı tövsiyə edirdi. Valideyn düşünməlidir ki, övladın bütün sahələrdəki tərbiyəsi birinci növbədə onun şəxsi nümunəsi ilə əlaqədardır. Bu heç bir subuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir ki, uşaq ilk dəfə ailədə dünyaya göz açdıqda və sonrakı inkişafında ailənin bütün hərəkətlərini təqlid edir və özünün hərəkətlərini də ona oxşatmağa çalışır. Ona görə A.Səhhət deyirdi ki, valideyn hər yerdə, həyatının hər bir anında dosta, yoldaşa, qonşuya münasibətində övladlarına yaxşı nümunə olmalıdır. Çünki uşaq valideynin həyatında baş verən ən kiçik dəyişikliyi görür, hiss edir, hətta valideyn fikrinin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla uşağa çatır. Məhz buna görə də valideynlər birinci növbədə özünə qarşı tələbkar olmalı, ailədə bir-birinə qarşı hörmət əlamətlərini həmişə gözləməlidirlər. Öz ailə üzvləri ilə xoş rəftar edər, heç kəsin qəlbinə dəyməz, hirsələnəz və ailə narazılığını mümkün qədər münasibətsiz həll etməyə çalışdı. Səhhət məktəbdən necə yorğun gəlsə-gəlsin, necə fikirli və düşüncəli olursa-olsun, qızı Ruqiyyə Soltanı görəndə kimisi dərhal dərdi dağılar, onu qolları arasına alıb bağrına basardı. Ruqiyyə Soltan onun ən böyük təsəllilərindən biri idi. Bu mehribanlığı gözü ilə görmüş Səhhətin qardaşı Abid deyirdi ki, Səhhətdə ata-bala məhəbbəti elə güclü idi ki, ona tamaşa edəndə qəhərlənməmək olmurdu, elə bil tale bu qısa ömürlü məhəbbətə qəsdən belə qüvvət və kövrəklik vermişdi.

A.Səhhət ailə-övlad tərbiyəsinə əsərlərində ona görə çox böyük qiymət verirdi ki, yaşadığı dövrdə övladlarının sağlam ruhda tərbiyəsi qeydinə qalmayan avam valideynlər, pis hərəkətləri ilə uşaqlarına mənfi nümunə göstərən cahil atalar da yox deyildi. Uşağı məktəbə təhsil almağa göndərmək əvəzinə, ona min cür hiylə, qumarbazlıq, qarət etmək, qoçuluq göstərməklə fəxr edən atalar sonda övladlarını həbsxanaya gətirib çıxarırlar. Valideyin əkdüyü toxumların, yəni düzgün olmayan ailə tərbiyəsinin acı, zəhərli meyvəsini dərir. Tərbiyə işində valideynin şəxsi nümunəsini əsas götürən A.Səhhət yüz otuzdan artıq atalar sözündən öz şeirlərində istifadə etmişdir. “Anası gəzən ağacı, balası budaq-budaq gəzər”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”, “Ot kökü üstə

bitər” və s. xalq yaradıcılığından istifadə edən A.Səhhətın “Ata çıxan ağacı, oğul budaq-budaq gəzər” hekayəsi daha maraqlıdır. Həmin hekayə tərbiyədə valideyn nümunəsinə həsr edilmişdir.

Hekayənin məzmunundan aydın olur ki, atanın pis nümunəsi əsasında övlad atanın üzünə çıxır, mənə pivə yox, şərab süz deyir. Şübhəsiz ki, bu cür atanın övlad yanında heç cür hörmət və nüfuzu olmaz. Real həyat həqiqətləri və canlı müşahidələri əsasında yazdığı bu əsərdə A.Səhhət valideynləri övladlarını pis əməllərdən uzaqlaşdırmağa, onlara yaxşı nümunə göstərməyə, övladlarının yanında nüfuzlu olmağa çağırır.

Övlad sevgisi güclü sövqi-təbii bir hissdır. Abbas Səhhətə görə, bu sevgi hissləri valideynin süurunu dumanlandırmamalıdır. Bu sevgi uşağın tərbiyəsi naminə onun cəmiyyət üçün faydalı bir adam kimi yetişməsinə xidmət etməlidir. Maarifpərvər şair uşağın gələcək xoşbəxtliyini təmin etmək üçün ona təhsil verməyi valideynlərin birinci dərəcəli vəzifəsi sayırdı.

A.Səhhət “Ata və oğul” şeirində kiçik bir uşağın dili ilə onu belə ifadə edirdi:

*Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al,
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
Mən dayım oğluyla gəlirdim bayaq,
Gördüm o məktəbdə oxuyur çox uşaq.
Durdum ora pəncərədən baxmağa,
Dərslərinə azca qulaq asmağa,
Dərsləri yetdikcə, dədə, axirə,
Oxudular elli birdən-birdən.
Hamısının yaxşı tuturdu səsi,
Hər kim ola görsə, düşər həvəsi.
Çöldə mənə gördü müəllimləri,
Tutdu apardı özü lap içəri,
Xeyli danışdırdı mənə, dinlədim,
Sonra nəvazişlə mənə söylədi:
-De, səni atan, anan göndərsin məktəbə,
Elm oxuyub ta yetəsən mətləbə [1, s.160].*

Ata-ananın borcu təkcə övladının təhsilinin qayğısına qalmaq deyil, həm də gündəlik olaraq verilmiş tapşırıqların icrasına ciddi nəzarət etməsidir. Atalıq, analıq, valideynlik hissi o qədər güclü olmalıdır ki, uşaqların tərbiyəsi və sağlamlığı tələb etdiyi yerdə valideynlər əsla tərəddüd etmədən öz mallarını və canlarını verməyə hazır olsunlar. Valideyn uşağının işgüzarlıq ruhunda tərbiyə olunması qayğısına qalmalı, övladının təlimi üçün hər cür şərait yaratmalıdır. A.Səhhət valideynin övladının təhsil və tərbiyəsinə şərait yaratması dedikdə gün rejiminin təşkilinin böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərirdi. “Ana və oğul” şeirində ananın oğluna dediyi sözlərdə bunu daha aydın hiss etmək olur:

*Ayıl, oğlum, bu qədər eyləmə xab,
Bir götür qoltuğuna indi kitab.
Məktəbin vaxtı keçir, eylə işi,
Cəhd elə, elm oxu, hənəmi şərab dad,
Yatma bu pəyədə rahat, a cocuq!
Etmə tənbəlliyə adət, a cocuq! [1, s.157]*

A.Səhhət uşaq şeirlərində, pyeslərində və bir sıra hekayələrində uşaqların tərbiyəsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsindən söhbət açaraq göstərirdi ki, övladının tərbiyəsində valideyn məktəbə nə qədər yaxından kömək göstərsə, bir o qədər uşağın təlim-tərbiyə işi müvəffəqiyyətlə nəticələnər. Əksinə, ata-analar bu işdə kiçik bir laqeydliyə yol versələr, onda valideynlər düzəlməsi çətinliklə üzləşən maneələrlə qarşılaşar. Unutmaq olmaz ki, tərbiyə işində asan məsələ yoxdur, ona görə ən kiçik hadisə və faktları belə nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Təcrübə göstərir ki, avam valideynlər bir çox hallarda övladlarının gələcək həyat tərzini düzgün müəyyənləşdirməyə ciddi

səhvlərə yol verirlər. A.Səhhət bu fikirləri “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” pyesində daha qabarıq şəkildə verir.

A.Səhhət özünün yaradıcılığı boyu övlad tərbiyəsində valideyn məsuliyyətinə böyük qiymət vermişdir. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, hər bir ata və ya hər bir ana öz uşağına nə kimi sifətlər tərbiyə etmək istədiyini dərk etməli və onda bu sahədə ciddi məsuliyyət hissi olmalıdır.

A.Səhhət yaradıcılığında uşaqların vətənpərvərlik, estetik, fiziki və əmək tərbiyəsində də geniş yer vermişdir. Onun “Vətən” şeirində, “Əhmədin qeyrəti” poemasında, “İki uşaq”, “Əkinçi nəğməsi” və s. şeirlərində valideynlərin bu sahədəki rolundan, vəzifələrindən geniş şəkildə bəhs edilir. Onun “Vətən” şeiri himn kimi səslənir və valideynləri uşaqlarını həmin şeir əsasında tərbiyə etməyə çağırır:

*Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, o şəxsdə vicdan olmaz.* [1, s.48]

Abbas Səhhətin təbliğ etdiyi Vətən sevgisi, Vətən məhəbbəti, vətənpərvərlik ideyaları öz dövründə uşaq və gənclərin həyatında mənəvi- əxlaqi rol oynadığı kimi, bu gün də – torpaqlarımızın bir hissəsi erməni daşnaklarının tapdığı altında olduğu, Vətən övladlarının bir milyununun qaçqın, köçkün vəziyyətində, tələbə yataqxanalarında, Vətən, yurd həsrəti ilə yaşadıkları bir dövrdə daha aktual səslənir və xalqımızın bütün övladlarını, xüsusilə də gəncləri Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırır.

Elmi yeniliyi: A.Səhhət yaradıcılığında uşaqların tərbiyəsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən valideynlər və pədaqoji işlə məşğul olan öyrədənlər istifadə edə bilərlər. Azərbaycan pədaqoji fikir tarixi, ailə pədaqogikası və pədaqogika tarixi fənlərinin tədrisində yararlanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. Mehdizadə A. Xatirələr. Bakı, 1968, 153 s.

РЕЗЮМЕ

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В НАСЛЕДИИ АББАСА САХХАТА

Дадашзаде А.И., Магеррамова Е.Х, Гусейнова М.Х.

Ключевые слова: *воспитание, ребенок, родители, мораль, школа, образование*

Важное место в творчестве Аббаса Саххата занимает воспитание детей. В детских стихах, пьесах и рассказах он уделял больше внимания этому вопросу. В них он показывал, что большую ответственность в этой области несут семья, школа и учителя.

SUMMARY

UPBRINGING OF CHILDREN IN PEDAGOGICAL LEGACY OF ABBAS SAHHAT

Dadashzade A.I, Maharramova E.Kh, Huseynova M.H.

Key words: *upbringing, child, parents, morality, school, education*

An important place in the work of Abbas Sahhat is the education of children. In children's poems, plays and stories more attention was paid to this area. There, he showed that a great responsibility in this area are on the family, school and teachers.

Daxilolma tarixi: İlk variant 27.12.2018
Son variant 27.03.2019

UOT 37.026

RİYAZİYYAT DƏRSLİKLƏRİNƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR**ƏLİYEVƏ KÖNÜL HƏMİD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent**abdullayev_ayxan@list.ru**Açar sözlər: riyaziyyat dərsləkləri, təhsil standartları, təlim materialları, tədris resursları.*

Hazırda köklü islahatlar aparılan ölkəmiz müasir dünyanın şəxsiyyətyönümlü təhsil sferasına daxil olmaq, tələbatlara uyğun integrativ məzmun, ən yeni təlim strategiyaları, qiymətləndirmə mexanizmləri, demokratik idarəetmə sistemi işləyib hazırlamaq üçün ənənəvi və mütərəqqi dünya texnologiyalarından yaradıcılıqla istifadə edir. Xüsusən də yeni tədris resurslarının yaradılması üzrə istehsal yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Onların içərisində dərsləklərin hazırlanmasına prioritet istiqamətlərdən biri kimi yanaşılır. Təsadüfi deyil ki, İslahat Proqramında təlim və tərbiyənin məzmununun təkmilləşdirilməsi işinin mühüm amili kimi dövlət təhsil standartlarına uyğun tədris proqramı və dərsləklərin hazırlanması vacib vəzifə olaraq qarşıya qoyulur.

Həqiqətən də, dərslək təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biridir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında dərsləklər mühüm rol oynayır. “Şagirdlərin tərbiyəsini inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərsləklər ən etibarlı vəsait” kimi dəyərləndirilir. Buna görə də təhsil islahatları çərçivəsində dərsləklərin yaradılmasına xüsusi müstəvidə yanaşılmış, hökumət səviyyəsində dərslək siyasəti sənədi hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur. Həmin sənəddə bu siyasətin məqsədi aydın şəkildə qeyd edilmişdir: “Dərslək siyasətinin məqsədi məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir” [1].

Nəzərdə tutulan məqsədin reallaşdırılmasına xidmət göstərən ümumtəhsil məktəbi üçün riyaziyyat dərsləklər necə olmalıdır?

“Ümumi təhsil sistemində dərslək siyasəti” adlı sənəddə göstərilədiyi kimi, “Ümumtəhsil məktəbləri dərsləkləri, əsasən müvafiq iş dəftəri və müəllim üçün metodik vəsaitlə birlikdə qəbul olunur” [1]. Bu, o deməkdir ki, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu dərsləklər dərslək, iş dəftəri və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarət komplekt şəklində hazırlanacaq və qəbul ediləcəkdir. Komplektlər qiymətləndirilərkən onları təşkil edən hissələrin bir-birini tamamlaması əsas amil kimi nəzərə alınacaqdır.

Əlbəttə, dərslək komplektə daxil olan digər vəsaitlərdən özünün funksiyasına, məzmun və strukturuna görə fərqlənir. “Dərslək konkret fənn üzrə tədris planı və proqram əsasında nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşıqlı şəkildə izah olunduğu əsas vəsait”dir. Koqnitiv (idraki) təhsilin əsas resurslarından hesab edilən dərsləklər ən zəruri informasiyaları, tapşırıq və çalışmaları əks etdirməklə, istiqamətverici, yönəldici, düşündürücü funksiyaları daşıyır. Dərsləklərdə artıq informasiya yükünün olması nöqsanlı hal kimi qəbul edilir və bu, onun keyfiyyətinə xələl gətirir.

Dövlət təhsil standartlarını özündə əks etdirən fənn kurikulumlarına uyğunluq dərsləklərin əsas keyfiyyətlərindən biridir. Əslində, bu, dərsləklərin təhsil standartlarında ifadə edilmiş bilik və fəaliyyətlərin reallaşdırılmasına xidmət etməsinin ifadəsidir. Başqa sözlə, standartlardan kənar çıxma hallarına yol verilməməsi vacib tələb kimi qarşıya qoyulur.

Dərslək fəal təlim prosesində bir komponent kimi şagirdi idrakı fəallığa sövq etməli, onu tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirməlidir. Belə olan halda dərsləyin bilik verməklə, məlumatlandırmaq kimi keçmiş ənənəyə söykənən funksiyası arxa plana keçir.

Şagirdləri fəaliyyətə sövq etməklə tətbiqi xarakter daşması yeni dərsləklərin əsas keyfiyyətlərindən hesab edilir, onlarda bacarıqları formalaşdırma bilmək imkanının olması üstün cəhət kimi dəyərləndirilir. Bunun üçün kifayət qədər müxtəlif növ çalışma və tapşırıqlardan istifadə edilməsi tələb olunur.

İntegrativ bacarıqların inkişafına imkan yaratmaq, onu şəxsiyyətin ümumi keyfiyyətinə çevirmək yeni dərsləklərin xarakterik cəhətlərindən biri hesab edilməlidir. Bundan əlavə, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılmalı, ətraf aləmin obyektiv reallıqları ilə qəbul edilməsi üçün zəruri təlim materiallarından istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir.

Riyaziyyat dərsləklərini kurikulumların tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamaq üçün bir sıra mühüm pədaqoji prinsiplərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. Bu prinsiplərdə əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur:

Düzgünlük prinsipi dərsləyi qeyri-ciddi faktlardan uzaqlaşdırır, inandırıcı stimullaşdırıcı mənbəyə çevirir. Şagirdlər dərsləyə etibarlı tədris vəsaiti kimi yanaşırlar. Dərsləyin bu prinsipə uyğun hazırlanması üçün təlim standartlarına uyğunluq, faktların dəqiqliyi, orfoqrafiya, durğu işarələri, qrammatik qaydaların gözlənilməsi, mübahisəli faktların olmaması kimi tələblərin nəzərə alınması vacibdir.

Əyanilik prinsipi isə dərsləkləri baxımlı etmək, onu şagirdin ən yaxın müsahibinə, eləcə də stimullaşdırıcı vasitəyə çevirmək üçün şəkillər, fotolar, illüstrasiyalar, sxemlər, cədvəllər, xəritələr, qrafiklər kimi əyaniliklərə mühüm didaktik prinsip olaraq müraciət olunması təmin edildikdə bu prinsip tam reallaşdırılır. Əyaniliyi təmin etmək üçün yuxarıda sadalanan bütün vasitələrin eyni bir dərsləyə daxil edilməsi tələb olunmur. Dərsləklər hazırlanarkən onların özünəməxsus cəhətləri, aid olduğu fənnin xüsusiyyətləri əsas götürülür, zəruri hesab edilən müvafiq əyani vasitələr seçilir.

Müasirlik prinsipi əsasında dərsləyin ən mühüm atributlarından biri olan yeniliyi, müasirliyi formalaşır. Müasir riyaziyyat dərsləklərinin əsas xüsusiyyəti dövrün, zamanın tələb və ehtiyaclarını özündə əks etdirməsi, şagirdlərdə yenilik əhval-ruhiyyəsi yarada bilməsidir. Buna sosial-iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin nəzərə alınması, elmin inkişafının nəzərə alınması, təlim materiallarının müasir dünyagörüşü formalaşdırmasına istiqamətlənməsini gözlənilməklə nail olmaq mümkündür.

Riyaziyyat dərsləyinin müasir olmasında fakt və hadisələrin inkişafı ilə bağlı olması, onu əks etdirməsi əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı, yeni texnologiyalara istinad olunması, onların dərsləyin məzmununa gətirilməsi də müasirliyin əlamətlərindən sayılır.

Tədris vəsaitlərindən biri kimi riyaziyyat dərsləyinin bütövlüyü, tamlığı onun məzmununda nəzəri materiallar, praktiki materiallar, təsviri materiallar, qiymətləndirmə materiallarının olmasını tələb edir. Nəzərdə tutulan bu materialların hər biri mühüm didaktik əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinə cəlb olunması, öyrənmə prosesinin təşkili və bacarıqların dəyərləndirilməsi baxımından imkanları ilə seçilir.

Dərsləklərin məzmunundakı materialların sıralanmasında ardıcılıq mühüm prinsiplərdən biri kimi gözlənilir. Bu zaman ardıcılığın psixoloji baxımdan, məzmun baxımından, təqvim-tematik baxımdan, məntiqi baxımdan olan parametrləri əsas götürülür. Psixoloji baxımdan ardıcılıq təlim materiallarının maraqlılıq səviyyəsinə görə düzülməsinə tələb edir. Materiallar, ilk növbədə, şagirdlərin psixi proseslərlə bağlı fəaliyyətlərinin inkişafını təmin etmək üçün seçilir. Hafizə, təfəkkür və təxəyyül proseslərinin formalaşması istiqamətinə yönəldilir. Məzmun baxımından ardıcılıq təlim materiallarının sadədən mürəkkəbə doğru sıralanmasında özünü göstərir.

Təqvim-tematik baxımdan ardıcılıq müvafiq təlim materiallarının düzülməsində tarixi gün və hadisələrin nəzərə alınmasını, məntiqi baxımdan ardıcılıq isə ilkin təlim materialları vasitəsilə növbəti təlim materiallarının mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılmasını tələb edir.

Bütün dərslilər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman dərslinin dizaynı, təlim materiallarının məzmunu, həcmi, maraqlılığı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Təlim materiallarının miqdarı müəyyənləşdirilərkən mövzuların tədrisinə ayrılan vaxt nəzərə alınır. Bu zaman nəzəri və praktik materialların balansının gözlənilməsi, standartların və alt standartların reallaşdırılması zəruri hesab edilir. Şagirdlərin təlim marağının gücləndirilməsi üçün motivasiya imkanları genişləndirilir.

Oxunaqlılığın nəzərə alınması üçün ilkin olaraq məzmun materiallarının maraqlı olması vacib hesab edilir. Belə materiallar şagirdlərin diqqətinə səbəb olur, onları öyrənməyə təhrik edir. Təlim materiallarının lakonikliyi, aydın üslubda, sadə dildə olması öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

İnklüzivlik prinsipi əsasında yazılmış dərslər özünün əhatəliliyinə görə seçilməlidir. Həm istedadlı, həm də müəyyən səbəblərdən geridə qalan şagirdlərin təlim maraqlarını ödəyə bilməlidir. Bunun üçün təlim materiallarının seçilməsinə və dərsliyə daxil edilməsinə diferensial yanaşılmalı, hər bir sinifdə şagirdlərin inkişaf səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

Fəal təlim müasir təhsil prosesinin əsas atributlarından hesab edilir. Onun qurulmasında bir çox amillərlə yanaşı, dərslər də həlledici rol oynayır. Nəticəyönlü kurrikulalar məhz belə dərslərin hazırlanmasını tələb edir. Ona görə də dərslilər formalaşdırılarkən fəal təlim üçün şəraitin yaradılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təlim materialları fəal təlim prosesinin məntiqinə uyğunlaşdırılmalıdır. Təlim marağının formalaşdırılması, problemin qoyuluşu, həll edilməsi, təqdim olunma və qiymətləndirmə dərslinin texnoloji (metodik) sistemin əsasını təşkil etməlidir.

Yeni dərslilər həm də gigiyenik tələblərə cavab verməli, ona uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırılmış “Ümumtəhsil sistemində dərslər siyasəti” və Təhsil Nazirliyinin qəbul etdiyi “Dərslilərin texniki və gigiyenik standartları” adlı normativ sənədlərə istinad olunmalıdır.

Yeni dərslilərin hazırlanmasında mənbələrin göstərilməsi, təlim materiallarında kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə imkanlarının nəzərə alınması məsələləri də mühüm prinsiplər kimi dəyərləndirilməli, onların da nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İdrakın inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin mühüm göstəricisinə çevrilməsi müasir təhsilin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Məktəb məkanında idrak (psixi) prosesləri konsepsiyasının əsas paradıqmaları inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri ilə bağlıdır. Bu iki önəmli prinsipin qovşağında isə müasir məktəb özünün ən başlıca missiyasını yerinə yetirir. Ona görə də təhsilə aid hazırlanan bütün resurslar, o cümlədən də dərslilər bu məqsədə yönəldilməli, şəxsiyyətin inkişaf dinamikasını təmin edən, onu daim izləyə bilən bir vasitə rolunu oynamalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, şagirdin fəaliyyət dairəsi, formalaşdırılacaq bacarıqlar konkret olaraq müəyyənləşdirilməli, dərslilərin məzmununda olan materiallar bilavasitə onların hərəkət mexanizminə çevrilməlidir.

Dünyanın psixoloq və pedaqoqlarının fikrinə görə, fəaliyyətlər üç istiqamətdə qruplaşdırılır: idraki, informasiya-kommunikativ, psixomotor. Bu fəaliyyətlər uyğun bacarıqların da olduğu göstərilir. Şagird şəxsiyyətinin inkişafı həmin bacarıqların fonunda tənzimlənir. Öz növbəsində idraki bacarıqlar qavrama, təhlil, dəyərləndirmə, informativ-kommunikativ bacarıqlar ünsiyyət, təsvir etmə, təqdim etmə, psixomotor bacarıqlar isə qaydalara uyğun fəaliyyət, sərbəst fəaliyyət, yaradıcılıq kimi şəbəkələrə ayrılır. Göründüyü kimi, idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqların hər biri də əlaqəli bacarıqlar şəbəkəsindən ibarət olmaqla, bütöv bir komplekt təşkil edir. Bu bacarıqlar komplekti ümumi dəyərlər kimi şəxsiyyəti ifadə edir.

Riyaziyyat dərslilərin hazırlanarkən bu cəhətlər nəzərə alınmalı, şəxsiyyətin idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqlarının inkişafını təmin edən materiallar, o cümlədən çalışma və tapşırıqlar dərsliyə daxil edilməlidir. Bu zaman hər bir növdən olan bacarıqların özünəməxsusluğu, onun daxilində olan mərhələlərin ardıcılığı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, idraki,

bacarıqlara aid materiallar əvvəl qavranma, sonra təhlil, daha sonra dəyərləndirmə üzrə bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilmiş sistemlə qurulmalıdır. Məlumatlandırıcı, istiqamətləndirici, nəzarətedici funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dərsləyin potensial imkanları genişləndirilməlidir.

Kurikulumlara uyğun yeni dərsləklərin əvvəlkilərdən fərqli qaydada hazırlanacağı, tədris vahidlərindən ibarət hissələrə malik bir vəsait kimi formalaşdırılacağı nəzərdə tutulurdu. Paraqraflardan ibarət olan hər tədris vahidindən sonra yekunlaşdırıcı qiymətləndirmə vasitələrinin (test tapşırıqlarının) verilməsi əhəmiyyətli hesab edilir.

Riyaziyyat dərsləklərindəki tədris vahidləri, eləcə də paraqraflar bilavasitə təlim standartlarının reallaşdırılmasına yönəldilir. Ona görə də, ilk növbədə, həmin standartlar öyrənilməli, tələblər konkret olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman minimum biliklərin formalaşdırılması, zəruri bacarıqların mənimsənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dərsləklərdə əks olunan sistemin reallaşdırılması müəyyən olunmuş strategiyalardan çox asılıdır. Adətən, müəllimlər bu strategiyalara əsasən fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də uzun illər yaradılmış məzmun üzrə məqsədyönlü iş qurmaq üçün müəllimlərə müvafiq metodik istiqamətin verilməsi zəruri hesab edilmiş, bu məqsədlə müxtəlif mənbələr hazırlanmışdır. Həmin mənbələrin yaradılmasında pedaqoji, psixoloji, fizioloji araşdırmalara istinad olunmuşdur. Ötən əsrin 70-ci illərində təlimin təkmilləşdirilmiş məzmunu, o cümlədən dərsləklər hazırlanarkən onların xüsusiyyətlərini açıqlayan müəllim üçün metodik rəhbərliklər yaradılmışdır. Bu kitablarda, əsasən, dərsləklərin prinsipləri, ayrı-ayrı paraqrafların tədrisi məsələləri şərh olunmuşdur.

Müəllimlərə təqdim olunan həmin tövsiyələr praktik məzmun daşısa da, özünün daha ümumi xarakteri ilə fərqlənirdi. Bundan əlavə, dərsləklərin bütün xüsusiyyətlərini, təlim prosesinin orijinal cəhətlərini xırdalıqlarına qədər açma bilmirdi.

Yeni dərslək komplektinin hazırlanmasında da fəal təlim prosesinin qurulması və keyfiyyətli təlim nəticələrinə nail olunması üçün potensial imkanların yaradılması xüsusi strateji xətt kimi nəzərdə tutulur. Bunun üçün, ilk növbədə, ayrıca müəllim üçün metodik vəsaitin hazırlanması planlaşdırılır.

Müəllim, dərslək və şagird dəftəri arasında mərkəzi yer tutan bu vəsait özünün funksiyasına görə əlaqələndirici və istiqamətverici rolu ilə seçiləcəkdir. Bütövlükdə pedaqoji prosesin məzmununu ifadə edəcəkdir.

Bu gün Azərbaycan təhsilində gedən islahatlar şəxsiyyətyönümlü xarakter alaraq onu qlobal dünyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevirir. Bütün resursların, o cümlədən dərsləklərin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəlməsinə təkan verir. Biz özümüzün ardıcıl və sistemli fəaliyyətimizdə onu daha da gücləndirməli, milli və bəşəri dəyərlərə söykənən təhsil ənənələrinə çevirməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi “Ümumi orta təhsil səviyyəsinə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” Təlim vəsaiti. Bakı: Xəzər universiteti, 2012.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004), I kitab. Bakı: Təhsil, 2005.
3. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s.
4. Hüseynova G. Kurikulum təliminə praktiki baxış: müəllimlərin stolüstü kitabı. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2017, 356 s.
5. Ümumi təhsil sistemində dərslək siyasəti. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). II kitab. Bakı: Təhsil, 2005.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К УЧЕБНИКАМ МАТЕМАТИКИ
К.Г.Алиева

Ключевые слова: учебники математики, стандарты образования, материалы обучения, ресурсы преподавания.

Статья посвящена одной из важных проблем общего образования – созданию учебников математики. Раскрыта важность проблемы в рамках реформ образования, проводимых в стране. Изложены принципы построения, особенности содержания и структуры учебников, рабочих тетрадей и пособий для учителей.

SUMMARY
MAIN REQUIREMENTS PUT FOR DEVELOPMENT OF TEXTBOOKS OF MATHEMATICS
Aliyeva K.H.

Key words: math textbooks, education standards, training materials, teaching resources.

The article is devoted to one of the important problems of Azerbaijan education-developing the math textbooks. It deals with necessity of preparing the textbooks in the frame of reforms carried out in the country, compiling principles of textbooks, content and structure characteristics of the methodic means for teachers, word-books and textbooks.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	27.12.2018
	Son variant	27.03.2019

Mündəricat * Содержание * Contents

Dilçilik

1.	<i>Adilov N.H.</i> Tərcümə prosesi və beynin fəaliyyəti	4
2.	<i>Iskandarova K.Y.</i> The ways of spoken discourse in society	8
3.	<i>İmaməliyeva G.S.</i> “Oğuznamə”lərdə şühudi keçmiş zamanın məna xüsusiyyətləri	12
4.	<i>Həbibova K.Ə.</i> Nitqdə manipulyativ aktların variasiyaları	18

Ədəbiyyatşünaslıq

5.	<i>Hüseynova A.H.</i> Bütöv Azərbaycan və dünya azərbaycanlılarının birliyi modeli	24
6.	<i>Bayratov A.Ə.</i> Türk xalqlarında atçılıq və at kultu	30
7.	<i>Zeynalli G.F.</i> İlyas Əfəndiyevin romanlarında psixologizm xarakter yaradıcılığının daşıyıcısı kimi	36
8.	<i>İsgəndərov B.A.</i> Aşıq poeziyasında dini-mənəvi dəyərlər	40

Tarix

9.	<i>Baxşəliyev A.B., Abdullayeva S.Ə.</i> XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyası dövlət kəndlilərinin taxılçılıq təsərrüfatı haqqında	44
10.	<i>Гасанов Э.Л.</i> Об историко-этнографических основах исследования духовных ценностей Гянджи на основе материально-культурных памятников	51
11.	<i>Aliyev R.A.</i> Sumqayıt neft-kimya sənayesinin inkişaf tarixi (XX əsrin 70-ci illərinin birinci yarısı)	56
12.	<i>Ağayev T.D., Abdulov K.Ş., İbrahimova N.Z.</i> Abşeron yarımadasının istilik rejiminin bioloji xüsusiyyətləri	61

İqtisadiyyat

13.	<i>Əliyev Ş.T.</i> Regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatlarının yaradılmasının nəzəri əsasları	65
14.	<i>Orucəliyeva B.Ə., Tağıyeva A.V.</i> İnnovasiyanın həyat tsikli mərhələlərinin informasiya təminatı	68
15.	<i>Mahmudova L.F., Osmanov İ.O.</i> Ölkənin iqtisadi inkişaf prosesində beynəlxalq inteqrasiya əlaqələrinin rolu	72
16.	<i>Məmmədov İ.S., Əhmədova T.M.</i> Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının stimullaşdırılması istiqamətləri	76
17.	<i>Qasıмова Z.M.</i> Müəssisənin daxili maliyyə infrastrukturunun formalaşması prosesinin idarə edilməsi	81
18.	<i>Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C.</i> Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf perspektivləri	84

Pedaqogika, psixologiya, metodika

19.	<i>Quliyev Ə.F.</i> Tədris prosesinin səmərəlilişdirilməsi yolları	87
20.	<i>Dadaşzadə Ə.İ., Məhərrəmovə E.X., Hüseynova M.H.</i> Abbas Səhhətin pedaqoji irsində övlad tərbiyəsi	91
21.	<i>Əliyeva K.H.</i> Riyaziyyat dərslərinə verilən əsas tələblər	95

Kompüter yığıcı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Linqvistik mərkəz*

Çapa imzalanmışdır: 2019-cu il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-08-37
(0-18) 642-15-06
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru